

Naxçıvan Dövlət Universiteti

ELMİ ƏSƏRLƏR

Nakhchivan State University
SCIENTIFIC WORKS

Нахчыванский Государственный
Университет
НАУЧНЫЕ ТРУДЫ

DOI: 10.30546 / 155244

ISSN 2224-5529

ISSN 2223-5124

ISSN 2224-0829

ISSN 2222-940X

MÜƏLLİMİN PEŞƏKARLIĞININ ARTIRILMASINDA METODİKİ İŞİN ROLU

Məqalədə müəllimin peşəkarlığının artırılmasında metodiki işin rolu araşdırılmışdır. Bu zaman müəyyən olunmuşdur ki, müasir şəraitdə müəllimin peşə ustalığının artırılması şagirdlərin keyfiyyətli təhsil almalarına müsbət təsir göstərmişdir. Bu səbəbdən müəllimin təkmilləşmə sistemi yenilənməli və inkişaf etdirilməlidir. Çünki metodiki iş təlim-təربiyənin keyfiyyətini və təhsil prosesini idarə edən vacib faktorlardan biridir.

Açar sözlər: Müəllim, metodiki iş, məktəb, sinif, şagird

Müasir şəraitdə məktəbin əsas vəzifəsi şagird şəxsiyyətinin inkişafına kömək edən təhsil mühiti yaratmaqdır. Bu məsələnin həllində isə pedaqoji kadrların peşə səriştəliliyi də əhəmiyyətli rol oynayır. Peşə və şəxsi keyfiyyətlərin toplusu olan peşə səriştəliliyi pedaqoji fəaliyyətini yerinə yetirmək üçün müəllimin nəzəri və praktiki hazırlığıdır və pedaqoji ustalığını müəyyən edir. Səriştəli müəllim pedaqoji fəaliyyətini yüksək səviyyədə qurur və şagirdlərinin təlim-təربiyəsində stabil nəticələr əldə edir. Müəllimin peşə səriştəliliyinin inkişaf etdirilməsi onun pedaqoji innovasiyaları qəbul edə bilməsi, dəyişən pedaqoji mühitə uyğunlaşa bilməsi qabiliyyətlərinin formalaşdırılmasıdır.

Qeyd edək ki, müasir təhsil sistemində baş verən dəyişikliklər müəllimin təkmilləşməsinə, peşəkarlığının yüksəlməsinə tələb edir. Çünki yalnız müstəqil düşünən, öz fəaliyyətinin nəticələrini əvvəlcədən görə bilən, təhsil prosesini modelləşdirən müəllim qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmağın qarantisi ola bilər.

Onu da qeyd edək ki, müəllim özünün pedaqoji təcrübəsini aşağıdakı müxtəlif istiqamətlərdə təkmilləşdirə bilər:

1. Peşə sahəsində;
2. Tədrisin metodikası sahəsində;
3. Pedaqoji-psixologiya sahəsində [1, s.87].

Metodiki iş müəllimi inkişaf etdirən peşə mühitinin formalaşmasına yönəldilməlidir. Metodiki işin vəzifəsi pedaqoji kollektivin və şagirdlərin potensialını maksimum dərəcədə reallaşdırmağa imkan verən təhsil mühitini yaratmaqdır. Müəllimin qarşısında qoyulan müasir tələbləri nəzərə alaraq, məktəb müəllimin peşəkarlığının artırılmasının aşağıdakı yollarını müəyyən edir:

1. Metodiki birləşmələrdə, yaradıcı və ya problem qruplarında iş;
2. Müəllimin innovativ fəaliyyəti;
3. Peşə ustalığı müsabiqələrində, ustad dərslərində, forum, festivallarda iştirakı;
4. Şəxsi pedaqoji təcrübənin ümumiləşdirilməsi və yayılması;
5. Müəllimlərin attestasiyası, ixtisasının artırılması;
6. Fəal iş formaları ilə peşə səriştəliliyinin artırılması (3, s.141).

Xüsusən də müəllimlərin inkişaf edən peşə mühitinin formalaşmasında onlarla keçirilən təlimlər mühüm rol oynayır. Məktəbdə öyrədici seminarların, təlimlərin keçirilməsi vacibdir. Seminarlar öyrənmənin ədəbiyyatla müstəqil iş üzərində qurulmuş nəzəri məşğələ formasıdır, geniş öyrədici işdir. Seminarlarda iş zamanı pedaqoji kollektiv toplanmış materialları ümumiləşdirir və

öyrənilən məsələlərə yeni yanaşmaları qəbul edir. Seminarların sonunda “dəyirmi masa”nın keçirilməsi lazımdır.

Hal-hazırda müasir müəllimlər, keçirilən dərslərin keyfiyyətini aşağıdakı göstəricilərə görə qiymətləndirirlər:

1. Şagirdlərin yaş və fərdi imkanlarına uyğunluq;
2. Şagird işlərinin təşkili formaları;
3. Şagirdlərin həyat fəaliyyətləri ilə əlaqənin olması;
4. Yenilik;
5. Praktiki fəaliyyətin nəzəri əsaslandırılması.

Qeyd edək ki, seminar-praktikumlar müəllimlərin bilik və bacarıqlarını zənginləşdirən effektiv iş formasıdır. Bu, eyni zamanda biliklərin sistemləşdirilməsi və təkmilləşdirilməsi üzrə təlim fəaliyyəti, bacarıqların formalaşması üzrə iş və məlumat əldə etməyin mənbəyidir. Bir sözlə, bu, həm söz (iştirakçıların çıxışları), həm fəaliyyət (seminarda müxtəlif praktiki məşğələlərin keçirilməsi), seminarın mövzusu üzrə əyani nümayiş, həm də pedaqoji təhlildir. Eləcə də seminarın gedişində pedaqoji təcrübənin yayılması məsələləri müzakirə olunur. Bu səbəbdən, məktəbdə aparılan metodiki işin fəal forması kimi seminar-praktikumların keçirilməsinə böyük əhəmiyyət veririk.

Qeyd olunmalıdır ki, müasir dünyada sosial-iqtisadi və elmi-texniki inkişafın dinamikası müəllimlərin yeni informasiya texnologiyalarını bilmələrini qabarıq şəkildə aktuallaşdırır. Bu baxımdan, müəllimin pedaqoji fəaliyyətinə olan vacib tələblərdən biri informasiya-kommunikasiya texnologiyalarını dərinlən mənimsəməsidir. Bu məqsədlə, məktəbimizdə “Müxtəlif fənlərin tədrisində İKT-nin tətbiqi” üzrə seminar-praktikumlar keçirilir. Bunun nəticəsidir ki, müəllimlərimiz sinif təşkilat saatları, valideyn iclasları, metodiki birləşmələrdə, pedaqoji şurada çıxışlarını İKT-dən geniş istifadə etməklə təşkil edirlər.

Onu da qeyd edək ki, peşəkarlığın artmasında özünütəhsilin də rolu böyükdür. Özünütəhsil sosial təcrübələrin mənimsənilməsinin keyfiyyətə yeni formasıdır. Müəllimi özünütəhsilə təhrik edən ehtiyaclar, motivlər aşağıdakılar ola bilər:

1. Dərsə, valideyn iclasına, sinif saatına, məktəb tədbirinə, olimpiadaya hazırlaşan müəllim yeni məlumatlar axtarışına ehtiyac duyur;

2. Müəllimlik yaradıcı peşədir. Yenilik axtarışında olan müəllim işini daha maraqlı və canlı etməyə çalışır. Başqalarını öyrədən müəllim ətrafında olanlardan daha çox bilməlidir. Cəmiyyətin həyatında baş verən dəyişikliklər müəllimi daha çox öyrənməyə məcbur edir;

3. İndiki dövrdə sayılan, seçilən müəllim daha böyük nüfuza malikdir. Yaxşı müəllim olmaq zərurəti müəllimi öz üzərində daha çox işləməyə məcbur edir. Müəllim əməyinin qiymətləndirilməsi, müxtəlif adların, təltiflərin verilməsi müəllimin ustalıqından asılıdır [2, s.6].

Daha dəqiq desək, yalnız bilik, bacarıqların təkmilləşməsi yolu ilə bunlara nail olmaq mümkündür. Müəllim bu gün özünütəhsilin və təkmilləşmənin internet resursları və texnologiyalar vasitəsilə artırılmasının forma və üsullarından istifadə etməlidir.

Qeyd edək ki, hər gün öyrədən müəllim daim öyrənməlidir. Bu işdə isə özünütəhsil müəllimin peşə fəaliyyətinin vacib şərtidir. Müəllimin peşə özünütəkmilləşdirmə prosesində innovativ fəaliyyəti mühüm rol oynayır. İnnovasiyalara hazırlıq onun peşə inkişafının vacib şərtidir. Bu səbəbdən innovativ proseslərin iştirakçılarının motivasiyası və stimullaşdırılması sistemini yaratmaq; innovasiyaları tətbiq edən müəllimlərin fəaliyyətinin effektiv metodiki təşkilini təmin etmək məktəbdə təşkil olunan metodiki işin əsas hissəsidir.

Qeyd edək ki, yeni pedaqoji ideyaları sınaqdan keçirmək məqsədilə müvəqqəti yaradıcı qruplar təşkil etmək məktəbdə aparılan metodiki işin fəal formalarından sayılır. Məktəbin, eləcə

də metodiki birləşmə üzvlərinin metodiki mövzuları üzrə problemlərin həlli üçün yaradıcı qruplar təşkil olunur. Pedaqoji şuranın iclaslarında həmin qruplar layihələrlə çıxış edirlər. Bütün kollektiv həmin layihələrin müzakirəsində fəal iştirak edir.

Həmçinin həmkarlarının qabaqcıl təcrübə dərslərinin dinlənilməsi və təhlili, ustad dərslərdə iştirak etməsi müəllimin peşəkarlığını artırır. Ona görə də müəllim həmkarlarının dərslərini dinləməli, onların fəaliyyətini təhlil etməyi öyrənməlidir. “Açıq dərs”ləri dinləyən müəllimlər yeni mövzunun öyrənilməsi zamanı məntiqi ardıcılığa, şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasına, fəaliyyət növlərinin necə növbələşməsinə, tədqiqat vərdişlərinin inkişafına, müəllim-şagird əməkdaşlığının necə inkişaf etməsinə fikir verməlidirlər. Müəllimin öz dərslərinin təhlili də vacibdir: işindəki nöqsanları görür, onu aradan qaldırmağa çalışır. Öz fəaliyyətinin təhlili pedaqoji təcrübənin dərk olunması prosesi olub işdə olan çətinliklərin aradan qaldırılması, özünütəkmilləşdirməyin stimuludur. Müəllim fəaliyyətinin özünütəhlil bacarıqlarını artırmaq üçün məqsədyönlü metodiki işin aparılması vacibdir.

Onu da qeyd etmək ki, müəllimin portfoliosu metodiki işin innovativ forması olub, onun peşəkarlığının qiymətləndirilməsi metodlarından biridir. Portfolio müəllimin peşə səriştəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün praktiki fəaliyyətinin ən əhəmiyyətli sayılan nəticələrini nümayiş etdirir. Yalnız fəaliyyətinin nəticələrini deyil, eləcə də əvvəlki nəticələrlə müqayisədə inkişafını göstərir. Hər bir metodiki birləşmənin elektron qovluğu olmalı və fənn müəllimlərinin özünütəkmilləşdirmək üçün metodiki mövzusu üzrə gördüyü işlər, təkmilləşmə kursları, iş təcrübəsinin ümumiləşdirilməsi və təqdimatı, şagirdlərinin müəllimin peşəkarlığını təsdiq edən nailiyyətləri və s. haqqında məlumatlar bu qovluqda öz əksini tapmalıdır.

Sonda onu qeyd etmək ki, müasir şərtlərdə müəllimin fəal həyatı mövqeyi, peşə ustalığının artırılması şagirdlərin keyfiyyətli təhsil almalarının qarantıdır. Bu səbəbdən müəllimin təkmilləşmə sistemi yenilənməli, inkişaf etdirilməli və işlədiyi təhsil müəssisəsində öyrədilməsi həyata keçirilməlidir. Metodiki iş təlim və tərbiyənin keyfiyyətinə, təhsil müəssisəsinin işinin son nəticələrinə əsaslı təsir göstərə bilir, onu təhsil prosesini idarə edən vacib faktor kimi qeyd etmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov H.R. Naxçıvanda təhsil: inkişaf yolu və imkanları. Bakı: 2011. “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 544 s.
2. Xəlilov T.F. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda maarifin səviyyəsi. Akademik Bakış Dergisi. Kırgızistan, Celalabat: 2013, sayı 36, s.1-7
3. Talıbov Y.R., Sadıqov F.B., Quliyev S.M. Azərbaycanca məktəb və pedaqoji fikir tarixi. Bakı: 2000. Ünsiyyət, 513 s.

NURLANA MƏMMƏDOVA

Nurlnem50@gmail.com

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

MÜƏLLİMİN PEŞƏKARLIĞINDA ÜNSİYYƏTİN, PEDAQOJİ TEXNİKANIN ROLU

Şagirdlərin təhsillə bağlı problem və gündəlik qayğıları, valideynlərlə işgüzar əlaqə saxlaması. Azərbaycan təhsilinin dünyanın mütərəqqi təhsil sistemində integrasiya. Pedaqoji kadrlar hazırlığı modelinin dəyişdirilməsi, biliyin qiymətləndirilməsi. Şəxsiyyətin formalaşması üçün müxtəlif forma və metodlardan istifadə edilməsi müəllimlərin qarşısında duran vəzifələr, pedaqoji kadrlar hazırlığı, tədris etdiyi fənnə ciddi və yaradıcı münasibəti.

Açar sözlər: *Düşüncə, metodika takt, pedaqoji ustalığ, bacarıq, vərdiş*

Şagirdlərə səmimi və mehriban münasibət bəsləyən, onların ləyaqətinə və şəxsiyyətinə hörmətlə yanaşan müəllim seçimi, onların müstəqil, azad düşüncəsinə və münasibətinə şərait yaradılması, müstəqil fikri və onun daim təbliği pedaqoji ustalığın sübutudur. Təhsil işçilərinin vəzifələrindən biri də şagirdlərin təhsillə bağlı problemlərini və gündəlik qayğılarını həll etmək, valideynlərlə işgüzar əlaqələr saxlamaq, onların yaş xüsusiyyətləri ilə bağlı daxili narahatlığını aradan qaldırmaq, mənəvi-psixoloji yardım göstərməkdir. Şagirdlərin keyfiyyətli bilik almasını təmin etmək üçün valideynlər pedaqoji bacarıqlarını düzgün tətbiq edirlər. Elmi-nəzəri və metodiki bacarığını daim təkmilləşdirmək, qabaqcıl təcrübəni, pedaqoji nailiyyətləri öyrənib öz işində tətbiq etmək, işinə yaradıcı münasibət göstərmək və təşəbbüskarlıq, novatorluq və təcrübə qabiliyyətləri ilə seçilmək, istedad və qabiliyyətləri ilə seçilən şagirdlərin müəyyən edilməsi müəllimin pedaqoji ustalığından xəbər verir. Bu gün də Azərbaycan təhsili dünyanın mütərəqqi təhsil sistemində integrasiya olunmaqda davam edir. Yeni nəsil insanların formalaşmasında təhsil hansı funksiyaları yerinə yetirməlidir? Aydındır ki, insanın ümumi mədəniyyətinin bir komponenti nitqlə bağlıdır. Şagird şəxsiyyətinin nitq mədəniyyətinin formalaşması mühüm göstəricidir. Məktəblərdə tədris prosesində bu vəzifə lazımi səviyyədə yerinə yetirilir və bu məsələ təhsil islahatı baxımından əsaslı və aktual hesab olunur.

Təşəbbüskarlıq, tələbkərlilik, obyektivlik, dürüstlük, çeviklik - bütün bu keyfiyyətlər müasir müəllimdə cəmləşməlidir. Azərbaycanda idarəetmə, elm və təhsilin müasir standartlara cavab verən yeni inkişaf mərhələsində olduğu bir vaxtda dünyanın aparıcı təhsil müəssisələrində ölkəmiz üçün mütəxəssislərin hazırlanması prioritet məsələlərdən biridir. Müəllim zəif uşaqlarla xüsusi iş aparmalı, onlara fərdi yanaşmalı və özlərinə inam yaratmaqla bu şagirdlərə yaxından kömək etməlidir. Məktəblilərə təlim-tərbiyə prosesində və sinifdənkənar işlərdə vətənpərvərlik, xeyirxahlıq və s. əxlaqi keyfiyyətlər aşılmalıdır. Müəllim öz ixtisası üzrə elmi mütəmadi olaraq nəzarətdə saxlamalı, onun yeniliklərini dərindən öyrənməli, metodikanı yüksək səviyyədə bilməli, metodik yaradıcılıq nümayiş etdirməlidir.

Müəllim hazırlığı modelinin dəyişdirilməsi, biliyin qiymətləndirilməsinin yeni mexanizminin tətbiqi, idarəetmənin qeyri-mərkəzləşdirilməsinə keçid, yerli özünüidarəetmə orqanlarının səlahiyyətlərinin genişləndirilməsi, təhsil müəssisələrinə muxtariyyət verilməsi, daxili idarəetmə strukturlarının təkmilləşdirilməsi layihə çərçivəsində həyata keçirilən əsas istiqamətlərdəndir. İslahat proqramı mütərəqqi hesab edilə bilməz. Tələbə sərbəst şəkildə öz fikirlərini, mülahizələrini ifadə etmək, məlumat almaq, məlumat yaymaq, fikir bildirmək və s. hüquqlara malikdir. Yeni tədris

metodlarını öyrənən müəllimlər kimi, çətin və mürəkkəb işə elmi cəhətdən düzgün və ardıcıl rəhbərlik etmədən bu sahədə düzgün uğur əldə etmək mümkün deyil. Məktəbin pedaqoji kollektivi şagirdlərin özünüdərkinə, gənc nəsə dərin və hərtərəfli biliklərin verilməsinə, şagirdlərin milli-mənəvi, bəşəri-mənəvi dəyərlər, vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə olunmasına çalışır, onları vətənə bağlı, torpağı, ana dilini mükəmməl sevmək və öyrənmək, dövlət simvollarının mənasını və məzmununu dərk etmək, rəmzlərə nailiyyət və hörmət hissinin aşılmasına, əsl vətəndaşların yetişməsinə xidmət etdiyini bilməlidirlər, bir sözlə, təhsil islahatlarının əsas prinsiplərini layiqincə həyata keçirməlidirlər. Son illər Azərbaycanda təhsilin müasir tələblər səviyyəsində inkişafına yönəlmiş tədbirlər məktəblərin fəaliyyətində əsaslı dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Belə ki, aktiv təlim texnologiyalarından istifadəyə stimül yaratmaqla məktəblərin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə və akademik göstəricilərin uğurla yüksəldilməsinə kömək edir. Əgər cəmi bir neçə il əvvəl məktəblərdə fəal təlim texnologiyaları ilə işləyən az sayda müəllim tapa bilirdinizsə, indi bütün siniflərdə müasir texnologiyalardan istifadə hər yerdə geniş vüsət alıb. Ölkəmizdə təhsil islahatları proqramının həyata keçirildiyi, təhsilimizin dünya təhsilinə inteqrasiya olunduğu, müasir tədris texnologiyalarından geniş istifadə edildiyi bir şəraitdə gənclərin məntiqi tərəkürünün və dünyagörüşünün müasir tələblər səviyyəsində inkişafı qarşıya qoyulan vəzifələrdən biridir. Müəllimin qarşısında duran vəzifə, gələcək təhsil bu gün və sabah hər bir Azərbaycan vətəndaşını və bütövlükdə dövləti narahat edən prioritet istiqamətdir. Çünki artıq hamı bilir ki, 21-ci əsrdə müasir dünya zəkanın gücü ilə idarə olunacaq, hər bir dövlətin gücü təhsilin səviyyəsi ilə ölçüləcək. Müəllim bu gün və sabah həqiqətən qabaqcıl müəllim olmaq istəyirsə, təhsillə bağlı dəyərləri necə çatdırmaq üzərində işləməli, onlardan ən yaxşı variantı seçib şagirdlərə çatdırmalıdır. Məktəb təkcə biliklərin ötürülmə yeri deyil, həm də şagirdlərin formalaşma yeridir. Müəllim cəmiyyətin sırası təbəsisidir, insan mənəviyyatının ölçüsüdür. Atalar haqlı olaraq deyiblər ki, “Yaxşı müəllimi olan xalqa yazıq olmaz”. Elm təbiət haqqında elə nizamlanmış biliklər sistemidir ki, insana ətraf mühiti istədiyi kimi qurmağa, bioloji və psixoloji şəxsiyyətini qoruyub saxlamağa imkan verir. İnsanın öz daxili və xarici aləmi haqqında elmdə topladığı faktlar günü-gündən dərinləşir, aydınlaşır. Şagirdlərin şəxsiyyət kimi formalaşmasını təmin etmək, onların müstəqilliyini artırmaq, onların öz imkan və qabiliyyətlərinə uyğun təşəbbüs və yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək, hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyət formalaşdırmaq üçün müxtəlif forma və metodlardan istifadə edən müəllim pedaqoji məharətlə işləməlidir. Məktəbdə şagirdlərin bilik və bacarıqlarının, eləcə də müəllimlərin peşəkarlıq səviyyəsinin müasir ideyalar əsasında qurulması və qiymətləndirilməsi istiqamətində xeyli iş aparılır və bu iş ardıcıl olaraq davam etdirilməlidir. Tədris olunan fənnə ciddi və yaradıcı münasibət müəllimi ustad müəllimə çevirir. Belə müəllim suallara tədqiqatçı kimi yanaşır və belə yanaşma onun bilik fondunu zənginləşdirir, iş təcrübəsinə müsbət təsir göstərir, dərslərini maraqlı və keyfiyyətli edir, nəticədə qabaqcıl təcrübənin yaradıcısına çevrilir.

Müəllimin bütün səriştələri peşəkar və fərdi komponentlərə bölünür. Özünü-təhsil və özünü-inkişaf müəllimlərin peşə səriştəliliyinin ən vacib komponentləridir. Müəllim öz sahəsi üzrə peşəkar olmalıdır və peşəkarlıq özünü inkişaf etdirmə, pedaqoji takt, erudisiya, məsuliyyət hissi, özünə qarşı yüksək tələbkarlıq kimi keyfiyyətlərin məqsədyönlü formalaşdırılması ilə müəyyən edilir. Peşəkarlığını və səriştəliliyini artırmaq istəyən müəllim əvvəldən əldə edilən bilik və bacarıqlara qane olmamalı, daim yeni akmeoloji bacarıqlar əldə etməyə, peşəsinin zirvəsinə çatmağa çalışmalıdır. Yüksək peşəkarlığa nail olmaq üçün sürətlə irəli getmək çox vacibdir, çünki müəllimin əməyi şərhədsiz yaradıcılıq üçün əlverişli mənbədir. Bunun üçün müəllimin peşəkarlıq potensialının dinamik inkişafı çox vacibdir. Müəllimin peşəkarlıq potensialının strukturu aşağıdakı komponentlərdən ibarətdir:

- Müəllimin yenilikçilik fəaliyyətinə yiyələnməsi;
- Müəllimin motivasiya qurmaq bacarığı əldə etməsi;
- Müəllimin kreativ yanaşmalardan istifadə etməsi;
- Müəllimin pedaqoji texnologiya və innovasiyalardan istifadə etməklə didaktik əməliyyatları icra etmək bacarıqları.

Müəllimin refleksiya (özünü təhlil, özünü anlama, özünü qiymətləndirmə və s.) bacarıqları. Ona görə də, müəllimlərin davamlı peşə inkişafının təşkilinə, tədris prosesində forma və metodların təkmilləşməsinə, müəllimlərin peşəkar səriştələrinin artırılmasına çox ciddi tələbat yaranır. Peşə səriştəliliyi müəllimdən peşəyə müvafiq dərin bilik və bacarıq tələb edir. Yeri gəlmişkən onu da qeyd etmək lazımdır ki: "...Müəllimin peşəkar fəaliyyətinin səmərəliliyi təkcə bilik və bacarıqların çoxluğundan asılı deyildir. Əsas məsələ əldə olunmuş bacarıqlardan, müəyyən pedaqoji situasiyalardan düzgün və səmərəli istifadə etmək, məlumat və bilikləri müxtəlif və optimal üsullarla, çevik şəkildə şagirdlərə çatdırmaqdan ibarətdir" [5, s.18].

Peşəkarlıq özünü yaradıcı fərdiliyin inkişafında, pedaqoji yeniliklərə qarşı qəbul ediciliyin formalaşmasında, dəyişən pedaqoji mühitdə uyğunlaşma prosesində, akmeoloji bacarıqların tətbiqində göstərir.

Müasir tələblərə əsaslanaraq müəllimin akmeoloji inkişafının əsas yollarını müəyyən etmək mümkündür.

- tədqiqatçılıq fəaliyyəti;
- yenilikçi fəaliyyəti, yeni pedaqoji texnologiyaların inkişafı və istifadəsi;
- özünü təhsil və özünü inkişaf fəaliyyəti;
- metodiki birliklərdə, yaradıcı qruplarda işləmək bacarığı;
- öz müəllimlik təcrübəsini bölüşmək və yaymaq bacarığı.

Göründüyü kimi, müasir tələblərə əsaslanaraq müəllimin akmeoloji inkişafının səmərəli yollarının düzgün müəyyənləşdirilməsinə zəruri ehtiyac duyulur. Bu zaman tədqiqatçılıq fəaliyyəti yolu ilə akmeoloji bacarıqların formalaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki müəllimin tədqiqatçılıq fəaliyyəti onun yenilikçi fəaliyyətinə bir növ yol açmış olur. Müəllimin yenilikçi fəaliyyəti isə onun müasir pedaqoji texnologiyalardan, pedaqoji innovasiyalardan istifadə etməyi özündə təcəssüm etdirir. Bu zaman müəllimin özünü təhsil fəaliyyəti aşkara çıxır. Müəllimin özünü təhsil fəaliyyəti özünü inkişaf fəaliyyəti ilə tamamlanır. Müəllimin belə bacarıqlarının inkişaf edərək formalaşması onun kreativlik əsasında qazandığı təcrübəsini bölüşmək və yaymaq üçün imkanlarını genişləndirir.

Deməli, müəllimin pedaqoji peşəkarlığının yüksəlməsi yetişən nəslin şəxsiyyətyönümlü inkişafını təmin edən əsas şərtlərdən hesab olunur. Bunun üçün onların akmeoloji bacarıq və vərdişlərinin artırılması vacibdir.

Müasir texnologiyaların getdikcə artan imkanları müəllimin peşəkarlıq qabiliyyətlərinin və vərdişlərinin artırılmasına şərait yaradır. Dövrün tələblərinə uyğun olaraq peşəkarlıq zirvəsinə nail olmaq üçün müəllim daim məqsədlərini düzgün müəyyən etməli, fərdi inkişafını izləməli və nail olduğu bilik, bacarıq və vərdişlərlə kifayətlənməməli, peşəsinin yüksək zirvəsinə yüksəlmək üçün müxtəlif üsul və yollar üzərində düşünmək imkanına malik olmaq üçün pedaqoji akmeologiyanın imkanlarından istifadə etməlidir [7, s.23].

Hər bir dövrün özünəməxsus tələbləri və xüsusiyyətləri mövcuddur. Müasir dəyişikliklər və sürətli inkişaf, təbii ki, təlim və tərbiyə prosesinə, o cümlədən bu prosesin fəal subyektləri olan müəllimin fəaliyyətinə birbaşa təsir göstərir. Əgər əvvəllər ənənəvi təhsil sistemində başlıca məqsəd şagirdlərə biliklərin əsasını öyrətmək, tədris olunan fənlər üzrə bilikləri daha da

genişləndirmək və lazım gələndə onlardan istifadə etmək, müəllim isə böyüklər dünyası ilə uşaqlar arasında yalnız əlaqələndirici rola malik idisə, hazırkı dövrdə isə yenilənməyi nəzərdə tutan tamamilə fərqli bir təhsil sisteminin formalaşmasının şahidi oluruq. Belə ki, bu gün təhsilin əsas məqsədi şagirdin daimi inkişafını və gündən-günə artan tələbatlarını təmin etməkdən ibarətdir. Bugünkü cəmiyyətdə şagird problemlərin həllinə əsaslanan layihələrə cəlb olunan, təcrübə aparandır, müəllim isə istiqamətverici, dəstəkləyicidir.

Hazırkı dövrdə təhsilin qarşısında duran əsas vəzifə yalnız bilik, bacarıq və texnologiyaların ötürülməsi deyil, həm də yaradıcı səriştələrin formalaşdırılmasıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: 2009
2. İlyasov Museyib. "Müəllimin pedaqoji ustalığı" (Dərs vəsaiti). Bakı: 2013
3. Məmməd zadə R. Müəllimin peşə etikası. Bakı: 1992. Maarif. Xəlilov V. Müəllimin estetik mədəniyyətinin yüksəldilməsi istiqamətləri. Bakı: 1997
4. Sadıqov F.B. Ümumi pedaqogika. Dərs vəsaiti. Bakı: 2018. Maarif. N.Kazımov. "Pedaqoji ustalığın problemləri". Bakı: 2009
5. Tahirova Ş.Ş. Pedaqoji akmeologiyanın mahiyyəti, məzmunu, məqsəd və vəzifələri. Bakı: 2020. "Pedaqogika" jurnalı, №3
6. Abbasov A. "Pedaqogika (müxtəsər konspektlər və sxemlər)". Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı: 2007, Mütərcim
7. Mirzəyev Faiq., Rüstəmov Xanım qız. "Pedaqoji ustalığın əsasları" (Dərs vəsaiti). Bakı: 2012

SUMMARY

Nurlana Mammadova

THE ROLE OF COMMUNICATION AND PEDAGOGICAL TECHNIQUE IN TEACHER'S PROFESSIONAL

Student's problems related to education and daily concerns, keeping business contact with parents. Integration of Azerbaijani education into the progressive educational system of the world. Changing the pedagogical personnel training model, knowledge evaluation. using different forms and methods for personality formation, tasks facing teachers, training of pedagogical staff, serious and creative attitude to the subject taught

Key words: *Thinking, methodology, tact, pedagogical mastery, skill, habit*

РЕЗЮМЕ

Нурлана Мамедова

РОЛЬ КОММУНИКАЦИИ И ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ТЕХНИКИ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧИТЕЛЯ

Проблемы ученика, связанные с учебой и повседневными заботами, поддержанием деловых контактов с родителями. Интеграция азербайджанского образования в прогрессивную образовательную систему мира. Изменение модели подготовки

педагогических кадров, оценка знаний. использование различных форм и методов формирования личности, задач, стоящих перед педагогами, подготовки педагогических кадров, серьезного и творческого отношения к преподаваемому предмету.

Ключевые слова: Мышление, методология, такт, педагогическое мастерство, умение, привычка

ОБЩИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ НЕЙРОБИОЛОГИЧЕСКИХ МЕТОДОВ

Основная цель статьи — исследование общепсихологических характеристик нейробиологических методов. Методы, используемые для младших школьников, должны соответствовать тенденциям времени. Одной из проблем при выборе методов обучения, применяемых в начальных классах, является вопрос о том, как пробудить в учащемся постоянный интерес к учебе, знаниям и исследованиям. Другими словами, как усилить познавательную деятельность этого ученика. Необходимо понимать, что невозможно донести до детей все важные достижения науки и научить всему сразу. В начальных классах учителю следует выбирать эффективные методы обучения, чтобы учащиеся могли приобретать эти знания самостоятельно, а также развивать свои навыки, используя различные средства обучения. Кроме того, не следует игнорировать вопрос формирования интеллектуальных, коммуникативных и творческих навыков и научного мировоззрения у студентов, соответствующих реалиям жизни.

Ключевые слова: Педагогика, методы преподавания, различные методы обучения, учебные сообщества, достижение учащегося

Введение. Быстрое внедрение технологий в образовательные системы привело к увеличению количества исследований в направлении улучшения образовательной системы, методологий и прочего. Но мы должны отметить, что полезно создавать методы обучения, включающие менеджмент, биология, нейробиология, психология, лидерство, личностное развитие и т. д. [Кантор, Ошер, Берг, Стейер и Гюль, 2018; Ошер, Кантор, Берг, Стейер и Роуз, 2018]. Они направлены на создание методологий, включающих культуру, окружающую среду, социальную среду, семейные структуры, психологическое состояние учащихся, учителей и различные методы обучения.

На протяжении более двух десятилетий исследователи, преподаватели, политики и лидеры бизнеса подчеркивали необходимость поддержки навыков «двадцать первого века» в контексте быстро расширяющихся знаний, быстро меняющихся технологий и бизнес-процессов. Навыки “XXI века” означают навыки критического мышления и решения проблем, способность приобретать знания, анализировать, синтезировать и применять их в новых, различных ситуациях (практический интеллект); навыки, которые позволяют строить отношения в сотрудничестве и межкультурном контексте; управлять собственным бизнесом и сложными проектами; навыки самоуправления, самоконтроля; предполагаются навыки достижения и использования необходимых ресурсов. Ученые, изучающие концепции обучения, подчеркивали, что развитие перечисленных выше навыков достигается в результате обучения с использованием различных методов обучения в образовательных учреждениях.

Изменения в окружающей среде, создающие персонализированную среду, предлагающую возможности для более тесных связей между взрослыми и учащимися, могут создать более продуктивный контекст для обучения. Например, небольшие школы

или небольшие учебные сообщества с индивидуализированной структурой (например, системы наставничества, общие преподавательские группы или одни и те же учителя на протяжении нескольких лет) оказывают положительное влияние на успеваемость учащихся, их вовлеченность, удержание и отношение к школе, поведение, мотивацию и процент выпускников [Bloom & Unterman, 2014; Darling-Hammond, Ross & Milliken, 2006; Felner, Seitsinger, Brand, Burns & Bolton, 2007].

Обзор исследований школьной среды показал, что учащиеся получают пользу, когда они находятся в небольшой, узнаваемой среде. Было обнаружено, что эти эффекты более эффективны для студентов, испытывающих экономические трудности и нуждающихся в академической поддержке [Darling-Hammond et al., 2006]. В эту среду входят как небольшие школы, так и небольшие учебные сообщества (где школьный персонал и учащиеся тесно связаны), созданные в больших школьных зданиях. Более интимная обстановка позволяет учителям лучше развивать то, чему они учат, создавая внутри школы сообщество, где люди узнают друг друга по-разному. Такая среда также позволяет учащимся участвовать в различных внеклассных мероприятиях и демонстрировать лидерские качества, что вселяет в них большую уверенность и вовлеченность [Lee et al., 1993].

Оптимальный размер варьируется в зависимости от потребностей учащихся и дизайна школы; Было обнаружено, что средние школы с числом учащихся менее 900 человек более благоприятны для успеваемости учащихся, чем крупные школы. Для учащихся с высокими потребностями размер школы в 300-400 учащихся был наиболее благоприятным фактором в повышении посещаемости, оценок и количества выпускников, поскольку они обеспечивают прочные отношения, поддержку и доверие между учителями и учениками [Darling-Hammond et al., 2006]. Исследования, проведенные в районах с низким социально-экономическим статусом, выявили положительные результаты в успеваемости учащихся в небольших школах. Например, в исследовании 143 средних школ Чикаго, проведенном Уэсли и его друзьями [2000], после учета расы, социально-экономического статуса и успеваемости учащихся, школы с 400 или менее учащимися имели лучшую посещаемость, меньше издевательств, большую вовлеченность родителей и удовлетворенность, учащихся, были выявлены низкие показатели отсева (по сравнению с большим количеством студентов). Корпорация демонстрационных исследований трудовых ресурсов (MDRC) изучила случайно выбранные небольшие школы в Нью-Йорке и обнаружила, что вероятность поступления выпускников маленьких школ на 9,5 процента выше, чем выпускников крупных школ [Bloom & Unterman, 2014].

Мало того, что школа маленькая. Например, в исследовании 820 средних школ Ли и Смит [1995] обнаружили, что успеваемость учащихся была выше в небольших школах и в школах, в которых использовалось больше «социальных» практик – например, разделенная ответственность, индивидуальное обучение, адаптированное к потребностям.

В эффективных системах наставничества каждый учитель наставляет и защищает небольшую группу учеников (обычно 15–20 учеников) в течение 2–4 лет. Учителя систематически поддерживают консультирование в классе, чтобы поддержать успеваемость, обучать социально-эмоциональным навыкам и стратегиям, а также создавать сообщество учащихся, которые поддерживают друг друга. Преподаватели-наставники поддерживают студентов в академических и неакадемических вопросах. Наставник действует как мост между учеником, школой и домом, предоставляя ученикам необходимую поддержку, позволяя ученикам чувствовать себя творчески и уверенно. Многие исследования, обнаружившие положительный эффект от небольших школ или

обучающихся сообществ, подчеркивают важность консультационных услуг в достижении этих эффектов [Darling-Hammond et al., 2006; Felner et al., 2007].

«Блочное планирование» — это практика, которую учителя используют в определенный день, чтобы снизить общую нагрузку учащихся и продлить учебное время. Например, школы могут запланировать только три урока по 90 минут каждый день вместо шести уроков по 45 минут. Это позволяет учителям больше сосредоточиться на каждом ученике и получить более глубокий опыт обучения. Было обнаружено, что «блочное планирование» способствует улучшению поведения и успеваемости учащихся, включая получение более высоких классов и переход из одного класса в другой, особенно если оно длится один учебный год [Felner et al., 2007; Woronowicz, 1996].

Кроме того, Фелнер и др. [2007] указывают на важность построения междисциплинарной команды с общим планированием времени для учителей. Такая структура обеспечивает большую согласованность в практике и нормах, которые поддерживают учащихся эмоционально и познавательно, в то же время позволяя учителям делиться с учащимися соответствующей информацией при планировании учебной программы с учетом потребностей учащихся.

Школы, школьный персонал нуждаются в структурах и практиках, основанных на формировании общего опыта и доверительных отношений с учениками. Непрерывность отношений является ключевым принципом в этом отношении, особенно для детей с низкой посещаемостью школы.

Школьная жизнь основана на непосредственных и долгосрочных отношениях (несколько исследований выявили связь между успеваемостью учащихся и переходом в школу; в основном было обнаружено, что переход в школу в пятом или шестом классе влияет на успеваемость по чтению и математике [например, Rockoff & Lockwood, 2010; Schwerdt & West, 2013; Simmons & Blyth, 1987]. Эти результаты согласуются во многих штатах, а также в городских, пригородных и сельских районах.

Школьные и классные сообщества, предлагающие безопасные и персонализированные условия для обучения. Обучение — это процесс, посредством которого и учащиеся, и преподаватели учатся понимать и общаться друг с другом, и он включает в себя снижение доверия, заботы, увеличение усилий, действий и мотивации [Felner et al., 2007]. Исследования показывают, что отношения наиболее полезны, когда они соответствуют эмоциональным потребностям детей, последовательны (стабильны) и поддерживают когнитивные функции детей. [Бергин и Бергин, 2009].

Дизайн и управление классом. В школах, ориентированных на развитие, управление классом организуется совместно с учащимися. То есть студенты участвуют в организации этого процесса. Продуктивные классы организованы не вокруг режима, который делает упор на выявление и наказание за неэтичное поведение, а путем разработки общих норм и расписаний с участием учащихся и поощрения ответственности учащихся. [ЛеПейдж, Дарлинг-Хаммонд и Акар, 2005 г]. Учащиеся могут взять на себя такие роли, как правила и нормы в классе - конституция класса - управление используемыми материалами или классный библиотекарь, классный руководитель, создание для них возможностей брать на себя ответственность и быть полезными и т. д. Эффективное учебное сообщество в классе способствует уважительным отношениям между учителями и учащимися, а также самими учащимися, поскольку учащиеся учат развивать социальную компетентность. Учителя находят время, чтобы познакомить учащихся с их ролью членов сообщества [Brophy, 1998].

Вместе преподаватели и учащиеся формируют нормы поведения в различных ситуациях, чтобы учащиеся могли научиться вести себя уважительно, правильно выражать свои потребности и мысли, решать возникающие проблемы. Активная роль учителя в совместном регулировании поведения детей помогает усилить развитие ребенка в направлении саморегуляции, предоставляя словарный запас и стратегии для управления различными ситуациями. В ходе метаанализа 54 исследований, проведенных в направлении программных исследований по управлению классом, было установлено, что мероприятия, направленные на социально-эмоциональное развитие учащихся, были эффективны по успеваемости учащихся (общий $ES = .22$) [Корпершук, Хармс, де Бур, ван Куйк и Дулаард, 2016].

Хорошо изученным примером такого подхода, основанного на развитии, является управление отношениями (управление согласованностью) и совместная дисциплина, где между учителями и учениками устанавливается общая ответственность за обучение и организацию занятий. Учитель создает среду обучения вместе с учащимися, создавая правила, процедуры, управление временем и совместный план академического обучения, который регулирует класс. Когда ученики создают конституцию и чувствуют ответственность, они становятся «гражданами» класса. По мере обучения гражданским навыкам и появления возможностей для лидерства учащиеся приобретают необходимый опыт для самодисциплины. В серии оценок городских государственных школ исследователи обнаружили рост вовлеченности учащихся и учителей; снижение дисциплинарных санкций; и обнаружили улучшение условий в классе, времени обучения и долгосрочных успехов учащихся [Freiberg, Huzinec, & Templeton, 2009; Freiberg & Brophy, 1999].

Развитие обучающегося сообщества в классе помогает учителям управлять своими классами, поскольку они становятся более компетентными и уполномоченными, поскольку учащиеся чувствуют себя связанными, более полезными и готовыми к сотрудничеству со своими сверстниками. Важно развивать общественные практики, которые укрепляют отношения. Эти практики могут включать классные собрания, «проверку» эмоционального состояния учащихся в начале урока, эффективную групповую работу и уважительные дискуссии. В этот рейтинг можно включить и регулярно организуемые студенческо-преподавательские конференции. В сообществах, где сотрудничество имеет ключевое значение, члены заинтересованы в росте и обучении друг друга.

Как мы уже упоминали, здоровое развитие и обучение требуют как физической, так и психологической безопасности и защищенности. Одним из аспектов этой безопасности является обучение студентов тому, как общаться друг с другом и защищать их от насилия и травм, своевременно решая проблемы. Не менее важно, чтобы учителя создавали среду, в которой учащиеся получают одобрение и справедливую поддержку. Учителя играют ключевую роль в формировании обучения учащихся посредством своих убеждений и обратной связи, которую они предоставляют своим ученикам. Отношение к студентам формирует ожидания, которые предсказывают успеваемость учащихся [Двек, 2000; Ладсон-Биллингс, 1995, 2009].

К сожалению, существуют случаи предвзятого отношения и навешивания ярлыков на учеников со стороны учителей [Ирвин, 2003; Каплан, Гин и Мидгли, 2002], [Тененбаум и Рак, 2007], [Оконофуа и Эберхардт, 2015]. Предвзятое отношение влияет на обучение и поведение учащихся. Предрассудки приводят к стрессу, снижению памяти и внимания и, в конечном итоге, к снижению работоспособности. [Шмадер и Джонс, 2003 г.], [Ладсон-

Биллингс, 2009 г.; Ньюто, 2002 г.]. Целью оценки учителей может быть диагностика существующих навыков, которые можно развивать в дальнейшем, а не измерение навыков. Исследования показали, что в отсутствие угроз, страха и тому подобного чувство компетентности и ценности учащегося постоянно повышает успеваемость на тестах, оценки и академические достижения [Steele, 2011]. Позитивный настрой может существенно повлиять на результаты [Cherng and Halpin, 2016; Egalite, Kisida and Winters, 2015; Egalite and Kisida, 2017].

Исследование учителей латиноамериканских учеников показало, что роль учителей испанского языка в обучении, использовании знаний учащихся, а также самокритика, осведомленность и поведение учителей были положительно связаны с результатами чтения учащихся. По итогам года читательские достижения учеников преподавателей, показавших наиболее высокие результаты по перечисленным критериям, были существенно выше. (СО 0,85 для тех, кто ценил испанский язык; 0,60 СО для тех, кто использовал знания студентов; и 1,70 СО для тех, кто ценил испанский язык).

Если мы посмотрим на опыт и тенденции, связанные с гуманистической педагогикой, мы увидим, что:

(а) признание культурного опыта учащихся в качестве основы, на которой строятся знания;

(б) взаимодействие со студентами и семьями;

(в) этика внимания и обоснованность идей учащихся;

(г) сознательно передавать учащимся чувство компетентности в обучении и создании изменений для обеспечения равенства [Carter & Darling-Hammond, 2016; Villegas & Lucas, 2002]. В заключение мы можем сказать, что когда учителя ценят опыт, личности и различия учащихся, они создают безопасную и привлекательную атмосферу для обучения. В результате достигается мастерство учащихся.

Программы по укреплению доверия в отношениях:

Недавние исследования определили положительное влияние доверия в отношениях между учителями, родителями и руководителями школ на учебный процесс и успеваемость учащихся. Доверие возникает из понимания целей и усилий друг друга, а также из чувства взаимной приверженности, основанной на общей миссии. Как отмечают Брик и Шнайдер «доверительные отношения являются мощным инструментом для улучшения обучения и благополучия детей»:

1) небольшие школы, которые поощряют людей к общению;

2) стабильные школьные сообщества;

3) добровольные объединения работников школ и учащихся;

4) компетентные школьные руководители, которые активно прислушиваются к мнению всех сторон и с;

5) партнерство с семьями для содействия развитию учащихся.

Мы также хотели бы рассмотреть возможность сотрудничества семьи и школы в обучении учащихся. Построение прочных отношений между школой и семьей влияет на обучение учащихся и повышает успеваемость. Это нашло отражение в серии метаанализов, исследующих влияние сотрудничества родителей со школой на удовлетворенность учащихся и, следовательно, на успеваемость учащихся. Метаанализ 51 исследования, проведенного в этой области от детского сада до 12 класса был рассмотрен в результате метаанализа 28 исследований. Стратегии, которые поощряют родителей читать вместе со

своими детьми, а также стратегии сотрудничества и коммуникации между родителями и учителями, были упомянуты как наиболее эффективные стратегии.

После создания благоприятной среды для обучения, каковы дизайн учебной программы, подходы к преподаванию и методы оценки, которые позволят учащимся развить глубокое понимание содержания дисциплины и развить навыки, которые позволят им решать сложные проблемы, эффективно общаться и, в конечном итоге, управлять и решать свои проблемы?

Результат.

Современная теория обучения подчеркивает ситуативную и социальную природу смыслообразования, в которой «разум, поведение, восприятие и действие полностью интегрированы».

Дети являются естественными учениками и, естественно, стремятся узнать то, что важно в их повседневной жизни. Чтобы поддержать обучение детей, взрослые устанавливают связи между новыми ситуациями и знакомыми ситуациями, концентрируют внимание детей, структурируют опыт и помогают детям разрабатывать стратегии целенаправленного обучения и решения проблем, организуя получаемую информацию [Брансфорд, Браун, Кокинг и Национальный исследовательский совет [NRC], 2000].

ЛИТЕРАТУРА

1. Bergin C., & Bergin, D. (2009). Attachment in the classroom. *Educational Psychology Review* 21, 141–170).
2. Bloom H.S., & Unterman, R. (2014). Can small high schools of choice improve educational prospects for disadvantaged students? *Journal of Policy Analysis and Management*, 33(2), 290–319
3. Brophy J. (1998). Classroom management as socializing students into clearly articulated roles. *Journal of Classroom Interaction*, 33(1), p.1-4
4. Cantor P., Osher D., Berg J., Steyer L., & Rose T. (2018). Malleability, plasticity, and individuality: How children learn and develop in context. *Applied Developmental Science*, 1. doi:10.1080/10888691.2017.1398649
5. (Carter & Darling-Hammond, 2016 - Cherng, H.-Y. S., & Halpin, P. F. (2016). The importance of minority teachers: Student perceptions of minority versus White teachers. *Educational Researcher*, 45(7), p.407–420
6. Cherng H.Y. S., & Halpin, P. F. (2016). The importance of minority teachers: Student perceptions of minority versus White teachers. *Educational Researcher*, 45(7), p.407–420
7. Darling-Hammond, L., Ross, P., & Milliken, M. (2006). High school size, organization, and content: What matters for student success? *Brookings papers on education policy*, 2006(9), 163–203. Washington, DC: Brookings Institution Press
8. Dweck C.S. (2000). *Self-theories: Their role in motivation, personality, and development*. London, UK: Psychology Press.; Ladson-Billings, 1995, 2009 - Ladson-Billings, G. (1995). Toward a theory of culturally relevant pedagogy. *American Educational Research Journal*, 32 (3), p.465–491. Ladson-Billings, G. (2009). *The dreamkeepers: Successful teachers of African American Children* (2nd Ed.). San Francisco: Wiley Publishers
9. Felner R.D., Seitsinger A.M., Brand S., Burns A., & Bolton, N. (2007). Creating small learning communities: Lessons from the project on high-performing learning communities about “what works” in creating productive, developmentally enhancing, learning contexts. *Educational Psychologist*, 42(4), p.209–221
10. Freiberg, H. J., Huzinec, A. C., & Templeton, S. M. (2009). Classroom management: A pathway to student achievement: A study of 14 innercity elementary schools. *Elementary School Journal*, 110(1), p.63–80.; Freiberg ve Brophy, 1999 - Freiberg, H. J., & Brophy, J. E. (1999). *Beyond behaviorism: Changing the classroom management paradigm*. Boston, MA:

Allyn and Bacon

11. Irvine, J. J. (2003). Educating teachers for diversity: Seeing with a cultural eye. NY: Teachers College Press.; Kaplan, Gheen, & Midgley, 2002 - Kaplan, A., Gheen, M., & Midgley, C. (2002). Classroom goal structure and student disruptive behaviour. The British Journal of Educational Psychology, 72(Pt 2), p.191–211
12. Korpershoek, H., Harms, T., de Boer, H., van Kuijk, M., & Doolaard, S. (2016). A meta-analysis of the effects of classroom management strategies and classroom management programs on students' academic, behavioral, emotional, and motivational outcomes. Review of Educational Research, 86(3), 643–680.).
13. Lee, V. E., Bryk, A. S., & Smith, J. B. (1993). The organization of effective secondary schools. Review of Research in Education, 19, 171–267.).
14. LePage, P., Darling-Hammond, L., & Akar, H. (2005). Classroom management. In L. Darling-Hammond & J. Bransford, (Eds.), Preparing teachers for a changing world: What teachers should learn and be able to do (pp. 327–357). San Francisco, CA: Wiley.)
15. (NRC, 2000, s. 119 - National Research Council (NRC). (2000). How people learn: Brain, mind, experience, and school, Expanded edition. J.D. Bransford, A.L. Brown, and R.R. Cocking (Eds.), Washington, DC: National Academy Press.).
16. Rockoff, J. E., & Lockwood, B. B. (2010). Stuck in the middle: Impacts of grade configuration in public schools. Journal of Public Economics, 94(11–12), p.1051–1061
17. Simmons R.G., & Blyth D.A. (1987). Moving into adolescence: The impact of pubertal change and school context. Hawthorne, NY: Aldine
18. Schmader T., & Johns M. (2003). Converging evidence that stereotype threat reduces working memory capacity. Journal of Personality and Social Psychology, 85(3), p.440–452,
19. Steele C. M. (2011). Whistling Vivaldi: How stereotypes affect us and what we can do. New York: W.W. Norton & Company
20. Woronowicz S. (1996). Block scheduling in the high school. Researchers digest. Princeton, NJ: Educational Research Service

XÜLASƏ

Sevinc Səmədova

NEYROELM ƏSASLI METODİKALARIN ÜMUMİ PSIXOLOJİ SƏCİYYƏSİ

Məqalənin əsas məqsədi nevrologiyaya əsaslanan metodların ümumi psixoloji xüsusiyyətlərini araşdırmaqdır. Kiçikyaşlı məktəblilər üçün tətbiq olunan metodlar dövrün tendensiylarına uyğun olmalıdır. İbtidai siniflərdə tətbiq olunan təlim metodlarının seçilməsi zamanı problemlərdən biri də şagirdə öyrənməyə daimi maraq, biliyə və onda araşdırma həvəsini necə oyatmaq məsələsidir. Başqa sözlə, bu şagirdin idrak fəaliyyətini necə gücləndirməkdir. Anlamaq lazımdır ki, uşaqlara elmin mühüm olan bütün nailiyyətlərini çatdırmaq və hər şeyi birdən öyrətmək mümkün deyil. İbtidai siniflərdə müəllim elə səmərəli tədris metodları seçməlidir ki, şagirdlər bu bilikləri özləri əldə etsin, eləcə də müxtəlif təlim vasitələrindən istifadə etməklə öz bacarıqlarını inkişaf etdirə bilsinlər. Bundan əlavə şagirdlərdə həyat həqiqətlərinə uyğun olan intellektual, ünsiyyət və yaradıcılıq bacarıqlarının, elmi dünyagörüşün formalaşdırılması məsələsi də diqqətdən kənarda qalmamalıdır.

Açar sözlər: Pedaqogika, təlim metodları, fərqli öyrənmə metodları, öyrənmə icmaları, şagird nailiyyəti

SUMMARY

Sevinj Samadova

GENERAL PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF NEUROSCIENCE-BASED METHODS

The main purpose of the article is to research general psychological characteristics of neuroscience-based methods. The methods used for young schoolchildren should be in accordance with the trends of the time. One of the problems during the selection of teaching methods applied in primary classes is the question of how to awaken the student's constant interest in learning, knowledge and research. In other words, it's how to strengthen the cognitive activity of the student. It is necessary to understand that it is impossible to convey to children all the important achievements of science and to teach everything at once. In primary classes, the teacher should choose effective teaching methods so that students can acquire this knowledge by themselves, as well as develop their skills using various teaching tools. In addition, the issue of forming intellectual, communication and creative skills and scientific worldview in students that are in accordance with the realities of life should not be ignored.

Key words: *Pedagogy, teaching methods, different learning methods, learning communities, student achievement*

GÖYÇƏ AŞIQ MƏKTƏBİ ŞAİRLƏRİNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ SÖZ-İFADƏ YARADICILIĞI

Göyçə aşiq məktəbi Azərbaycan xalq ədəbiyyatının mühüm qollarından biri olaraq özünəməxsus xüsusiyyətləri və üslubu ilə fərqlənir. Eləcə də, bu məktəbin şairləri söz yaradıcılığı ilə fərqlənib və Azərbaycan poeziyasının inkişafına mühüm töhfələr verib. Onların əsərlərində sözlərin xüsusi şəkildə seçilməsi, ifadələrin poetik gücü və məzmun zənginliyi diqqət çəkir. Məqalədə bu məktəbin şairlərinin əsərlərində söz-ifadə yaradıcılığı araşdırılır. Şairlər metaforalar, təşbehlər, deyimlər və atalar sözləri, simvolika, qafiyə və ritm kimi ədəbi vasitələrdən geniş istifadə edərək dilin zənginliklərini və xalqın mənəvi dünyasını ifadə ediblər. Belə ki, həmin məktəbin şairləri məcazlardan geniş istifadə edərək öz əsərlərində obrazlı ifadələr yaradıblar. Bu ifadələr vasitəsilə onların şeirləri daha təsirli və yaddaqalan olub. Məqalədə göstərilən misallar vasitəsilə aşıqların yaradıcılığı nümayiş etdirilir, onların əsərlərinin Azərbaycan dilinin inkişafına və xalq ədəbiyyatının qorunmasına böyük töhfə verdiyi vurğulanır. Göyçə aşiq məktəbinin şairlərinin söz-ifadə yaradıcılığı gələcək nəsillər üçün ilham mənbəyi olaraq qalır. Məqalədə nümunə olaraq Aşiq Nəcəf və Aşiq Alı kimi tanınmış aşıqların şeirlərindən misallar gətirilir. Bu tanınmış Göyçə aşıqlarının şeirlərində söz-ifadə yaradıcılığı onların poetik ustalığını və dil zənginliyini nümayiş etdirir. Onların əsərlərindəki məcazlar, təşbehlər, epitetlər və deyimlər Azərbaycan ədəbiyyatının qiymətli nümunələrindəndir və bu şeirlər vasitəsilə milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunub saxlanması, gələcək nəsillərə ötürülməsi təmin edilir. Göyçə aşiq məktəbinin şairləri dilin inkişafına və xalq ədəbiyyatının qorunub saxlanılmasına böyük töhfə verərək Azərbaycan ədəbiyyatının zənginləşməsinə və milli-mənəvi dəyərlərin yaşamasına xidmət etmişlər. Onların əsərləri dilin ifadə imkanlarını genişləndirir və gələcək nəsillərə xalqın keçmişini, mədəniyyətini öyrənmək üçün dəyərli bir mənbə təqdim edir.

Açar sözlər: Göyçə aşiq məktəbi, söz-ifadə yaradıcılığı, Aşiq Nəcəf, Aşiq Alı

Göyçə aşiq məktəbi özünəməxsus xüsusiyyətləri və üslubu ilə digər aşiq məktəblərindən fərqlənir. Bu məktəbin şairləri dərin mənalı və rəngarəng ifadə tərzii ilə xalq ədəbiyyatının incilərini yaratmışlar. Onların əsərlərində söz-ifadə yaradıcılığı sadəcə dilin zənginliyini göstərməklə qalmayıb, həm də xalqın mənəvi dünyasını, adət-ənənələrini və həyat tərzini əks etdirir.

Göyçə aşiq məktəbinin əsərlərində söz-ifadə yaradıcılığı xalqın mənəvi dünyasını, adət-ənənələrini və həyat tərzini əks etdirərək oxuculara həm estetik zövq verir, həm də mənəvi dəyərləri qoruyub saxlayır. Aşiq Nəcəf və Aşiq Alı kimi tanınmış şairlərin əsərləri Göyçə aşiq məktəbinin poetik üslubunu və bədii ifadə vasitələrini mükəmməl şəkildə nümayiş etdirir. Onların şeirlərində istifadə olunan poetik vasitələr və ifadə tərzii bu məktəbin fərqliliyini və zənginliyini vurğulayır [Hüseynov. 2008, s.15].

Göyçə aşiq məktəbinin görkəmli nümayəndəsi Göyçəli Aşiq Nəcəfin zəngin ədəbi irsinin Ələsgər ocağındakı və Göyçə mühitindəki yeri başqa yerlərdən olan sənətkarlarla əlaqələrinə sənət xüsusiyyətləri və ən əsası da şeirlərinin dil əlamətləri və s. təhlillərin aparılması zəruri haldır. O, Ələsgər ocağında böyüyüb və bu ocaqdan aldığı təhsil və tərbiyə ilə öz sənətini formalaşdırmışdır. Ələsgər ocağının poeziya ənənələri və ustadlarının təsiri onun yaradıcılığında aydın şəkildə özünü

göstərir [Abbaslı. 2009, s.20].

Göyçəli Aşıq Nəcəf Göyçə mühitində böyük nüfuz sahibi olmuşdur. Onun məclisdəki liderlik keyfiyyətləri, məclislərdəki çıxışları və poeziya yarışmalarında göstərdiyi ustalığı onun sənətkar kimi yüksək qiymətləndirilməsinə səbəb olmuşdur. Aşıq Nəcəf məclislərdə yalnız şeir deməklə kifayətlənməyib, həm də məclisləri idarə etmiş və gənc şairlərə yol göstərmişdir. O, müxtəlif bölgələrdən olan aşıqlarla görüşlər keçirmiş, onların yaradıcılığı ilə tanış olmuş və öz sənətinə yeni rənglər qatmışdır. Bu əlaqələr onun yaradıcılığının inkişafında mühüm rol oynamış və onun poeziyasının çoxşaxəli olmasını təmin etmişdir.

Göyçəli Aşıq Nəcəfin şeirlərinin dil əlamətləri onun sənətinin ən diqqətəlayiq xüsusiyyətlərindən biridir. Onun şeirlərində məcazlar, təşbehlər, epitetlər və deyimlər geniş yer tutur. Aşıq Nəcəfin şeirlərində təbiət təsvirləri, insan duyğuları və milli-mənəvi dəyərlər poetik bir şəkildə əks olunur. Onun şeirlərində istifadə etdiyi dil zəngin və rəngarəng ifadə vasitələri ilə seçilir və bu da onun yaradıcılığının yüksək bədii dəyərini göstərir [İsmayılov, 2006, s.107].

Onun gəraylılarının, qoşmalarının, təcnislərinin, cığalı təcnislərinin, qıfılbəndlərinin, divanilərinin, müxəmməslərinin, deyişmə formalarının üzərində ədəbi- bədii dilin struktur təhlili də əhəmiyyətli məsələlərdəndir. Bu təhlil onun yaradıcılığının dərinliyini, poetik üslubunun rəngarəngliyini və dilin ifadə imkanlarını necə genişləndirdiyini daha yaxşı anlamağa imkan verir.

Gör, başıma nələr gəldi,
Üzü dönmüş qara baxtım?!
Qoydu bir kamana, atdı,
Məni bu diyara baxtım.

Oyan, bu qəflətdə uyma,
Bağrımın başını oyma,
El içində zəlil qoyma,
Eylə dərdə çara, baxtım! [Məmmədov. 2017, s.24].

Bu misralarda şair öz taleyinin gətirdiyi çətinliklərdən və ağırlardan bəhs edir. Onun baxtının üzü dönməsi və onu qəm-qüssə içərisinə atması şeirin əsas mövzularından biridir. Şair taleyini "kaman" ilə müqayisə edərək baxtının onu uzaq diyarlara atdığını bildirir.

Şeirin ikinci hissəsində isə şair taleyindən qəflət yuxusundan oyanmasını və bağrının başını oyub el içində zəlil qalmamasını istəyir. O, taleyindən bir çarə tapmasını dərdə bir çarə olması üçün yalvarır. Bu ifadələr şairin dərin daxili təcrübələrini və ümitsizliyini, həmçinin ümidini əks etdirir.

"Qara baxt", "Kaman", "başıma nələr gəldi" kimi ifadələr şairin poetik dilinin əsas elementləridir. Bu bənzətmələr və metaforalar şairin daxili vəziyyətini və hisslərini təsvir etmək üçün istifadə olunur.

"Qara baxt": "Baxt" taleyi, qisməti ifadə edir. "Qara" sözü isə burada mənfi mənə daşıyır, şairin uğursuz, bədbəxt olduğunu vurğulayır. Bu ifadə şairin yaşadığı çətinlikləri və bədbəxtlikləri simvolizə edir.

"Kaman" sözünün mənası yaydır. Şair bu metafora ilə taleyin onu bir ox kimi uzaqlara atdığını təsvir edir. Bu ifadə onun həyatın müxtəlif çətinlikləri ilə üzləşdiyini və bu çətinliklərə qarşı mübarizə apardığını göstərir.

"Başıma nələr gəldi": Bu ifadə şairin başına gələn çətinlikləri və sınaqları vurğulayır. Şair bu bənzətmə ilə yaşadığı ağrı və əzabları təsvir edir, bu çətinliklərin onun həyatında nə qədər dərin iz buraxdığını göstərir.

Bu bənzətmələr və metaforalar şairin poetik dilini zənginləşdirir və oxucunun onun hisslərini daha yaxşı anlamasına kömək edir. Onun şeirləri xalqın mənəvi dünyasını, həyatın müxtəlif tərəflərini və dərin fəlsəfi düşüncələrini əks etdirir.

Bütün bədii mətnlərdə olduğu kimi gəraylıda da obyektin determinasiyası üst qatda görünür. Bu,

şairin əsas mövzusunun və məzmununun aydın şəkildə oxucuya təqdim olunmasını təmin edir. Eyni zamanda şairin şəxsi subyektivliyi şairin dərinliyini və fərdiliyini artırır. Şairin şəxsi təcrübələri, hissləri və düşüncələri şairin məzmununa xüsusi rəng qatır və onu daha təsirli edir [Abbasi. 2010, s.69].

Fələk məndən nəzər əydi,
Yönüm qürbət elə düşdü.
Oxum atdım, daşa dəydi,
İşim çox müşkülə düşdü.
Mənim baxım qara gəldi,
Hər yandan əlim üzüldü.
Nə şad oldum, üzüm güldü,
Dərdim dildən-dilə düşdü [Məmmədov. 2017, s.24].

Fələk (tale) burada metaforik bir simvol olaraq istifadə olunur. Fələyin nəzər əyməsi şairin uğursuzluq və bədbəxtliklə üzləşdiyini göstərir. “Müşkül” sözü çətin və çıxılmaz vəziyyəti ifadə edir. Şairin həyatının mürəkkəb və çətin olduğunu bildirir. “Əlim üzüldü” ifadəsi şairin hər tərəfdən qarşısına çıxan maneələr qarşısında çıxış yolu tapa bilmədiyini bildirir. “Qürbət” yad və kənar yerləri ifadə edir və şairin yad yerlərdə yaşadığı çətinlikləri göstərir. **“Nə şad oldum, üzüm güldü”**: Şair burada ironik bir şəkildə heç bir zaman xoşbəxt olmadığını və üzünün gülmədiyini bildirir.

Aşıq Nəcəfin qoşmaları klassik aşıq ədəbiyyatının mühüm bir parçasıdır və janrın prinsip və mexanizmləri baxımından bir bütöv təşkil edir. O, sadə və təsirli bir dildə, dərin mənalı ifadələrlə oxucunu təsirləndirir [Qasımlı. 2011, s.33].

Ovsunçuyam, ovsun sallam dağlara,
Gəzirəm, tutmağa mar axtarıram.
Xəstə könlüm meylin salıb bağlara,
Yetkin alma, heyva, nar axtarıram [Məmmədov, 2017, s.24].

Birinci misrada şair burada özünü “ovsunçu” (sehrbaz, cadugər) kimi təsvir edir və “ovsun sallamaq” ifadəsi ilə öz yaradıcılıq gücünü və təbiətə təsirini göstərir. “Dağlara ovsun sallamaq” ifadəsi şairin təbiətlə birləşmə və ona hökm etmə arzusunu ifadə edir.

“Mar axtarıram”: “Mar” (ilan) burada bir təhlükə və ya çətinlik simvolu kimi istifadə olunur. Şair mar axtararaq təhlükə ilə üzləşməyə və onu aşmağa çalışdığını göstərir.

“Yetkin alma, heyva, nar axtarıram”: Burada “yetkin alma”, “heyva” və “nar” bənzətmələri istifadə olunub. Bu meyvələr həyatın gözəlliklərini, arzu edilən məqsədləri və nail olmaq istədiyi idealları simvollaşdırır. Şair bu meyvələri axtararaq həyatda çatmaq istədiyi idealları və arzuları təsvir edir.

Sənətkarın “Sumaya”, “Qırmızı”, “Qarıya”, “Gözünə”, “Gözələ”, “Görmüşəm”, “Gəlinə”, “Dünyadı bu”, “Dolanır”, “Çıxdı yenə” rədifli müxəmməsləri də zəngin dil komponentləri ilə seçilir.

Bir qələm qaşlının, xoş baxışlının,

Bir ala gözlünün dağı məndədi.

Bir qarğı saçlının, inci dişlinin,
Bir şirin sözlünün dağı məndədi.

Bir siyah tellinin, fitnə fellinin,
Bir tuti dillinin, ləbi ballının,
Bir incə bellinin, nazik əllinin,
Bir işvə-nazlının dağı məndədi [Məmmədov. 2017, s.25].

Burada “nazik əlli”, “incə belli”, “ləbi ballı”, “tuti dilli”, “siyah telli”, “şirin sözlü”, “inci dişli”, “qarğı saçlı”, “ala gözlü”, “xoş baxışlı”, “qələm qaşlı” ifadələrindən ustalıqla istifadə etmişdir.

Bunlardan əlavə aşığın “Aşiq olmuşam” şeirində “bu çeşmi xunxara aşiq olmuşam” misrasında “çeşmi xunxar” ifadəsindəki “xunxar” fars kəlməsidir, zalım, qaniçən mənasındadır. “Çeşm” də fars kəlməsi olub göz mənasını ifadə edir. Sənətkar burada təsvir etdiyi gözəli qaniçən kimi təqdim edir.

Aşiq Nəcəfin yaradıcılığı bədii təsvir vasitələri olan epitetlər, bənzətmələr, metaforalar, metonimiya və simvollar kimi dərinlik yaradan ədəbi alətlərlə zənginləşir. Şair bu vasitələri geniş şəkildə istifadə edərək mətnlərinin poetik qatını və estetik dəyərlərini artırır [Məhərrəmov. 1997, s. 103].

Göyçə aşiq məktəbinin ən tanınmış simalarından biri də Aşiq Alıdır. O, zəngin ifadə dərəcəsi ilə tanınan və dövründə sevilən bir aşiqdir. O, ədəbi sənətə böyük münasibət göstərən və öz ifadəsində müəyyən mənalı simvolları və məzmunları ustalıqla birləşdirən bir sənətkardır. Həmçinin, o, mədəni mərkəzləşmə və xalq arasında körpü kimi fəaliyyət göstərərək milli mənsubiyyət və dəyərlərin qorunmasında da önəmli bir rol oynayırdı. Aşiq Alı Göyçə kəndində və digər bölgələrdə bir çox insanın sevgi və hörmətini qazanmış bir şəxsiyyətdir. Aşiq Ələsgərin ustadı olmuş Aşiq Alıya bütün aşiqsevərlərin böyük sevgisi var [İsmayılov. 2002, s.74].

Aşiq Alı xalq dilindəki ifadə dəstələri ilə oxucularının və dinləyicilərinin mədəni və ruhi dünyalarına daxil olaraq onların hisslərini və düşüncələrini ifadə edir. Onun şeirləri həm incəliklərə, həm də dərinliklərə malikdir və bu, onun sənətinin özəlliklərindən biridir.

Aşiq Alı xalqın dilini və ifadə üsullarını yaxşı bilməsi onun mahnıları və şeirlərinin qəlbindən keçən bir çox insanın sevgisini və anlayışını qazanmasını təmin edir. Bu, onun sənətinin xalq arasında köklü və seçilən bir yeri olmasını mümkün edir.

Ölüm haqdı, çıxmaq olmaz əmrdən,
İpək tora halqa salma dəmirdən.
Aydır, gündür gəlib keçir ömürdən
Tələsirik, görən yazı nə qaldı?!

Eşiyə çıxıram, hava məxsuşdu,
Gəzdiyim oyaqlar yadıma düşdü.
Bir gün eşidərsən: Alı da köçdü,
Sındı telli sazım, təzanə qaldı. (<https://respublikanews.az/az/news/qizilvengliasiqali>)

Bu şeir ölüm və yaşam arasındakı münasibəti və insanın fani dünyadakı yerini təsvir edir. Sözlər ilə yaradılan təsvir atmosferi və hissləri də yaxşı ifadə edir. Şeirdəki ölüm haqdı, eşik, məxsuş, təzanə qaldı söz və ifadələri təbiiyi ilə seçilir. Belə ki, ölüm haqdı: “Haqq” sözü burada ölümün qətiyyətli və qorxulu məhəbbətini və möhkəmliyini təsvir edir, “eşik” sözü ölümün qapısının ifadəsi kimi istifadə olunur, ki bu da ölüm haqqında düşündürür. “məxsuş” sözü burada hava şəraitinin gözəlliyini və həyatın qiymətini simvolik olaraq ifadə edir, “təzanə qaldı” ifadəsi həyatın möhkəmliyinin tez və sürətli itirilməsinin təsviridir. Bu sözlər və ifadələr təbii və incə düşünülmüşdür

Aşiq Alının ilhamı sərhədlərlə məhdudlaşdırmayaraq, əksinə, onun sənətindəki genişlik və dərinlikləri, rəngarəng ifadə tərzini, insanların ruhuna çatmaqda uğurlu olmuşdur [Məhərrəmov. 2001, s.211].

Göyçə Aşiq Məktəbi şairləri özünəməxsus ifadə üslubu və dil zənginliyi ilə seçilir. Şeirlərdə ənənəvi ifadələrin yanı sıra bəzən məcazi dil, bəzən də əxlaqi təsvirlərə sıxıntısız dərəcədə istifadə olunur. Bu, şairlərin mənbələrinə, mədəniyyətlərinə və dünya görüşlərinə geniş şəkildə əks olunan bir ifadə yaradıcılığıdır. Bundan əlavə, Göyçə aşiq məktəbi şairlərinin əsərlərində mürəkkəb təsvirlər, simvolik ifadələr və metaforalar geniş istifadə olunur. Bu, şeirlərin mənasının daha dərinlərə nüfuz etməsinə səbəb olur. Şairlər həm daxili hissləri və düşüncələri, həm də ictimai və sosial məsələləri işıqlandıraraq söz- ifadə yaradıcılığı ilə oxucunu şeirlərin dünyasına daxil edir. Bu ifadə yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatının ən möhkəm növlərindən biri olan aşiq sənətinin dəyərini və geniş mənsubiyyətini göstərən ən müsbət nümunələrdən biridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbaslı İ. Folklorşünaslıq axtarışları. 2 cildə, I c. Bakı: 2009. Nurlan, 512 s.
2. Abbaslı İ. Folklorşünaslıq axtarışları. 2 cildə, II c. Bakı: 2010. Qoliot Qkup QSC, 380 s.
3. Hüseynov M. Dil və poeziya. Bakı: 2008. Elm, s.235
4. İsmayılov H. Aşıq yaradıcılığı: mənşəyi və inkişaf mərhələləri. Bakı: 2002. Elm, 311 s.
5. İsmayılov H. Göyçə aşığı və el şairləri. Bakı: 2006. Səda, 492 s.
6. Məhərrəmov Z. Unudulmaz sazlı-sözlü yurdumuz. Bakı: 2001. Çarşıoğlu, 430 s.
7. Məhərrəmov Z. XX əsr Göyçə aşığı mühiti. Bakı: 1997. Azərbaycan Ensiklopediyası, 124 s.
8. Məmmədov A.Ə. Göyçəli Aşıq Nəcəfin həyat və yaradıcılığı. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın Avtoreferatı. Bakı: 2017, 33 s.
9. Qasımlı M. Ozan-aşıq sənəti. Bakı: 2011. Uğur, 158 s.
10. <https://respublika-news.az/az/news/qizilvengli-asiq-ali>

SUMMARY

Roya Aliyeva

CREATIVITY OF EXPRESSION IN THE WORKS OF GOCHA ASHIQ SCHOOL POETS

As one of the important branches of Azerbaijani folk literature, the Goycha Ashiq school is distinguished by its unique characteristics and style. Also, the poets of this school were distinguished by their word creation and made important contributions to the development of Azerbaijani poetry. In their works, special selection of words, poetic power of expressions and richness of content are noteworthy. The article also examines the creativity of words and expressions in the works of the poets of this school. Poets widely used literary tools such as metaphors, similes, idioms and proverbs, symbolism, rhyme and rhythm to express the riches of the language and the spiritual world of the people. Thus, the poets of that school created figurative expressions in their works by widely using metaphors. Through these expressions, their poems became more effective and memorable. Through the examples given in the article, the creativity of Ashiqs is demonstrated, and it is emphasized that their works greatly contributed to the development of the Azerbaijani language and the preservation of folk literature. The creativity of the poets of the Goyche ashik school remains a source of inspiration for future generations. As an example, the article gives examples from the poems of Ashiq Najaf and Ashiq Ali. The creativity of words and expressions in the poems of these well-known Goyche lovers demonstrates their poetic mastery and language richness. Metaphors, similes, epithets and idioms in their works are valuable examples of Azerbaijani literature, and through these poems, our national and moral values are preserved and passed on to future generations. The poets of the Goyche ashik school made a great contribution to the development of the language and the preservation of folk literature, and contributed to the enrichment of Azerbaijani literature and the survival of national and moral values. Their works expand the expressive possibilities of the language and provide future generations with a valuable source for studying the past and culture of the people.

Key words: *Goyche ashik school, creativity of words and phrases, Ashiq Najaf, Ashiq Ali*

РЕЗЮМЕ

Роя Алиева

ТВОРЧЕСТВО ВЫРАЖЕНИЯ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ПОЭТОВ ШКОЛЫ ГОЧА АШИК

Школа Гейча Ашик, одна из важных ветвей азербайджанской народной литературы, отличается своими уникальными характеристиками и стилем. Также поэты этой школы отличались словотворчеством и внесли важный вклад в развитие азербайджанской поэзии. В их произведениях обращают на себя внимание особый подбор слов, поэтическая сила выражений и богатство содержания. В статье рассматривается креативность слова и выражения в творчестве поэтов этой школы. Поэты широко использовали такие литературные средства, как метафоры, сравнения, идиомы и пословицы, символику, рифму и ритм, для выражения богатства языка и духовного мира народа. Так, поэты этой школы создавали в своих произведениях образные выражения, широко используя метафоры. Благодаря этим выражениям их стихи стали более эффектными и запоминающимися. На примерах, приведенных в статье, демонстрируется творчество ашиков и подчеркивается, что их произведения внесли большой вклад в развитие азербайджанского языка и сохранение народной литературы. Творчество поэтов школы Гейче ашик остается источником вдохновения для будущих поколений. В качестве примера в статье приводятся примеры из стихотворений Ашика Наджафа и Ашика Али. Креативность слов и выражений в стихах известных любителей Гейче демонстрирует их поэтическое мастерство и богатство языка. Метафоры, сравнения, эпитеты и идиомы в их произведениях являются ценными образцами азербайджанской литературы, а через эти стихи сохраняются и передаются будущим поколениям наши национальные и нравственные ценности. Поэты школы Гейче ашик внесли большой вклад в развитие языка и сохранение народной литературы, способствовали обогащению азербайджанской литературы, сохранению национально-нравственных ценностей. Их произведения расширяют выразительные возможности языка и предоставляют будущим поколениям ценный источник для изучения прошлого и культуры народа.

Ключевые слова: Школа Гейче ашик, креативность слов и фраз, Ашик Наджаф, Ашик Али

MİLLİ GEYİMLƏRİN KONSTRUKSIYA EDİLMƏSİ TEXNOLOGİYASI

Geyim insanın bədənini ətraf mühitdəki isti, soyuq, toz və s. kimi təsirlərdən qorumaq üçün yaradılmışdır. Geyimlər, əsasən, təbii və süni materiallardan hazırlanır. Geyimlər insan bədəninin mühafizə vasitəsi olmaqla yanaşı, həm də bəzək vasitəsi hesab edilir. Ona görə də cəmiyyətin hər bir tarixi inkişaf mərhələsindən keçdikcə, insanların dünyagörüşü dəyişdikcə hər bir mərhələdə geyimlərin formaları da dəyişir.

Məqalədə milli geyimlərin konstruksiya edilməsi, onların hazırlanması, bu geyimlərin üzərinə bəzək məqsədilə tikilən naxışların texnologiyasından bəhs edilmişdir. Burada məqsəd milli geyimlərin növlərini, bəzək əşyalarının zənginliyini, baş geyimlərinin növlərini araşdırıb gələcək nəsillərə çatdırmaqdır.

Eləcə də məqalədə Naxçıvan milli geyimlərinin inkişaf etdiyi, qorunub saxlanıldığı və bir mədəniyyət nümunəsi olaraq təbliğ edildiyi haqqında söhbət açılmışdır. Bu qədim yurd yerində müasir dövrün geyimləri ilə yanaşı, tarixi geyim tərzlərinin birgə ritmini də izləmək mümkündür. Naxçıvanın milli geyimlərinin qədimdən biçilib-tikilməsi, geyimlərinin üslub xüsusiyyətləri ilə digərlərindən fərqlənib.

Açar sözlər: Milli, bəzək, geyim, naxış, papaq, yaylıq

Azərbaycanda geyim mədəniyyəti tarixin bütün inkişaf dövrlərində inkişaf edib. Tarixi dövrlər keçdikcə geyimlər məişətimizdəki ənənələrlə uzlaşdırılıb, geyimlərin müxtəlif, fərqli növləri meydana çıxmağa başlayıb.

Geyimlər yaşadığı mühitin şəraitinə, hər xalqın öz milli zövqünə görə xalqın mədəniyyətində xüsusi yer tutur və həmin xalqın milli-mənəviyyatından xəbər verir. Azərbaycan xalqı da qədim keçmişdən özünün milli xüsusiyyətlərinə xas olan geyimlərini yaratmış, zaman keçdikcə bu geyimlər cəmiyyətin hər bir tarixi inkişaf mərhələsindən keçmiş, insanların dünyagörüşü dəyişdikcə hər bir mərhələdə geyimlərin formaları da dəyişmişdir. Bu geyimlər xalq tərəfindən qorunaraq, nəsildən-nəsilə ötürülərək müasir dövrümüzədək gəlib çatmışdır.

Geyimlərin hazırlanmasında materialın düzgün seçimi çox əhəmiyyətlidir. Düzgün seçilən materialın tərkibi, tikiləcək geyim növünün keyfiyyətli, göz oxşayan alınmasının əsl səbəbidir.

Qadın və uşaq geyimlərinin tikilməsində isə daha çox al-əlvən rəngli parçalardan istifadə olunub. Hətta qadın və uşaq geyimlərinin üzərləri zərif işləmələri olan bədii tikmə nümunələri ilə bəzədilirdi.

Azərbaycan qədim milli qadın geyimlərində, adətən innabı, yaşıl, gümüşü rənglərə üstünlük verilirdi. Geyimlərin bütün elementlərinin rəngi dəqiqliklə və bir-birinə uyğunlaşan şəkildə zövqlə seçilirdi. Qadın geyimlərinin tikilməsində daha çox al-əlvən rəngli parçalardan istifadə olunub. Hətta qadın geyimlərində ətəklər, qolların ağzı, arxalıqların kənarları zərif bədii tikmə nümunələri ilə işlənirdi. Tumanın ətəyi xüsusi muncuqlarla, piləklərlə, haşiyələrlə zövqlə bəzədilirdi.

Geyimlərdə zərif, parlaq bəzəklərdən, zəncirlərdən, piləklərdən istifadə ilə yanaşı, muncuqlu tikmə, Burma metallarla tikmələr və ümumiyyətlə, bütün tikmə növlərindən istifadə edilirdi. Bu da hazırlanan geyimlərin zəngin və gözəl görünüşündən, mənsub olduğu xalqın zövqünün nə qədər mükəmməl olduğundan xəbər verirdi. Ümumiyyətlə, geyim dəstləri öz göz oxşaması, gözəlliyi, ciddiliyi və ağırlığı ilə ətraf mühitlə geyimi daşıyan arasında bir sərhədə çevrilirdi.

Geyim dəstlərinin ayrı-ayrı hissələri güllü parçadan tikilirdisə də, mütləq sakit rənglər seçilirdi. Arxalığın və ya küləcənin də bütün tikiş boyunca zərif bəzəklər tikilirdi. Bu məqsədlə, əsasən, zəncir bəndlərdən, haşiyələrdən, piləklərdən istifadə edilirdi.

Geyimlərdə bədii tikmələrdən istifadə edilərkən, əsasən, nəbati və həndəsi naxışlar işlədilir.

Azərbaycanda geyim hazırlamaq üçün xammallar, əsasən, yun və ipək sayılırdı. Lakin bunlarla yanaşı kətan, pambıq, dəridən də istifadə edilirdi.

Orta əsr mənbələrində həm qadın, həm də kişi geyim növləri - arxalıq, köynək, şalvar, kürk, çuxa, əba, qəba, cübbə, əmmamə, papaq, çarıq, corab, xətai, ləbbadə, nimtənə, çalma, qaftan və s. adlara rast gəlinir [3, s.122].

Naxçıvan geyimlərinin içərisində arxalıq deyilən geyim çox sadə görünüşlü tikilməsi ilə digər bölgələrin geyimlərindən fərqlənirdi. Olduqca sadə biçimlidir. Qolları sadə, düz biçilirdi. Köynək və tumanın biçimi və tikiş texnologiyası başqa zonalarda olduğu kimi idi. Arxalığa bəzən küləcə deyilir, belə ki, arxalıq uzun olarsa, beldən kəsik, qısa olarsa, bütün kəsilir. Belə olan halda yanlarında kəsik və parça çıxıntısı qoyulur. Uzunqollu arxalıqların ön yaxası bir-birindən xeyli aralı olurdu ki, bu halda zəngin sinəbəndlər, sərmələr, gərdənliklər və s. ilə tamamlayırdılar. Arxalıqların çoxu adətən ipək, atlas parçalardan tikilirdi. Zadəgan ailələrin xanımlarının sinə bəzəkləri çənədən belə qədər silsilə şəklində düzülürdü. Adətən soyuq havalarda arxalığın qolunun düymələri bağlanır, üstündən küləcə geyilirdi. Küləcə Naxçıvan zonasında geniş yayılmış mövsümi sıırıqlı və astarlı qadın çiyin geyim növlərindəndir. Qolu düz və dirsəkdən bir az aşağı, yaxası açıq biçilib tikilirdi. Bütün kənar tikiş xətləri və ətəklər boyunca çox zəngin naxış və bəzəklərlə bəzədilirdi. Küləcə, əsasən, qalın məxmər və tafta parçalardan tikilirdi və üst tumanın əmək bəzəyi ilə eyni cür bəzədilirdi. Bəzək üçün müxtəlif tikmələrdən - güləbətin tikmə, bafta, zəncirə, qaragöz, sərmə, muncuqlu tikmə, piləkli doldurma və s. istifadə edilirdi.

Naxçıvan geyimləri içərisində müxtəlif taxtalı tuman növləri olmuşdur. Tumanın ətəyinə, adətən, atlas və ya zərli parçadan qat payı tikilir. Eləcə də tumanın ətəyi Burma gümüş, zəncirə, toz muncuq və piləklə bəzədilirdi.

Naxçıvan milli geyimlərində əl işlərinin səliqəsi, müntəzəmliyi yüksək bədii zövqdən, milli-mənəvi dəyərlərin zənginliyindən xəbər verir. Eləcə də geyim mədəniyyətinin bu qədər zəngin olmasında qadın əməyinin böyük rolu olduğunu xüsusi qeyd etməliyik. Onlar geyimləri təkcə biçib-tikməklə kifayətlənməmiş, onların daha da cəlbedici görünməsi üçün xüsusi bəzəklər vurmuşlar. Bu bəzəklərin çoxu naxışlardan ibarət olduğundan onları yalnız ipək saplarla tikirdilər. Bu da onların yüksək zövqü, qabiliyyətləri sayəsində əmələ gəlmişdir.

Bəzəklər maddi mədəniyyətin mühüm elementlərindən biri kimi “ictimai təbəqələr arasında sosial bərabərsizliyi daha dolğun şəkildə əks etdirməklə, bəhs olunan dövrün xüsusiyyətlərini, xalqın tərzini və məişətini, lokal və etnik özünəməxsusluğunu, etnik-mədəni təması və türk xalqları arasında etnogenetik əlaqələri, yaş dövrünün ayrı-ayrı pillələrində bəzəklərdən istifadə edilməsində meydana gələn dəyişiklikləri və s. özündə daha dolğun əks etdirir” [2, s.323].

Milli qadın geyimlərinin çoxunun adları eynidir, lakin onlar tikişinə və bəzək növlərinə görə bir-birindən fərqlənir. Qədim dövrlərdə Azərbaycan xalqı baş geyimlərindən də istifadə etmişlər. Baş geyimlərindən yaylıq, papaq, çalma, təpəlik, dingə, araçqın və s. misal göstərmək olar. Üst geyimləri kimi baş geyimlərində də bəzəklərdən istifadə edilmişdir. Baş geyim bəzəklərinə “alınlıq”, “üzlük”, “qarmaq”, “düyməcə” və s. kimi bəzək növləri daxildir.

Azərbaycanın Gəncəbasar, Bakı-Şirvan, Qarabağ, Şəki-Zaqatala və Qərb bölgələri üçün daha xarakterik baş geyim növü olan araçqınlar həm tikmə növləri ilə, həm də taxma və tikmə

bəzəklərlə tərtibləndirdi. Qadın araqçınları kişi araqçınlarına nisbətən gödək olub, başda telbasan rolunu oynayır, eyni zamanda kalağayının başdan sürüşüb düşməsinin qarşısını alırdı [3, s.132].

Naxçıvanda kasıb ailələrdə qadınlar iki yaylıqdan istifadə edirlər. Zadəgan ailələrində isə alt yaylığı araqçın əvəz edirdi. Kasıb ailələrdə başa bağlanan qəşbəndin üstündən kalağayı bağlanırdı. İmkanlı ailələrdə bəzəkli araqçınlardan və ya qızıl-gümüş başlıqlardan istifadə edilirdi. Yaylıqlar isə bunlara xüsusi qiymətli baş sancağı vasitəsilə bərkidilirdi. Belə ailələrdə sinəni çox vaxt yaylıqla deyil, qızıl boğazaltının asma silsilələri ilə örtürdülər. Bu halda başlığa və ya araqçına bərkidilmiş örpək arxaya atılırdı.

Geyim dəstləri sırasında vacib detallardan biri olan ayaq geyimləri də geyim mədəniyyətimizdə böyük yer tutmuşdur. Nisbətən varlı, imkanlı ailələrdə belə ayaq geyimləri fəsilə görə dəyişilirdi. Ayaq geyimləri, adətən, dəridən, bəzən də keçədən hazırlanırdı. Qoyun dərisindən ayaqqabı, yunundan isə müxtəlif parçalar toxunaraq geyimlərin hazırlanmasında istifadə olunub. Heyvan dəriləri əvvəlcə aşınır, sonra müxtəlif ayaq ölçülərinə görə kəsilərək hazırlanırdı. Ən çox istifadə olunan ayaq geyimi isə “çarıq” adlanırdı.

Qadın ayaq geyimlərində “çust” adlanan, adətən dəridən hazırlanan ayaq geyiminə rast gəlinirdi. Bundan əlavə, ayaq geyimlərində evdə geyinmək üçün corab toxuyaraq istifadə etmişlər. Kişilər üçün isə bu cür geyimi eyni rəngdə, adətən tünd rənglərdən istifadə olunaraq tikilən “patava” adlanan ayaq geyimi olmuşdur.

Naxçıvan milli geyim mədəniyyəti şübhəsiz ki, əsrlər boyu olduğu kimi, bu gün də özünün spesifik xüsusiyyətlərini qoruyub saxlayır və gələcək nəsillərə bu geyimlərin konstruksiyasından istifadə edərək yaddan çıxarmamaq tövsiyə edilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Vəliyev F. Geyimlər və bəzəklər, Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. Bakı: 2007
2. Abdulova G. “Azərbaycan qadın geyim bəzəkləri”. Azərbaycan xalçaları. Bakı: 2017. cild 7, № 22. Bünyadova Ş. “Azərbaycan atalar sözlərində geyim və bəzəklərin əksi”. Azərbaycan xalçaları. Bakı: 2016. cild 6, № 19

SUMMARY

Rəsmiyyə Tağıyeva

TECHNOLOGY OF CONSTRUCTION OF NATIONAL DRESSES

Clothing protects a person's body from heat, cold, dust, etc. in the environment. created to protect against such effects. Clothes are mainly made of natural and artificial materials. Clothes are not only a means of protecting the human body, but also a means of decoration. Therefore, as the society goes through each stage of historical development, as people's worldview changes, the forms of clothing also change at each stage.

The article talks about the construction of national clothes, their preparation, and the technology of patterns sewn on these clothes for the purpose of decoration. The purpose here is to investigate the types of national clothing, the richness of ornaments, and the types of headdresses and convey them to future generations.

Also, the article talks about the development, preservation and promotion of Nakhchivan national costumes as an example of culture. In this ancient place, it is possible to follow the combined rhythm of historical clothing styles along with modern clothing. The national costumes

of Nakhchivan have been cut and sewn since ancient times, and they differed from others with their style features.

Key words: *National, decoration, clothing, pattern, hat, scarf*

РЕЗЮМЕ

Расмие Тагиева

ТЕХНОЛОГИЯ ПОСТРОЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНЫХ ПЛАТЬЕВ

Одежда защищает тело человека от жары, холода, пыли и т. д. окружающей среды. создан для защиты от подобных воздействий. Одежда в основном изготавливается из натуральных и искусственных материалов. Одежда – это не только средство защиты тела человека, но и средство украшения. Поэтому по мере того, как общество проходит каждый этап исторического развития, по мере изменения мировоззрения людей, на каждом этапе изменяются и формы одежды.

В статье рассказывается о конструкции национальной одежды, ее изготовлении и технологии выкройки, нашиваемой на эту одежду с целью украшения. Цель работы — исследовать виды национальной одежды, богатство орнаментов, виды головных уборов и передать их будущим поколениям.

Также в статье говорится о развитии, сохранении и популяризации национальных костюмов Нахчывана как образца культуры. В этом древнем месте можно проследить сочетание исторических стилей одежды и современной одежды. Национальные костюмы Нахчывана кроили и шили с древних времен и отличались от других своими стилевыми особенностями.

Ключевые слова: *Национальный, украшение, одежда, узор, шапка, платок*

NADİR HÜSEYİNBEYLİ
nadirhuseyinbeyli@gmail.com
NURAY MƏMMƏDLİ
nuray.memmedli31@gmail.com
Naxçıvan Dövlət Universiteti

MOSKVA VƏ QARS MÜQAVİLƏLƏRİNİN NAXÇIVAN MUXTARIYYƏTİNDƏ ROLU VƏ YERİ

Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Bakının siyasi təsirindən kənarda qalan yeganə ərazi Naxçıvan bölgəsi idi. Ermənistanın silahlı qüvvələrinin təcavüzkar hərəkətləri nəticəsində Naxçıvan diyarında gərginlik davam edirdi. Cənubi Qafqaz MİK-in 1924-cü il yanvarın 8-də keçirilən birinci plenumunun Naxçıvan Muxtar Diyarının muxtar respublikaya çevrilməsi haqqındakı qərarı, Azərbaycan MK Rəyasət heyətinin 1924-cü il 4 fevral tarixli qərarı ilə Naxçıvan Respublikası haqqında Əsasnamə hazırlanması, bu Əsasnamənin 2-ci maddəsinə görə Naxçıvan MSSR Azərbaycan SSR tərkibinə muxtar respublika kimi daxil olması, 1929-1930-cu illərdə Ermənistanın hakim dairələri Moskvadakı himayədarlarının köməyi ilə Naxçıvanın bəzi torpaqlarını öz ərazilərinə birləşdirilməsinə nail olmaları, Naxçıvan diyarının çox mürəkkəb və ziddiyyətli şəraitində 1921-ci il oktyabrın 13-də Qarsda RSFSR-nin iştirakı ilə Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan və Türkiyə arasında bağlanmış müqavilə ilə təsbit edilməsi arxiv materialları əsasında araşdırılmışdır.

Açar sözlər: Zəngəzur, Naxçıvan MSSR, Qars, Moskva, Sovet Rusiyası, muxtar ərazi, sərhəd, müharibə, sülh, himayə

Min illər boyu qəhrəmanlığı, mübarizliyi ilə seçilən Azərbaycan ədəbiyyatına, tarixinə verdiyi töhfələrlə öyünən Naxçıvan muxtariyyəti özünün şanlı 100 illiyini qeyd edir. 100 illik muxtariyyət tariximiz böyük tarixi inkişaf yolunu keçib.

Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra N.Nərimanov bəyanatına əsasən, Zəngəzurun 4504,5 kv.km ərazisinin Ermənistana verilməsindən sonra Bakının siyasi təsirindən kənarda qalan yeganə ərazinin Naxçıvan bölgəsinin olması Akademik İ.Hacıyevin qənaətinə görə “1918-1920-ci illərdə Naxçıvan diyarında baş verən ictimai və siyasi hadisələrin dəhşətli, faciəli bir şəkil almasına səbəb olmuşdu. Elə buna görə də Naxçıvan məsələsi Zaqafqaziya sərhədləri çərçivəsindən çıxaraq beynəlxalq aləmi düşündürən mühüm bir problemə çevrilmiş, təkcə ölkə daxilində deyil, həm də qonşu ölkələrdə və beynəlxalq təşkilatlarda müzakirə edilmişdi. Naxçıvanın gələcək tarixi taleyində, onun Azərbaycanın tərkibində Muxtar Respublika kimi qalmasında 20-ci illər müqaviləsinin oynadığı çox böyük rol bu gün də öz əhəmiyyətini saxlamaqdadır” [2, s.36].

Şübhəsiz ki, Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində qalmasında daha böyük rolu Türkiyə oynadı. Türkiyənin Naxçıvana göndərdiyi hərbi qüvvələrin köməyi ilə daşnak təcavüzünün qarşısı alındı. Sovetləşmə dövründə isə məhz onların köməyi ilə Naxçıvan məsələsi beynəlxalq siyasi müstəviyə gətirilərək sərhədləri müəyyənləşdirildi və ən başlıcası isə onun Azərbaycanın tərkib hissəsində qalmasına nail olundu.

Türkiyənin azərbaycanlıları cidd-cəhdlə müdafiəsini və əhalinin müqavimətini görən ermənilər və ruslar da türklərlə müqavilə bağlamaqda meyilli idi. Bu, Ermənistanın Qərbdən “üz döndərməsi” artıq ondan kifayət qədər himayə görə və yardım ala bilməməsi ilə bağlı idi.

Mövcud ictimai-siyasi vəziyyətin ermənilərin xeyrinə işləmədiyini görən daşnak Ermənistanı Rusiya və Türkiyə ilə müqavilə imzalamağa məcbur oldu. Tarixə “Gümrü” müqaviləsi kimi daxil

olan bu müqavilə 1920-ci il dekabrın 2-də Gümrüdə (Aleksandropolda) imzalandı. Akademik araşdırmalar və arxiv materialları göstərir ki, Türkiyə Böyük Millət Məclisi ölkə daxilində ictimai-siyasi vəziyyətin gərgin olmasına baxmayaraq, Naxçıvanın ermənilərə verilməsinə qarşı çıxmış və ona hərtərəfli yardım göstərmişdir: “Belə bir vəziyyətdə Türkiyə Böyük Millət Məclisi öz nümayəndələrini Moskvaya göndərərək sülh yolu ilə həm Rusiya, həm də Ermənistanla münasibətləri tənzimləməyə çalışdı. Lakin Ermənistan imperialist dövlətlərin Türkiyəni parçalamaq siyasətini fürsət sayaraq Türkiyənin bir sıra bölgələrini işğal etməyə cəhd göstərdi. 1920-ci il sentyabrın 24-də Türk ordusu əks-hücuma keçərək Sarıqamışı, Qarsı, Gümrünü (Aleksandropolu) və bir sıra başqa əraziləri geri qaytardı. 1920-ci il noyabrın 18-də Türk komandanlığı daşnakların xahişini nəzərə alaraq atəşi dayandırdı. Türk tərəfinin irəli sürdüyü sülh şərtlərini qəbul etdikdən sonra noyabrın 25-də Gümrüdə türk və erməni nümayəndələri arasında sülh danışıqları başlandı. Kazım Qarabəkir Paşanın başçılığı ilə Türk heyəti Ərzurum millət vəkili Süleyman Nəcətidən və Ərzurum valisi Hamid bəydən, A.Xatisyanın başçılıq etdiyi erməni heyəti isə A.Gülxəndanyan və S.Qordanyandan ibarət idi”.

Türkiyə ilə Ermənistan arasında imzalanmış sülh müqaviləsinin 2-ci maddəsində Naxçıvanla bağlı sərhəd məsələsinə də toxunulur və göstərilirdi ki, Türkiyə ilə Ermənistan arasındakı sərhəd sxemdə göstərilirdi ki: Aşağı Qarasunun töküldüyü yerdən başlayaraq Araz çayı, Kekaçın şimalınadək Arpaçayı, daha sonra Qaraxan dərəsi, Tiynisin qərbi - Böyük Kınlının şərq - Qızıldaş Böyük Ağbaba dağı xətti üzərində müəyyən olunur. Sərhəd zolağını qəti şəkildə müəyyən etmək işi, müqavilə imzalandığı gündən iki həftə sonra, qarşılıqlı komissiya tərəfindən yerində həyata keçiriləcəkdir [3, s.43].

Kükü dağı, 10282-8022, Həməsür dağı 8160, Qurdqulaq kəndi, Sayat dağı 7868, Arpaçay evləri 3080, Kömürlü dağı 6930, Saraybulaq 8071, Ararat stansiyası, Araz çayı yaxınlığındakı Aşağı Qarasunun töküldüyü yerdən keçən zolağın cənubundakı (Naxçıvan, Şahtaxtı, Şərur) əraziyə, daha sonra referendumla təyin olunacaq idarə formasına və bu idarənin əhatə edəcəyi torpaqlara Ermənistan qarışmayacaq, həmin ərazidə hələlilik Türkiyənin himayəsində yerli idarə yaradılacaqdır.

1920-ci il 2 dekabrda imzalanmış Türkiyə-Ermənistan sülh müqaviləsinin ən böyük tarixi əhəmiyyəti ondan ibarət oldu ki, “Türkiyə nümayəndə heyəti Naxçıvanı Türkiyənin himayəsinə ala bilməmişdisə də, regionun türklərin əlində qalması təmin edilmiş, Naxçıvan Azərbaycanın himayəsinə verilmişdi” [4, s.38].

Gümrü müqaviləsinə görə isə Türkiyə və Ermənistan aralarında mövcud olan müharibəni bitmiş hesab edirdilər və daimi sülh üçün danışıqlara başlayırdılar. İmperialist dövlətlərin ictimai sakitliyini pozmaq üçün törətdikləri qızıqırdıcılıq hərəkətlərinin qarşısını almaq üçün İrəvan Respublikasına daxili qayda-qanunu, yüngül silahlanmış polis dövlət sərhəddini qorumaq üçün 20 pulemyot, 8 dağ və səhra silahı ilə silahlanmış 1500 nəfərlik muzzdlu hərbi qüvvəyə saxlanmağa icazə verirdi. Ermənistan heç bir ordu saxlamayacağı öhdəliyini öz üzərinə götürürdü və hərbi mükəlləfiyyət keçirə bilməzdi. Yuxarıda göstərilənlərə nəzarət etmək üçün Türkiyənin siyasi nümayəndəsi irəvanda yaşamağı idi. Ermənistan ərazisindən Türkiyə üçün təhlükə olardısı o, Ermənistan qoşun yeridə bilirdi. Tərəflə mədəni ölkələrdə olduğu kimi azlıqların bütün haqlarından istifadə etmələri, insanların öz doğma yerlərinə qayıtmaları barədə öhdəlik götürürdülər. Ermənistan hökuməti öz ərazisində yaşayan müsəlman əhalinin mədəni və dini inkişafı üçün şərait yaratmalı idilər.

Ermənistanda Sovet hökuməti elan olunduğundan Sovet Ermənistanı və Rusiya Gümrü müqaviləsinin şərtlərindən narazı qaldığından bu müqavilənin daşnaklarla bağlandığını bəhanə gətirərək Türkiyə hökuməti ilə diplomatik danışıqlar aparmağa başladılar. Eyni zamanda “Nərimanov bəyanatı”ndan narazı qalan əhali Naxçıvanda mitinqlər keçirməyə başladı. Az müddətdən sonra bu mitinqlər Naxçıvanın bütün bölgələrini bürüdü. Naxçıvan əhalisinin fəallığı, Türkiyə Böyük Millət Məclisinin və türk qoşunlarının dəstəyi Azərbaycan, Rusiya və Ermənistan rəhbərliyini düşünməyə vadar etdi. Bunun nəticəsində, Rusiya və Türkiyə arasında danışıqlar başlandı. Bu danışıqlar özünün məntiqi nəticəsini 16 mart 1921-ci ildə Moskvada imzalanmış “Türkiyə və Rusiya Sosialist Federativ Sovet Respublikası arasında 16 maddədən və 3 əlavədən ibarət olmaqla müddətsiz bağlanmış dostluq

və qardaşlıq haqqında müqavilə”də tapdı. Həmin müqavilənin 3-cü maddəsində və müqaviləyə 1 (B)

əlavədə Naxçıvanın sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi də öz əksini tapdı.

Bu müqaviləyə əsasən, indiyə qədər hər iki dövlətə zorla qəbul etdirilən beynəlxalq müqavilələr qüvvədən salınmış və yeni hüquqi-normativ aktlar imzalanmışdır.

Bu müqavilədə tərəflər əvvəllər imzalanmış bütün qeyri-bərabər hüquqlu müqavilələri, həm yeni çar Rusiyası və Osmanlı dövləti arasında müqavilələri, həm Osmanlı dövləti və Antanta ölkələri arasında imzalanmış Sevr müqaviləsini, həm də Türkiyə və Ermənistan arasında imzalanmış Aleksandropol (Gümrü) sülh müqavilələrini ləğv edib, ərazi-sərhəd məsələlərini tənzimləyirdilər.

RSFSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi iyulun 20-də TBMM ilə iyulun 31-də müqaviləni təsdiq ediblər. Ratifikasiya sənədləri Qars konfransı ərəfəsində, 1921-ci il sentyabrın 22-də mübadilə edilib.

Moskva müqaviləsinin maddələri əsasında 1921-ci il oktyabrın 13-də Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan və Türkiyə arasında RSFSR-in iştirakı ilə 20 maddədən və 3 əlavədən ibarət olan müddətsiz Qars müqaviləsi imzalanıb. Türkiyə ilə bu respublikalar arasında ərazi-sərhəd məsələləri tənzimlənilib, bütün əvvəlki müqavilələrdən, yəni Aleksandropol (Gümrü) sülh müqaviləsindən də imtina edilib. Bu müqaviləni 1922-ci il martın 3-də Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi, martın 16-da Ümumrusiya Fəhlə, Kəndli, Qırmızı ordu və Kazak deputatları Soveti Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi Rəyasət Heyəti (protokol № 21), martın 16-da Türkiyə Böyük Millət Məclisi, martın 20-də Ermənistan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi, iyunun 14-də isə Gürcüstan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi təsdiq ediblər [4, s.41].

Qars müqaviləsinin birinci maddəsinə görə, Türkiyə hökuməti, Sovet Ermənistanı və Sovet Azərbaycanı hökumətləri razılaşırıdılar ki, Naxçıvan vilayəti hazırkı müqavilənin III əlavəsində göstəriləndi sərhədlərlə Azərbaycanın protektoratlığı altında muxtar ərazi təşkil edir.

Həm Moskva, həm də Qars müqaviləsində “təminatçı” ifadəsi yoxdur. Naxçıvan Azərbaycan torpağıdır və onun mənsubluğu indi və bundan sonra da heç bir zaman müzakirə obyektidir.

Müqavilənin ən önəmli cəhətlərindən biri də nəzərdə tutulmuş sərhədləri ilə Azərbaycanın protektoratlığında Naxçıvanın muxtar ərazi olmağına razılıq verdilər və Azərbaycan onu üçüncü dövlətə güzəştə getməməli idi. Türkiyə prinsipial mövqedən çıxış edərək Naxçıvanın Azərbaycan tərkibində qalması və onun üzərindəki himayənin Azərbaycanın üçüncü dövlətə güzəştə getməyəcəyinə dair öhdəlik götürdüyü təqdirdə ona verməyə razı olurdu.

Moskva müqaviləsinin imzalanması ilə Gümrü müqaviləsi qüvvədən düşmüş hesab edildi və Türk qoşunları Naxçıvanı tərk etdi.

Naxçıvanın statusunun beynəlxalq müqavilələrdə əks olunması istər o zaman, istərsə də

indiki dövrdə böyük siyasi əhəmiyyət kəsb edən bir fakt kimi qiymətləndirilmişdir.

Lakin Qars müqaviləsinin şərtləri həmişə öz pozulmazlığını qoruyub saxlaya bilmədi. Belə ki, müqavilədən bir müddət sonra Naxçıvanın bir çox əraziləri Ermənistan Respublikasına verildi: “Ermənistanın hakim dairələri Moskvadakı hakim dairələrin köməyi ilə Naxçıvanın bəzi torpaqlarını qoparıb öz ərazisinə birləşdirməyə nail oldular. 1929-cu ildə Zaqafqaziya Mərkəzi İnqilab Komitəsinin qərarı ilə Naxçıvanın 657 kvadratkilometr ərazisi - Şərur qəzasının Qurdqulaq, Xaçik, Horadiz, Naxçıvan qəzasının Şahbuz nahiyyəsinin Oğbin, Ağxaç, Almalı, İtqıran, Sultanbəy kəndləri, Ordubad qəzasının Qorçevan kəndi, habelə Kilid kəndi torpaqlarının bir hissəsi Ermənistana verildi. 1930-cu ildə isə Əldərə, Lehvaz, Astazur, Nüvədi və s. yaşayış məntəqələri də Ermənistana verilmiş və həmin ərazilərdə Mehri rayonu yaradılmışdır”.

Bu fakta əsasən, demək olar ki, Naxçıvan Muxtar Respublikası yarandıqda Naxçıvanın tarixi ərazisi 5988 kvadratkilometr sahəni əhatə edirdi. 1929-cu ildən sonra Ermənistanın ərazi iddialarının qismən həyata keçirilməsi nəticəsində bu rəqəm azalmış, hazırda 5365 kvadratkilometr təşkil edir. Bu isə Azərbaycan Respublikası ərazisinin 6,2 %-nə bərabərdir.

Biri digərindən (657-658,4 km²; və 5,365-5,329,6 km²) cüzi də olsa, fərqli görünən bu fikirlər bu günə qədər tarixi ədəbiyyat və məqalələrdə Naxçıvan MR-in ərazilərinin üst-üstə düşməməsi, hələ də bu ərazilərin tarixi ədəbiyyatlarda dəqiq rəsmiləşmədiyini və çap olunan əsər və məqalələrdə fərqli istinadların meydana gəlməsini əks etdirir. Azərbaycan tarixində bu cür hallar yaralı və zəif yerimiz olaraq hələ də qalmaqdadır.

Beləliklə, rus-erməni ittifaqı nəticəsində Naxçıvan MSSR-in 1926-cı ildə olan 5988 km² ərazisindən 658,4 km² əzəli torpaq sahəsi qoparılaraq Ermənistana qatıldı və onun ərazisi azalaraq 5,5 min kv.km-ə endirildi. Bu isə mərkəz tərəfindən siyasi və mənəvi cəhətdən Naxçıvan və naxçıvanlıların hüquqlarının tapdalanması demək idi [4, s.39].

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev 1998-ci il yanvarın 14-də Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Komissiyasının iclasındakı yekun nitqində bu barədə demişdir: “Əgər Naxçıvanı Azərbaycandan ayıran Azərbaycan torpaqlarının - Zəngəzur mahalının vaxtilə Ermənistana verilməsi olmasaydı, bəlkə də heç Naxçıvanın muxtariyyəti də lazım deyildi. Azərbaycan vahid əraziyə malik olan bir ölkə idi. Naxçıvan Muxtar Respublikasının 75 illiyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublika Prezidentinin 1999-cu il 4 fevral tarixli fərmanında qeyd olunduğu kimi, Naxçıvanı Azərbaycandan ayıran Azərbaycan torpaqlarının - Zəngəzur mahalının Ermənistana verilməsi Naxçıvanın muxtariyyət məsələsini zəruri etdi” [1].

1923-cü ilin fevralında keçirilən III Ümumnaxçıvan Sovetlər Qurultayı Naxçıvanı hər hansı bir protektorat kimi deyil, muxtariyyət vahidi olaraq Azərbaycan SSR-ə daxil olmağı vacib bildi. 1924-cü il yanvarın 18-də Zaqafqaziya MİK-in və 1924-cü il fevralın 9-da Azərbaycan SSR MİK-in dekreti ilə Naxçıvan Muxtar Vilayətinin Azərbaycan SSR-in tərkibində Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikasına çevrilməsi təsbit edildi. Ümummilli lider Heydər Əliyevin sözləri ilə desək, Naxçıvanın muxtariyyəti tarixi nailiyyətdir, biz bunu qoruyub saxlamalıyıq. Naxçıvanın muxtariyyəti Naxçıvanın əldən getmiş başqa torpaqlarının qaytarılması üçün ona xidmət edən çox böyük amildir. Biz bu amili qoruyub saxlamalıyıq.

Azərbaycan SSR MİK-in dekretində deyilirdi: “Naxçıvan ölkəsi Muxtar Sovet Sosialist Respublikasına çevrilsin. Naxçıvan MSSR dövlət hakimiyyəti aparatı Azərbaycan SSR, ZSFSR və SSRİ Konstitusiyalarına əsasən, yerli Sovetlərdən, onların qurultayından və icraiyyə komitələrindən, Xalq Komissarları Sovetindən və Mərkəzi İcraiyyə Komitəsindən təşkil edilsin.

Sadalanan faktlar bir də onu göstərir ki, istər daşnak Ermənistanının və istərsə də Sovet Ermənistanının Azərbaycan ərazilərinin işğalına Rusiya həmişə havadar çıxmışdır. Çox təəssüf ki, Sovet ideologiyasının təsiri altında Azərbaycan tarixşünaslığı əsl həqiqətləri göstərmək əvəzinə

müəyyən təhriflərə və əyintilərə yol vermiş, bir çox fakt və materialların üzərinə “məxfi” və ya “tam məxfi” qıfı vurularaq onları da yasaq etmişdi.

Bəzi tarixçilər guya beynəlmiləlcilik mövqeyindən çıxış edərək ermənilərin Azərbaycanda törətdikləri faciələri, qətləmləri, bəşər tarixində görünməmiş vəhşilikləri yalnız daşnakların adına yazmaqla Sovet Ermənistanının rəhbərlərinin bu işlərdən kənarda qaldığını və ümumiyyətlə, onların beynəlmiləl xarakterli olduqlarını cidd-cəhdlə sübuta yetirməyə çalışırdılar. Lakin faktlar göstərir ki, istər Sovet dövründə, istərsə də ondan əvvəlki illərdə (elə indinin özündə də) ermənilər Azərbaycana olan ərazi iddialarından əl çəkməmiş və həm də bunu əsas gətirərək soyqırım siyasəti yeritmişlər.

Təəccüblüdür ki, Azərbaycan Sovet tarixşünaslığı türklərlə daşnaklar, eləcə də müsəvatçılar arasında bərabərlik işarəsi qoyurdular. Göründüyü kimi, Sovet Azərbaycanında, o cümlədən onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvanda baş verən hadisələrin əsas günahkarları kimi türkləri və müsəvatçıları ittiham edirdilər. Əslində isə nə müsəvat hökumətinin, nə müsəvatçıların, nə də türklərin daşnaklarla heç bir ittifaqı olmamış və ola da bilməzdi.

Bu cür faktların sayını istənilən qədər artırmaq olar. Lakin heç bir elmi əsası olmayan bu mülahizələri inkar edən minlərlə faktlar da gətirmək olar. Əvvəla, bu fikirlər ona görə əsassızdır ki, o illərdə daşnaklarla müsəvatçıların və türklərin heç bir ittifaqı ola bilməzdi. Ona görə ki, onları heç bir məram birləşdirə bilməzdi. İkincisi, daşnak Ermənistanı türkləri soyqırım siyasəti yeritməkdə ittiham edirdilər. Üçüncüsü, Ermənistan Azərbaycanla müharibə aparır və onun bir çox ərazilərini ələ keçirməyə çalışırdı. Dördüncüsü, türklərin Azərbaycana gəlməkdə əsas məqsədi də azərbaycanlıları daşnak təcavüzündən qorumaq olmuşdur. Beşincisi, erməni daşnaklarının 1915-ci ildə Türkiyədə, 1918-ci ildə Bakıda, eləcə də Azərbaycanın digər bölgələrində törətdiyi qətləmlərdən o qədər də böyük vaxt keçməmişdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Naxçıvan Muxtar Respublikasının 75 illiyinin keçirilməsi ilə bağlı Fərmanı. “Azərbaycan” qəzeti., Bakı: 1999, 19 fevral
2. Gümrü, Moskva, Qars müqavilələri və Naxçıvanın taleyi. Tərtib edən: Hacıyev İ. Bakı: 1999. “Elm”, 36 s.
3. Musayev İ.M. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər). Bakı: 1996. “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, 328 s.
4. Hüseynbəyli N. Naxçıvanda siyasi repressiyalar və onun ağır nəticələri (XX əsrin 20-30-cu illəri). Naxçıvan: 2022. Əcəmi, 191 s.
5. Mədətov Q. Naxçıvanda Sovet hakimiyyətinin qələbəsi və Naxçıvan MSSR-in təşkili. Bakı: 1958. Azərnəşr, 164 s.
6. Məmmədov İ. Azərbaycan tarixi (Ali məktəblər üçün dərslik). Bakı: 2005. “Adiloğlu” nəşriyyatı, 486 s.
7. Naxçıvan Dövlət Universiteti. Elmi əsərlər seriyası. 2021, №2, s.43

SOSIAL PROQNOZLAŞDIRMA KONTEKSTİNDƏ SOSIAL MUDAFİƏ SİSTEMİNƏ KONSEPTUAL YANAŞMA (AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI NÜMUNƏSİNDƏ)

Məqalədə Azərbaycan Respublikasında sosial münasibətlər mühitində sosial müdafiənin təkmilləşdirilməsi mexanizmi olaraq, sosial müdafiə sahəsinin təşkili və idarə olunması müstəvisində iqtisadi proqnozlaşdırmanın konseptual əsaslarının və aktual problemlərinin təhlili aparılır, sosial müdafiə infrastrukturunun hazırkı inkişafı mərhələsində proqnozlaşdırılmanın aparılması ilə bağlı başlıca problemlər və prioritet istiqamətlər barədə nəzəri əsaslandırılmış mülahizələr irəli sürülür, aktual hesab edilən həll mexanizmləri barədə əsaslandırılmış təkliflər verilir.

***Tədqiqatın məqsədi** - sosial müdafiə sisteminin inkişafı və əhalinin sosial müdafiəsinin keyfiyyətə yüksəldilməsi məqsədilə sosial müdafiədə idarəetmənin əsasını təşkil edən maliyyə resurs təminatının yaxşılaşdırılması istiqamətində mühüm mexanizm kimi, proqnozlaşdırılmanın nəzəri-iqtisadi bazasının gücləndirilməsinə töhfə verilməsidir.*

***Tətbiqi əhəmiyyəti.** Məqalə prioritet hesab edilən istiqamətlər üzrə maliyyə resurslarından səmərəli istifadə edilməsinə təsir göstərə bilən əsas amillərin müəyyən edilməsilə elmi tədqiqat, eləcə də idarəetmə səviyyəsində perspektivə hesablanmış daha mütərəqqi qərarların verilməsi üçün konseptual baxışın formalaşdırılmasına yönəldilmişdir.*

***İşin tədqiqat obyektini** - son hədəfi Azərbaycanda əhalinin sosial rifahının yüksəldilməsi olan sosial müdafiə sisteminin tənzimlənməsi təşkil edir.*

***Tədqiqat metodları.** Təhlillərin aparılmasında seçilən problemin məzmunundan irəli gəlməklə empirik-nəzəri dərk etmə və araşdırma, analiz və sintez, induktiv və deduktiv yanaşma, müqayisə, nəzəri modelləşdirmə, abstraktlaşdırma metodlarına əsaslanılmış, digər müxtəlif mənbələr üzrə informasiyalardan istifadə edilmişdir.*

***Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi.** Azərbaycanda formalaşmış müasir milli sosial müdafiə modeli bazasında proqnozlaşdırılmanın aktual problemlərinin araşdırılması və bu istiqamətdə konkret təkliflərin verilməsidir.*

***Tədqiqat işinin nəticələri.** İş çərçivəsində təhlil edilən problemlər və irəli sürülən təkliflər perspektivə hesablanmış sosial-iqtisadi cəhətdən effektiv qərarların verilməsi üçün konseptual baxışın möhkəmləndirilməsinə xidmət edir.*

***Açar sozlər:** sosial müdafiə, sosial təminat, büdcə sistemi, büdcə proqnozlaşdırılması, büdcədən kənar fondlar*

Giriş

Elmi istiqamət olaraq iqtisadiyyatda proqnozlaşdırmaya ümumi şəkildə müxtəlif sosial-iqtisadi mahiyyətli göstəricilərin statistikasi və dəyişməsi üzərində riyazi metodların tətbiqi müstəvisində növbəti dövrlər üçün iqtisadi parametrlər üzrə göstəricilərin dəyişməsinin qabaqcadan qiymətləndirilməsi kimi baxılır.

İqtisadiyyatın sosial münasibətlərə əsaslanan spesifik sahəsi olaraq sosial müdafiədə proqnozlaşdırılmanın aparılması bir çox hallarda iqtisadi sferadan kənarda baş verən hadisə və tendensiyaaların nəzərə alınmasını və çoxcəhətli dəyərləndirilmələr tələb etməklə sosial proqnozlaşdırmanın komprikativ sahəsi olaraq xarakterizə olunur.

Makroiqtisadi proqnozlaşdırılma obyektı olan sosial müdafiə sistemində sahələr üzrə proqnoz göstəricilərinin müəyyən edilməsi üçün ilk növbədə həmin sahələrin iqtisadi tənzimlənməsinin əsaslanıldığı mövcud qanunvericilik çərçivəsi ilə müəyyən edilən şərtlər və həmin müddələrin sahə üzrə sosial-iqtisadi proseslərin növbəti tendensiyaşının ehtimal edilməsinə aparən alqoritmik əlaqələri nəzərə alınır.

Sosial müdafiənin tədqiqat obyektinə alınan sahəsinin spesifikasiyasına uyğun olaraq, bu zaman proqnozlaşdırılma üçün nəzərə alınan elementlər, o cümlədən hesablama üçün verilənlər (dəyişənlər) sahə üzrə icra göstəricilərinin ötən yaxın illərdəki dinamikasına əsaslanmaqla, təkcə sahəyə təsirli olan makroiqtisadi göstəricilərin proqnozunun da nəzərə alınmasını deyil, eyni zamanda müvafiq demoqrafik dəyişmələrin, bəzi hallarda isə siyasi-idarəetmə və normativ amillərin də təsirlərinin nəzərə alınmasını tələb edir ki, bu da sosial müdafiədə proqnozlaşdırılmanın fərqli (spesifik) xüsusiyyətlərini formalaşdırır.

Sosial müdafiənin çoxşaxəli struktur sahələrinin xüsusiyyətləri ilə bilavasitə əlaqəli olaraq sahəyə təsir edən amillərdə və onların təsirində zamanla dəyişmələr baş verdiyi üçün sosial mühitin tənzimlənməsi, xüsusən sosial rifahın təmin olunması baxımından əhalinin sosial və maddi ehtiyaclarının, sosial müdafiə sistemində çatışmazlıqların müəyyənləşdirilməsi və uyğun həll yollarının işlənilməsi üçün sosial müdafiənin də proqnozlaşdırılması davamlı zərurət olaraq ortaya çıxır.

Bu baxımdan sosial müdafiədə proqnozlaşdırılma onun təşkili və səmərəli idarə olunmasının baza mexanizmlərindən hesab edilməklə, davamlı elmi-tədqiqat zərurəti əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan Respublikasında sosial müdafiə sahəsinin proqnozlaşdırılmasının konseptual əsasları.

Sosial müdafiənin özünün ümumnəzəri, həmçinin Azərbaycanda aktual problemlərini az tədqiq olunan mövzulardan hesab etmək lazımdır. Sahə üzrə yerli alimlər səviyyəsində iqtisadi əsasların, o cümlədən proqnozlaşdırılma məsələləri ilə bağlı, qeyd etmək lazımdır ki, əsasən, prof. Ə.Əlirzayev və digərləri tərəfindən elmi-nəzəri bazanın genişləndirilməsi istiqamətində çox mühüm tədqiqatlar ərsəyə gətirilsə belə, həmin tədqiqatlardan sonra ötən əhəmiyyətli müddət baxımından da sosial müdafiənin spesifik sosial və digər faktorların təsiri mühitində daimi təkmilləşdirilmə və formalaşan ətraf şərtlərə transformasiyası nəzərə alınaraq, sfera olaraq mövcud şəraitdə onun aktuallıq kəsb edən məsələlərinin elmi araşdırılması və sahə üzrə təkmilləşdirilməsi mümkün olan bütün istiqamətlərdə innovativ və optimal həll metodlarının və mexanizmlərinin işlənilməsi mütəmadi zərurət əhəmiyyəti kəsb etməkdədir.

Sosial proqnozlaşdırma daha çox hər bir ölkədə sosial mühitin tənzimlənməsi mexanizmlərindən biri kimi sosial mahiyyətli əhali ehtiyaclarının, cəmiyyətdə baş verən proseslərin və gözlənilən tendensiyaların prospektiv olaraq müəyyənənləşdirilməsi məqsədilə dövlət səviyyəsində sahələr üzrə idarəetmə subyektləri tərəfindən aparılan tədbirlər sisteminin məcmusu kimi başa düşülə bilər. Sosial proqnozlaşdırma ilk növbədə riyazi üsullara əsaslanan proqnozlaşdırma elminin metodoloji imkanlarından istifadə olunmaqla aparılan tədqiqatlara söykənməklə, sosial sferanın mahiyyətindən irəli gələrək sosioloji və demoqrafik aspektlərdə tədqiqat mahiyyəti kəsb etməsinə baxmayaraq, onun iqtisadi baxımdan proqnozlaşdırılması müstəsna əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Sosial proqnozlaşdırılmanın iqtisadi müstəvidə aparılmasının əhəmiyyətinin kökündə cəmiyyətin sosial həyat keyfiyyətinin formalaşdırılmasının birbaşa surətdə onun sosial-iqtisadi imkanları ilə bağlı olması dayanmaqdadır. Belə ki, fərd tərəfindən dərk edilən sosial mühitin keyfiyyəti birbaşa surətdə iqtisadiyyatın da tədqiqat dairəsində olan sosial rifahın inkişafı ilə bağlıdır və əhalinin rifah halı isə iqtisadiyyatın özəl sektorunun inkişafı ilə yanaşı, sosial mühiti təşkil edən digər amillərin, o cümlədən əhali

gəlirlərinin formalaşmasına təsir edən sosial müdafiə sisteminin imkanlarından xeyli dərəcədə asılıdır.

Sosial müdafiənin proqnozlaşdırılması – onun maliyyə idarəetməsinin əsası hesab edilməlidir. Burada proqnozlaşdırılmanın aparılmasının əsas mahiyyəti və məqsədi – özünü sosial müdafiənin idarə olunmasında növbəti strateji siyasət kursunun müəyyən edilməsinə xidmət olunmasında göstərir.

Hər bir ölkədə proqnozlaşdırılmanın informasiya bazasının əhatəsinin tərkibi və xüsusiyyətlərindən asılı olaraq sahələr üzrə proqnozlaşdırılmaya metodoloji yanaşmalar müəyyən olunur və həmin metodologiyaya dəyişən ətraf mühit amillərinin təsiri baxımından vaxtaşırı olaraq yenidən baxılır. Bununla əlaqədar, sosial müdafiədə proqnozlaşdırılmanın metodoloji bazası sahələr üzrə formalaşır və təkmilləşdirilir.

Son nəticə olaraq, dolayısı ilə sosial müdafiənin daha səmərəli təşkili, nəzarətdə saxlanması və inkişafı üçün dövlətin sosial məqsədlərinə və siyasətinə xidmət edən sosial proqnozlaşdırılmanın başlıca obyekt kimi – sosial müdafiənin proqnozlaşdırılmasının aparılması ilə əlaqədar dövlət orqanları səviyyəsində proqnozlaşdırılma metodologiyalarının da praktiki olaraq işlənməsi həyata keçirilir. Dövlət orqanlarının buna məsul struktur bölmələrinə həvalə olunan davamlı proses olaraq proqnozların hazırlanması təcrübəsində proqnoz-modellərin də formalaşması baş verir ki, bu da sosial müdafiənin proqnozlaşdırılmasında modelləşdirilmənin yeri və əhəmiyyətini vurğulamağa əsas verir.

Əsasında modelləşdirmə dayanan proqnozlaşdırılmanın dəqiqliyi riyaziyyata əsaslanan klassik iqtisadi modellərlə və müasir dünyada təkə idarəetmə sahəsi üzrə müxtəlif icra və sahələr üzrə proqnoz göstəricilərindən riyazi metodlar çərçivəsində növbəti dövrlər üçün proqnoz rəqəmlərinin müəyyən olunması yanaşması hesabına təmin oluna bilməməkdədir. Bu gün proqnozlaşdırılmada dəqiqliyin təmin edilməsi üçün tələblər daha da genişlənmiş və özündə riyaziyyatla yanaşı, iqtisadiyyatın yeni tətbiqi elm sahəsi kimi getdikcə daha çox əhəmiyyət qazanmağa başlayan ekonometriyanın, habelə aktualılığın da nəzərə alınmasını zərurətə çevirməkdədir. Digər bir trend isə - proqnozlaşdırılmanın informasiya texnologiyaları bazasında aparılmasının zərurət halını almağa başlamasıdır.

Proqnozlaşdırılmaya münasibətdə sosial müdafiə ilə bağlı xarakterik cəhətlərdən biri müasir şəraitdə sosial müdafiəyə təsir edən və daim dəyişən amillər çoxluğundan irəli gələrək proqnozlaşdırılma metodologiyalarının da uyğunluğunun təmin olunması ehtiyacıdır. Bu baxımdan, sosial müdafiədə proqnozlaşdırılma ilə bağlı olan əsas problem kimi, qeyri-statik proses və ya hadisələrdən asılı olaraq proqnozlaşdırılmada kənarlaşmaların (xətalılığın) minimuma endirilməsi yönündə söylərin davamlılığın saxlanması şərtinin özünü biruzə verməsi çıxış edir.

Hazırda, sosial müdafiədə proqnozlaşdırılmanın aparılmasında nəzərə alınmalı olan əsas amilləri, yaxud proqnozlaşdırılma problemlərini aşağıdakı üç istiqamətdə təsnifatlaşdırmaq olar:

- müvafiq zaman müddəti aralığında sosial müdafiə sahəsinə təsir edən amillərin düzgün olaraq müəyyən edilməsi;
- sosial müdafiənin istiqamətləri üzrə dərininə genişləndirilməsinin prioritetliyinin qəbul edilməsi;
- istiqamətə uyğun müəyyən edilən amillər nəzərə alınmaqla daha az kənarlaşma ilə nəticələnəcək uyğun kalkulyasiya modelinin seçilməsi;
- modellər çərçivəsində nəzərə alınmaq üçün əhatəli və əlçatan məlumat (verilənlər) bazasının olması.

Sosial müdafiədə proqnozlaşdırılmanın tətbiqi və dərinləşdirilməsi zərurəti onun ayrı-ayrı istiqamətlərinə münasibətdə həmin sahələrin maliyyətutumlu olması dərəcəsi ilə bağlıdır. Sahə

üzrə proqnozlaşdırılmanın metodoloji əsasını - əsası riyazi, riyazi-iqtisadi, riyazi-statistik və riyazi-ekonometrik yanaşmaların tətbiqi təşkil etməklə, proqnoz nəticələrinin dəqiqliyi tətbiq edilən metodların adekvatlığı ilə mütənəsb əlaqəlidir.

Sosial müdafiədə proqnozlaşdırılma üzrə tərtib edilən düstur və formullar heç də xətti mahiyyətli prosesləri əks etdirmədiyindən və sosial-müdafiə sistemindən kənar amillərlə əlaqədə qiymətləndirilmə tələb etdiyindən iqtisadi proqnozlaşdırılmanın digər bir çox sahələri ilə müqayisədə sosial müdafiədə hesablamaların aparılması bir çox hallarda simulyativ proqram təminatları vasitəsilə avtomatlaşdırılma tətbiq oluna bilinməməklə, birbaşa mütəxəssis səviyyəsində subyektiv təsirlərin nəzərə alınması və ya tətbiqi şəraitində baş verməlidir.

Bütövlükdə sosial müdafiə sahəsinin tərkib strukturu nəzərə alınmaqla sosial müdafiənin proqnozlaşdırılmasının amilləri mühitini aşağıdakı sxematik təsvirlə vermək mümkündür (şəkil 1):

Şəkil 1. Sosial müdafiədə proqnozlaşdırılma prosesinin konseptual təsviri (müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir)

Azərbaycanda da sosial müdafiə sosial məsələlərlə birbaşa bağlılıq əlaqəsində həyata keçirilir ki, bu da sosial sahənin proqnozlaşdırılmasının, əsasən, maliyyə aspektinin dayandığını əks etdirir. Dövlətin sosial müdafiə xərcləri, dövlətin sosial xərclərinin əsas hissəsini təşkil edir.

Sosial müdafiənin proqnozlaşdırılması məqsədi – ölkənin iqtisadi, sosial və digər strateji proqramlarının və problemlərinin həlli, dövlətin funksiyalarının həyata keçirilməsi üçün qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada maliyyə vəsaitinin toplanması və istifadəsinin təmin edilməsi olan – dövlət büdcəsinin tərtibi prosesinin tərkib hissəsi olaraq həyata keçirilir. Bu prosesin həyata keçirilməsi zamanı proqnozlaşdırılmanın şaxələnməsi baş verir ki, burada diversifikasiya meyarının müəyyənləşməsinin əsas cəhəti kimi, sosial müdafiə xərclərinin maliyyələşmə mənbələrinə görə ayrılması özünü göstərir.

Azərbaycanda sosial müdafiə xərclərinin proqnozlaşdırılmasında dövlət büdcəsi və mövcud büdcə sistemi haqqında qanunvericiliyə əsasən, icmal büdcənin tərkib hissəsi hesab edilən – büdcədən kənar dövlət fondları səviyyəsində ayrılıqda spesifik xüsusiyyətlər nəzərə alındığı

metodoloji yanaşmalar istifadə olunur və icmal büdcə çərçivəsində həmin büdcələrin koordinasiyası və birləşdirilməsi həyata keçirilir.

Ümumən, belə xarakterizə etmək mümkündür ki, ölkədə sosial-iqtisadi makro göstəricilərin proqnozlaşdırılması üçün səlahiyyətli orqan statusu AR İqtisadiyyat Nazirliyinə aid edilmişdir. Dövlət büdcəsinin tərtibi predmeti olan istənilən məlumatların əldə olunması isə Maliyyə Nazirliyinin funksiyaları çərçivəsində özünü göstərir. Dövlət büdcəsinin tərtibinin özünün qayəsində isə proqnozlaşdırılma dayanmaqla, sahələr üzrə dövlət büdcəsindən maliyyələşən bütün aidiyyəti dövlət orqanları, qurumlar və təşkilatlar tərəfindən onların tələbatlarına müvafiq proqnoz göstəricilərinin tərtib edilərək vaxtaşırı Maliyyə Nazirliyinə təqdim edilməsi və icmal büdcə prizmasından büdcələrin tərtibi ölkədə budcə idarə olunması işinin təşkilinin əsas məhiyyəti olaraq təsvir edilə bilər.

Azərbaycanda növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsinin layihəsi ölkənin iqtisadi və sosial inkişafının makroiqtisadi proqnozları, məqsədli proqramlar, iqtisadiyyatın sahələrinin, inzibati rayonların, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün müəssisələrin cari və növbəti il üzrə maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi əsasında hazırlanır. Büdcəyə daxilolmaların vəziyyətindən asılı olmayaraq sosial müdafiə məhiyyətli olmaqla iqtisadi təsnifatın əmək haqqı, əmək haqqına üstəlik, pensiya, başqa sosial müavinətlər və ödənişlər maddələri üzrə xərclər müdafiə olunan xərc maddələri hesab edilir və onlara sekvestr tətbiq olunmur [1].

Dövlət büdcəsi çərçivəsində sosial müdafiənin proqnozlaşdırılması ortamüddətli dövr (növbəti il və sonrakı üç il) üçün tətbiq edilməkdədir.

Sosial müdafiə ilə bağlı göstəricilərin proqnozlaşdırılması İqtisadiyyat Nazirliyinin təqdim etdiyi göstəricilər, Dövlət Statistika Komitəsinin açıqladığı informasiyalar və Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiə Nazirliyi tərəfindən özünün hesabatlılıq və digər məlumat bazası resursları üzrə icra göstəricilərindən istifadə olunmaqla aparılmaqdadır.

Bu çərçivədə ölkədə sosial müdafiənin aparıcı həlqələrindən olmaqla, əmək pensiyalarının, məcburi dövlət sosial sığorta haqları hesabına ödənilən sosial müavinətlərin maliyyələşdirilməsi mənbəyi kimi çıxış edən – dövlət sosial müdafiə fondunun və sığortaolunanların itirilmiş əməkhaqlarının kompensasiya olunması, eləcə də işsizliyin yaranması hallarının qarşısının alınması üçün qabaqlayıcı tədbirlərin görülməsi yolu ilə əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsinə təminat verilməsi məqsədini daşıyan – işsizlikdən sığorta fondunun büdcələrinin tərtib olunması da ortamüddətli dövr üçün həyata keçirilməkdədir.

Azərbaycanda sosial müdafiənin maliyyələşdirilməsində əhəmiyyətli payı və rolu nəzərə alınmaqla, hesab edirik ki, dövlət sosial müdafiə fondu ilə bağlı proqnozlaşdırılmanın əsaslarının konseptual mənzərəsinin verilməsi məqsədəuyğundur:

Dövlət sosial müdafiə fondunun (bundan sonra – Fond) hər il üzrə büdcə layihələri “Büdcə sistemi haqqında”, “Sosial sığorta haqqında”, “Əmək pensiyaları haqqında” Azərbaycan Respublikası qanunlarının, “Dövlət büdcəsinin, büdcədən kənar dövlət fondları büdcələrinin tərtibi, icrası və icrasına nəzarət üzrə əməliyyatların əlaqələndirilməsinə dair Tədbirlər Planı”nın təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin müvafiq Qərarının və hər il üçün qəbul edilən Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi layihəsinin, habelə ölkənin iqtisadi və sosial inkişaf konsepsiyasının və ortamüddətli proqnoz göstəricilərinin hazırlanması barədə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin müvafiq Sərəncamının, habelə digər normativ hüquqi aktların tələbləri nəzərə alınmaqla, ümumilikdə növbəti il üçün ölkənin iqtisadi və sosial inkişafa dair proqnozlara və demografik göstəricilərə əsaslanılaraq hazırlanılır.

Ötən ortamüddətli dövr və cari ilin tamamlanmış dövrünü əhatə edən ölkənin əsas iqtisadi və sosial göstəriciləri (ümumi daxili məhsul, əhalinin nominal gəlir və xərcləri, orta aylıq nominal əməkhaqqı, minimum əməkhaqqı, minimum pensiya məbləği, əmək pensiyalarının orta aylıq məbləği, istehlak qiymətləri indeksi, məşğulluq və demoqrafiya göstəriciləri və s.), habelə ölkənin ortamüddətli iqtisadi və sosial inkişaf proqnozları, ayrı-ayrı kateqoriyadan olan şəxslərin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsinə istiqamətlənmiş layihələr, növbəti il üçün büdcədən maliyyələşən təşkilatlar üzrə əməkhaqqı, o cümlədən vahid tarif cədvəli sistemi üzrə mümkün dəyişikliklər və digər aidiyyəti göstəricilərin proqnozlarına dair məlumatlar Fondun büdcəsinin layihəsini formalaşdıracaq əsas iqtisadi istiqamətləri müəyyən edir.

Qeyd edilən məlumatlar əsasında ölkənin demoqrafik vəziyyəti (əhalinin ümumi sayı, gender tərkibi, yaş qrupları üzrə əhali sayı, iqtisadi fəal əhalinin sayı, muzdlı işləyənlərin sayı, yaş qrupları üzrə doğum, doğum ardıcılığı, doğumun yaş əmsalları, doğum zamanı ananın orta yaşı, cins və yaş qrupları üzrə ölüm, yaş qrupları üzrə ölüm əmsalı, təbii artım, ömür uzunluğu, ailədə uşaqların sayı, əhalinin orta yaşı və s.) qiymətləndirilməklə Fondun büdcəsinin proqnoz hesablamaları aparılır. Daha sonra bu göstəricilərin sığorta-pensiya sisteminə təsiri müəyyən edilir və sistemin xüsusiyyətindən asılı olaraq kateqoriyalar üzrə sistemə daxil olacaq və çıxacaq şəxslərin, sığortaolunanların, eləcə də pensiyaçıların sayının dəyişməsinin proqnozları tərtib edilir. Eyni zamanda Fondun məlumat bazasında mövcud olan göstəricilər əsasında pensiyaçıların, eləcə də məcburi dövlət sosial sığorta haqları hesabına müavinət alanların sayının son illərdə dəyişməsinin sistemin maliyyə fəaliyyətinə təsiri təhlil edilir. Bununla yanaşı, ölkə üzrə məşğulluq göstəriciləri (əmək qabiliyyətli yaşda olan əmək qabiliyyətli əhalinin sayı, iqtisadi fəal əhali, əmək ehtiyatları, sahələr üzrə iqtisadiyyatda məşğul olanlar, muzdlı işləyənlər, özünüməşğul şəxslər, işsizlər və s.) qiymətləndirilir və bu göstəricilərin Fondun büdcə gəlirlərinin və xərclərinin formalaşmasına təsiri ilə bağlı proqnozlar müəyyən edilir.

Qeyd edilənlər baxımından, sosial müdafiədə sahələr üzrə proqnozlaşdırılmanın aparılması üçün təsirli hesab edilən faktorlar üzrə minimal zəruri hesab olunan göstəricilər sistemini aşağıdakı istiqamətlərdə təsnifatlaşdırmaq olar:

1. Sığorta-pensiya sisteminin (dövlət sosial müdafiə fondunun gəlir və xərclərinin) proqnozlaşdırılma üzrə

Makrosəviyyəli sosial-iqtisadi mahiyyətli göstəricilər: Ümumi daxili məhsulun artım tempi, ölkə üzrə ötən iki ildə hesablanmış, cari ildə gözlənilən və növbəti ildə proqnozlaşdırılan əməkhaqqı fondu, ötən il üzrə toplanmış və cari ildə gözlənilən məcburi dövlət sosial sığorta haqqı məbləği, sosial sığorta haqqı normativi, m.d.s.s.h. üzrə debitor borclar, məcburi dövlət sosial sığortasına cəlb edilməyən (azad olunan) m.d.s.s.h. potensialı, pensiya qanunvericiliyinə əsasən dövlət büdcəsinin öhdəlikləri kimi müəyyən olunmuş pensiya xərclərinin məbləği, fondun büdcəsinin balanslaşdırılması üçün transfertin məbləğinin müəyyənləşdirilməsi, orta aylıq əməkhaqqı və onun artım tempi, minimum əməkhaqqı, minimum əməkhaqqı alanların sayı, istehlak qiymətləri indeksinin artımı (inflyasiya), iqtisadiyyatda muzdlı işləyənlərin sayı (o cümlədən muzdlı işləyənlərin tərkibində qeyri-dövlət və dövlət sektorunda işləyənlərin payı), dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilən sahələrdə çalışan işçilərin aylıq vəzifə (tarif) maaşlarının tənzimlənməsini nəzərdə tutan vahid tarif cədvəlinə uyğun olaraq müəyyən olunan əməkhaqqı dərəcələri və müvafiq tarif dərəcələri üzrə işləyənlərin sayı və s.

Demoqrafik göstəricilər: əhalinin təbii artımı (o cümlədən doğulandan gözlənilən ömür uzunluğu, doğum və ölüm əmsalları, uşaq ölümü), əhalinin yaş strukturu (o cümlədən əmək qabiliyyətli yaşda və pensiya yaşında əhalinin sayı göstəriciləri) və s.

Siyasi-inzibati, idarəetmə mahiyyətli gözləntilər: sığorta-pensiya sisteminin saxlanması və idarə olunması ilə bağlı xərclərin tənzimlənməsi, normativ baza üzrə şərtlərdə gözlənilən dəyişikliklər və s.

2. İşsizlikdən sığorta fondunun (gəlir və xərclərinin) proqnozlaşdırılması üzrə

Makrosəviyyəli sosial-iqtisadi mahiyyətli göstəricilər: ölkə üzrə ötən iki ildə hesablanmış, cari ildə gözlənilən və növbəti ildə proqnozlaşdırılan əməkhaqqı fondu, əməkhaqqı fondunun maliyyə mənbələrinə görə bölgüsü (büdcə təşkilatları və qeyri-büdcə sektoru üzrə), ötən il üzrə toplanmış və cari ildə gözlənilən məcburi dövlət sosial sığorta haqqı məbləği, işsizlikdən sığorta haqqı normativi, orta aylıq nominal əməkhaqqı və onun artım tempi, iqtisadiyyatda muzdlı işləyənlərin sayı (o cümlədən muzdlı işləyənlərin tərkibində qeyri-dövlət və dövlət sektorunda işləyənlərin payı), işsizlikdən sığorta üzrə debitor borclar, işsizlikdən sığortaya cəlb edilməyən (azad olunan) yığım potensialı, ötən iki ildə işsizlik dərəcəsinin artım tempi və s.

Siyasi-inzibati və idarəetmə mahiyyətli gözləntilər: işsizlikdən sığorta fondunun hazırda mövcud qanunvericiliyinə əsasən xərc istiqamətlərini təşkil edən – işsizliyə görə sığorta ödənişləri, peşə hazırlığı və əlavə təhsilin təşkili, peşə yönümünə dair məsləhət xidmətlərinin göstərilməsi, əmək yarmarkalarının, əmək birjalarının təşkili, haqqı ödənilən ictimai işlərin təşkili, özünüməşğulluq tədbirlərinin təşkili, sosial iş yerlərində işçilərin əməkhaqqının bir hissəsinin maliyyələşdirilməsi, peşə standartlarının hazırlanması, saxlanma xərcləri, sosial müdafiəyə xüsusi ehtiyacı olan və işə düzəlməkdə çətinlik çəkən şəxslərin məşğulluğunun təmin olunması üçün kvotadan əlavə iş yerlərinin yaradılması, sosial müəssisələrin yaradılması və məqsədli proqramların həyata keçirilməsi sahələri üzrə ötən iki ilin icra göstəriciləri və onlarla bağlı gözlənilən (nəzərdə tutulan) artımlar və s.

3. Ünvanlı dövlət sosial yardımının (xərclərinin) proqnozlaşdırılması üzrə:

Sosial-iqtisadi mahiyyətli göstəricilər: ev təsərrüfatlarının sosial-iqtisadi göstəriciləri, növbəti il üzrə ehtiyac meyarının məbləğinin proqnozu, son iki ildə və cari ildə yoxsulluq səviyyəsi, iqtisadi artımın səviyyəsi, yoxsulluq həddi və s.

4. Dövlət büdcəsi hesabına sosial mahiyyətli xərclərin tərkibində sosial müdafiə xarakterli xərclərinin proqnozlaşdırılması üzrə:

- əvvəlki ilin büdcəsinin proqnoz və kassa icrası göstəriciləri, ölkə iqtisadiyyatının növbəti ildə inkişaf parametrləri və digər bir sıra göstəricilər və s.

- dövlət büdcəsində əmək haqqı, əmək haqqına üstəlik, Fonda ayırmaların cari ildəki göstəriciləri və s.

Yuxarıda sosial müdafiə sahəsinin inkişafının hərəkətverici amili olaraq qiymətləndirdiyimiz – onun maliyyətutumlu istiqamətləri ilə bağlı nümunəvi məqsədli təsnifatlaşdırma aparılmışdır. Belə ki, proqnozlaşdırılma nəzərə alınan göstəricilər və ya parametrlərə münasibətdə isə məhdudiyyət olmamlaqla, proqnozların dəqiqləşdirilməsi istiqamətində burada istifadə edilən göstəricilər sistemi proqnozlaşma mütəxəssisi mövqeyindən istənilən qədər genişləndirilə bilər. Bu təsnifatlaşdırma əsasında, belə bir ümumiləşdirici mülahizəyə də gəlmək olur ki, sosial müdafiədə proqnozlaşdırma aparılmasında dövlət büdcəsi və büdcədənəkar fondlara münasibətdə spesifik proqnozlaşdırılma yanaşmalarından istifadə olunması mütləqdir.

Büdcədənəkar vəsaitlər hesabına formalaşdırılan fondlar üzrə və dövlət büdcəsi çərçivəsində gəlir və xərclərin istiqamətlər üzrə proqnozlaşdırılması həmin istiqamətlərin məzmunu, tənzimlənmə və formalaşma əsasları və xüsusiyyətlərinə uyğun yanaşmaların tətbiqilə təmin edilir və təkmilləşdirilir.

Azərbaycanda sosial müdafiənin proqnozlaşdırılma əsasları büdcə sisteminin tənzimlənməsi ilə bağlı formalaşmış normativ baza üzərində qurulmaqla, onun maliyyə miqyası dövlət büdcəsinin, eləcə də büdcədənəkar dövlət fondlarının maliyyə imkanları hesabına formalaşdırılır.

Sosial müdafiənin (sosial müdafiə və təminat istiqamətlərinə ayrılmaqla) ölkədə 2024-cü il dövlət büdcəsi qanunu ilə proqnozlaşdırılmış maliyyə miqyası 4,54 mlrd. manat (və ya dövlət büdcəsinin cəmi xərclərinin 12,36 faizi qədər), dövlət sosial müdafiə fondu vasitəsilə isə 6,68 mlrd. manat həcmində müəyyən olunduğunu hesab etmək olar [2].

Bu baxımdan hesab etmək olar ki, dövlət büdcəsinin cəmi xərclərinə münasibətdə ümumən sosial müdafiə xərclərinin nisbəti 18,19 faiz uyğunluğundadır. Bu da funksional təsnifat üzrə 2024-cü ildə iqtisadi fəaliyyət xərclərinə ayrılan vəsaitlərdən (7,38 mlrd. manat və ya cəmi xərclərdə xüsusi çəkisi 20,3 faiz), ümumi dövlət xidmətləri üzrə xərclərinə 4,81 mlrd. manat (xüsusi çəkisi 13,2 faiz), müdafiə və milli təhlükəsizlik üzrə xərclərə 6,42 mlrd. manat (xüsusi çəkisi 17,7 faiz) ayrılan vəsaitlərlə yanaşı qabaqcıl xərc istiqamətlərindəndir.

Dövlət büdcəsinin sosial müdafiə əhəmiyyətli proqnoz göstəricilərinin müəyyənləşdirilməsində əvvəlki illərin göstəriciləri üzərində ilk növbədə növbəti il (illər) üçün sahəvi strateji hədəflərə (dövlət proqramları, konsepsiyalar və qanunlar) uyğunlaşdırılmış mövqe tutulmaqla iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi ilə bağlı sektoral prioritetlərin təsiri imkanları da əsas tutulan amillərdən biri olaraq özünü göstərir.

Azərbaycanda sosial dövlət modelinin seçilməsi dövlət büdcəsinin tərtibatının da strukturunun formalaşmasına öz təsirini göstərir. Burada dövlət büdcəsinin gəlir hissəsində neft və qeyri-neft/qaz gəlirləri üzrə daxilolmaların dünya bazarında formalaşan qiymət indeksləri onun proqnozlaşdırılmasının spesifikasiq xüsusiyyətlərini formalaşdırır.

Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin “2024-cü ilin icmal və dövlət büdcələrinin ilkin göstəricilərinə dair açıqlama” məlumatına da əsaslanmaqla, qeyd etmək olar ki, dövlət büdcəsi gəlirlərinin əhəmiyyətli hissəsinin neft sektorundan daxil olmasının əhəmiyyətli səviyyədə olması (49,6 faiz) dövlət modelinə uyğun tutulmuş sosial-iqtisadi tənzimləmə kursunun da möhkəmləndirilməsinə imkan verəcək sosial müdafiə (və sosial təminat) xərclərinin növbəti il (illər) üçün artırılması üçün də əlavə imkanlar yaradılmasına şərait yaradır [3].

Azərbaycanda sosial müdafiənin proqnozlaşdırılması ilə bağlı aktual problemlər

Vurğuladığımız kimi, sosial müdafiənin proqnozlaşdırılması diskret proqnozlaşdırılma tərtibatına uyğun olmamaqla, onun dəqiqliyi istənilən zaman kəsiyində sosial müdafiəyə təsir göstərməklə daim dəyişən amillərin aşkarlanması, həmin amillərin sistemə təsiri imkanlarının dəyərləndirilməsi, proqnozlaşdırılma modelləri çərçivəsində nəzərə alınması vacibliyinin müəyyən olunması və nəhayət, proqnoz hesablanması üçün nəzərə alınan verilənlərin (göstəricilərin) qurulmuş alqoritmlərə əsaslanan hesablama metodologiyaları tərkibində nəzərə alınması səriştəsi, eləcə də daxil edilən faktor-elementlərin dərinliyi və təfərrüatlılığından bilavasitə asılıdır.

Dövlət sosial müdafiə fonduna ödənişlər (məcburi dövlət sosial sığorta haqları) digər dövlət gəlir mənbələri (vergi və vergi olmayan gəlirlər, Naxçıvan MR-in gəlirlərindən və dövlət neft fondunun gəlirləri) ilə yanaşı icmal dövlət büdcəsinin tərkib hissəsi hesab edilir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz göstəricidən də göründüyü kimi, dövlət sosial müdafiə fondu vasitəsilə maliyyələşdirilən sosial müdafiə xərcləri dövlət büdcəsi xətti ilə olan maliyyələşdirməni üstələməkdədir ki, bu da dövlət sosial müdafiə fondunun gəlir və xərclərinin icrası, eləcə də proqnozlaşdırılması ilə bağlı təkmilləşdirilmələrin davamlı aparılması zərurətini ön plana çıxarır.

Hazırkı mərhələdə sosial müdafiədə proqnozlaşdırılmanın əsas alt sahəsi kimi, dövlət sosial müdafiə fondu ilə əlaqədar proqnozlaşdırılmanın aparılması ilə bağlı bəzi müasir problemlərə nəzər salmağı vacib hesab edirik:

Hazırda dövlət səviyyəsində Maliyyə Nazirliyinin 10.15.2012-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Dövlət gəlirlərinin proqnozlaşdırılması və modelləşdirilməsi metodologiyası” sənədini icmal büdcə gəlirlərinin tərkib istiqaməti kimi dövlət sosial müdafiə fonduna məcburi sosial sığorta ödənişlərinin proqnozlaşdırılması ilə bağlı yeganə normativ mənbə hesab etmək olar [4].

Bununla belə, istər zaman aşımı baxımından, istərsə də proqnozlaşdırılmada dəqiqliyin artırılması məqsədli dərinləşdirilmənin təmin olunması üçün bu metodologiyanın özünə də baxılması zərurəti əhəmiyyət kəsb edəcəkdir. Xüsusilə, bu metodoloji mənbə yalnız proqnozlaşdırılan cəmi məbləğin hesablanmasına şamil olunmaqdadır ki, bu da qurumlar səviyyəsində aparılan proqnozlaşdırılmanın miqyası ilə üst-üstə düşməməklə, sənədin özünün də təkmilləşdirilməsinə ehtiyac olduğunu deməyə əsas verir. Halbuki, dövlət qurumları səviyyəsində proqnozlaşdırılma nəticələri əsasında sosial müdafiə qərarlarının verilməsi üçün daha çox şəxəli istiqamətlər üzrə detallı proqnozlaşdırma modellərinin işlənilməsi və istifadəsi tələb olunur.

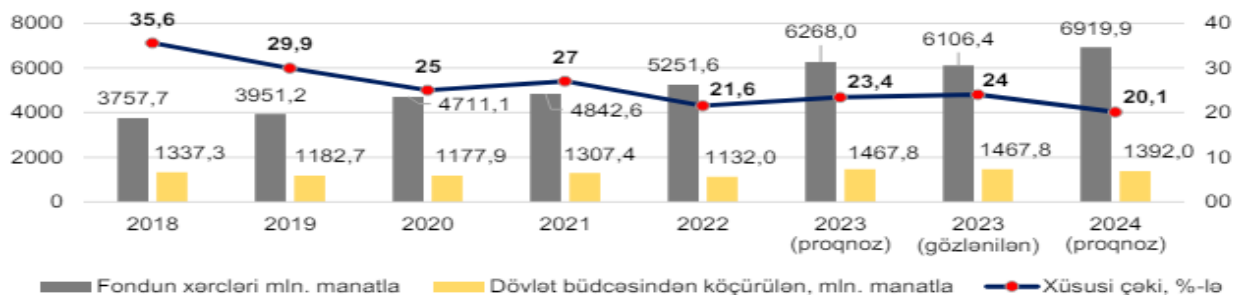
Dövlət sosial müdafiə fondunun büdcəsi haqqında qanunun strukturu ötən bütün illərdə indiyədək gəlir və xərclərin balanslılığı prinsipi əsasında tərtibata əsaslanmışdır. Bu baxımdan, təbii ki, onun büdcəsinin xərclərinin müəyyənləşdirilməsi zamanı gəlir mənbələrinə uyğun bölgü yanasmasından istifadə olunmuşdur. Burada yalnız xüsusi bir məqam - dövlət sosial müdafiə fondunun gəlir mənbəyi istiqamətləri arasında məcburi dövlət sosial sığorta haqları üzrə daxilolmalardan sonra ən mühüm xərc istiqamətinin dövlət büdcəsindən ayrılan transfert məbləğlərinin olmasıdır.

2017-ci ildə "Əmək pensiyaları haqqında" Azərbaycan Respublikasının 7 fevral 2006-cı il tarixli 54-IIIQ nömrəli Qanununa edilən müvafiq dəyişiklərə əsasən, pensiyaların sığorta prinsipilə müəyyən edilməsinin gücləndirilməsi və digər məqsədlərlə pensiyaların dövlət büdcəsi hesabına ödənilən – baza hissəsi yanasmasının ləğv edilərək, ödənilən sığorta haqlarından fərdi hesablara yönəldilmə payının artırılmaqla pensiyaların yalnız sığorta hissəsindən ibarət olmaqla yenidən şərti hesablanmasına və təyinatına keçildi ki, bu, əsas maliyyə xarakterli dəyişikliklərdən biri kimi, pensiyanın dövlət büdcəsi hesabına ödənilən baza hissəsinin ləğv edilməsi və pensiya sisteminin xərclərinin sığorta prinsipinə əsaslanmadığı hesab edilən güzəşt xarakterli təminat istiqamətləri üzrə hissəsinin maliyyələşdirilməsi öhdəliyinin dövlət büdcəsinin üzərinə qoyulması ilə nəticələndi (eyni zamanda fondun maliyyə dayanıqlılığı baxımından proqnozlaşdırılma əhəmiyyəti daşıyan – “sığorta ehtiyatı” yanasmasının tətbiqinə keçildi (bununla bağlı məsələyə aşağıda toxunulmuşdur)) [5].

Bu zaman sözügedən dəyişikliklərdən sonra növbəti illərdə (indiyədək) dövlət sosial müdafiə fondunun büdcə sənədi qismində həmin vaxtadək qəbul edilmiş qanunlarda büdcənin gəlir istiqamətlərindən biri olaraq istifadə edilmiş – “dövlət büdcəsindən ayımlar” ifadəsindən uzaqlaşılmaqla, gəlir istiqaməti olaraq “sosial təminatı və müdafiəni həyata keçirən müvafiq icra hakimiyyəti orqanının büdcəsinin balanslaşdırılması məqsədilə dövlət büdcəsinin öhdəliklərinin maliyyələşdirilməsi üçün dövlət büdcəsindən ayrılan vəsait” ifadəsinin istifadəsinə keçildi ki, bu da hazırda dövlət büdcəsindən ayrılan transfertin əsas məqsədinin Fondun büdcəsinin kəsir yaranmaması məqsədilə balanslılığının təmin edilməsi məqsədinin əsas götürüldüyünü anlamağa imkan verir. Bu, fondun məcburi dövlət sosial sığorta haqları üzrə gəlirlərinin təkbəşinə sosial-iqtisadi və demoqrafik proseslər (məşğulluq və sahibkarlıq mühitinin struktur dəyişmələri, əhali dinamikası, yaşlı əhali payındakı tərəddürlərlə əlaqədar) və inzibati-iqtisadi

təsirlər nəticəsində (sosial rifah mühitinin tənzimlənməsi məqsədilə inflyasiya, orta aylıq nominal əməkhaqlarının artımı indekslərinin idarəetmədə nəzərə alınması ilə əlaqədar verilən qərarlarla) ilbəil artmaqda olan pensiya xərclərini özülüyündə qarşılaya bilməyəcəyi reallığı ilə də əlaqələndirilə bilər. Bununla belə, eyni vaxtda hərbi qulluqçular, xüsusi rütbəli şəxslər və digər xüsusi (spesifik) kateqoriyadan olan sığortaolunanlara münasibətdə sığorta əsası olmayan güzəşt (imtiyaz) xarakterli pensiya təminatını əhatə edən maliyyələşmə öhdəliklərinin dövlət büdcəsinin üzərinə keçirilməsi Fond qarşısında hər il onun büdcə qanunu ilə təsdiqlənməklə transfert şəklində ayrılan vəsaitin proqnozlaşdırılması, uçotu və hesabatlılığın artması məsuliyyətinin də önəmli ölçüdə artmasını şərtləndirmişdir. Bu isə, eyni zamanda proqnozlaşdırılma obyektı olan – pensiyaların xərcləri üzrə dövlət öhdəliyi məbləğlərinin dəqiq müəyyən edilməsi üçün yalnız sahə üzrə hesabat məlumatlarının, yaxud əldə olunan digər makroiqtisadi statistik göstəricilər kifayət etməməklə, olduqca geniş parametrlı elektron verilənlər-baza məlumatlarına əsaslanan hesablamaların aparılmasını tələb etməkdədir. Bu halda Fondun mövcud büdcə quruluşunda onun büdcəsinin balanslılığının ekonometrik mahiyyətindən də başa düşüləndir ki, Fonda köçürülən transfert məbləğləri dövlət öhdəliklərini tam əhatə etmədiyi, yəni qanun sənədi çərçivəsində daha az proqnozlaşdırıldığı və ya təsdiqləndiyi təqdirdə, cari məcburi dövlət sosial sığorta ehtiyatlarından xərclənmə baş verəcəkdir ki, bu da sığorta-pensiya sisteminin maliyyə dayanıqlılığı baxımından mənfi təsirə malik olacaqdır.

Bu fikri Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatası tərəfindən “Dövlət sosial müdafiə fondunun 2024-cü il üçün büdcə layihəsinə Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının Rəyi” sənədi ilə açıqlanmış münasibət də təsdiq etməkdədir [6, s.13-14].

Şəkil 2. Dövlət büdcəsindən Fonda köçürülən vəsait haqqında məlumat.

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatası

Şəkil 2. görmək olar ki, son illərdə Fondun sistem daxili hərəkətilik və indeksləşdirilmə nəticəsində xərclərinin yüksəldiyi, pensiya xərclərinin xərc tutumlu qismi kimi, proqnozlaşdırılma obyektı olmaqla, dövlət öhdəlikləri kimi müəyyən olunan xərclər də artmalı olduğu halda, dövlət büdcəsindən köçürülən transfertlərin səviyyəsi dəyişməmiş, hətta bəzi illərdə əvvəlki ilə nisbətən azalma da qeydə alınmışdır.

Belə ki, Palata tərəfindən də qeyd olunur ki (şəkil 2.), 2018-ci illə müqayisədə 2024-cü ildə dövlət büdcəsindən köçürüləcək vəsaitin ümumi xərclərdə xüsusi çəkisi 15,5 faiz bəndi azalmış, qeyd edilən azalma Fondun xərclərinin 84,2% artımı fonunda baş verəcəkdir ki, bu da artımın əsasən sosial sığorta gəlirləri hesabına maliyyələşəcəyini göstərir [6].

"Əmək pensiyaları haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən, sosial sığorta ehtiyatı – sığorta olunanlar üzrə ödənilmiş məcburi dövlət sosial sığorta haqlarının fərdi hesabın sığorta hissəsinə və idarəetmə xərclərinə yönəldilən hissəsi çıxıldıqdan sonra yerdə

qalan məbləğdə formalaşdırılan, əmək pensiyalarının bu Qanunda müəyyən olunmuş əmək pensiyasının minimum məbləğinə çatdırılması, məcburi dövlət sosial sığorta haqları hesabına müavinətlər və digər ödəmələr üzrə xərclərin maliyyələşdirilməsinə yönəldilən, istifadə qaydası müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən olunan və ilin sonuna istifadə edilməmiş qalığı növbəti ilə keçən vəsaitdir. Qanuna əsasən, fərdi hesabın sığorta hissəsi - əmək pensiyasının sığorta hissəsinin hesablanması üçün nəzərə alınan, sığortaolunanlar üzrə ödənilmiş məcburi dövlət sosial sığorta haqlarının 90 faizinin (dəyişikliklərə qədər bu nisbət – 50 faiz olaraq nəzərə alınır) və xüsusi hesabdakı vəsaitin qeydə alındığı subhesabdır, idarəetmə xərcləri isə – məcburi dövlət sosial sığortası, fərdi uçot, əmək pensiyası və digər sosial ödənişlər sisteminin idarə edilməsinə yönəldilən və yuxarı həddi sığortaolunanlar üzrə ödənilmiş məcburi dövlət sosial sığorta haqlarının 2,5 faizi məbləğində müəyyənləşdirilən xərclərdir. Bu xərclərin təsdiq edilən məbləğdən artıq olan hissəsi və istifadə edilməmiş qalığı sosial sığorta ehtiyatına aid edilir [7].

Sığorta-pensiya sisteminin maliyyə dayanıqlılığının artırılması ilə bağlı strateji məqsədlərə uyğun olaraq, əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsinə, həmçinin məhz iqtisadi nöqteyi-nəzərdən əhali gəlirlərinin mühüm hissəsi kimi, pensiya gəlirlərinin alıcılıq qabiliyyətinin tədricən aşağı düşməsinin təsirinin yumşaldılmasına və sosial cəhətdən həssas əhali təbəqəsinin həyat səviyyəsinin saxlanılmasına xidmət etməklə illik əsasda aparılan və çox hallarda dövlət sosial müdafiə fonduna məcburi dövlət sosial sığorta haqları daxilolmalarının illik artım templərini üstələyən indeksləşdirilmə tədbirləri, eləcə də inzibati əsasda tətbiq edilən digər artımlar pensiya sisteminin xərclərinin eyni zamanda dinamik şəkildə artmasını da şərtləndirməkdədir.

Xərclərinin təqribən 95 faizi ətrafında hissəsini təkcə pensiya xərcləri təşkil edən və balanslaşdırılma prinsipilə indiyədək tərtibi və idarə olunması həyata keçirilmiş dövlət sosial müdafiə fondunun məcburi dövlət sosial sığorta haqqı daxilolmaları ilə yanaşı, digər əhəmiyyətli gəlir istiqamətini təşkil edən – onun büdcəsinin balanslaşdırılması məqsədilə dövlət büdcəsinin öhdəliklərinin maliyyələşdirilməsi üçün dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitlərin məbləğinin müəyyənləşdirilməməsi ilə bağlı qeyri-dəqiqlik vəziyyətində həmçinin dövlət sosial müdafiə fondu vəsaitlərinin idarəetməsinə həyata keçirən Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun daxili imkanları hesabına ekonometrik yanaşmalardan istifadə olunmaqla hesablanılaraq il ərzində dövlət büdcəsindən transfert şəklində köçürüləcək vəsaitin məbləğinin Maliyyə Nazirliyi ilə bölgü sənədi əsasında razılaşdırılmaqla müəyyənləşdirilmiş məbləğlərinin də tam həcmdə (əvvəlki illərin təcrübəsi ilə də təsdiqini tapdığı kimi) Fonda açılmaması nəzərə alınaraq Fondun sığorta əsaslı vəsaitlərinin getdikcə daha çox xərclənməsinə gətirib çıxaracağını demək mümkündür.

Düşünmək olar ki, sığorta-pensiya sisteminin maliyyələşmə mənbəyinin struktur tərkib elementləri arasında nisbi çəki baxımından riyazi-ekonometrik asılılıq əlaqələrinin mövcudluğu nəzərə alınmaqla mövcud vəziyyətdə sistemdə sığorta ehtiyatları hesabına baş verməkdə olan maliyyələşmələr daha da dərinləşəcəkdir.

Qeyd edilənlər əsas götürüldükdə, ölkədə iqtisadi artım prosesi üçün potensial imkanların gözlənilməsi və əhali gəlirlərinin gözlənilən artımı fonunda dövlət sosial müdafiə fonduna daxil olan sığorta ayırmalarının da artım tendensiyası nəzərə alınmaqla mövcud islahatlılıq şəraitində sığortaolunanlar üzrə ödənilmiş məcburi dövlət sosial sığorta haqlarının əmək pensiyasının sığorta hissəsinin hesablanması üçün fərdi şəxsi hesabın sığorta hissəsində nəzərə alınan hissə parametrlinə (90 faiz) qənaətcillik nöqteyi-nəzərdən əhatəli qiymətləndirmələr nəticəsində yenidən baxılmasını uzunmüddətli perspektivdə sığorta-pensiya sisteminin benefisiarlarının

sosial müdafiəsinə mənfi yöndə təsirli olaraq qiymətləndirilməməklə, maliyyə dayanıqlılığı aspektindən sığorta-pensiya sisteminin imkanlarını daha çox artıracağını hesab etmək olar.

Belə ki, hesab edirik ki, bilavasitə sığorta ehtiyatlarının məbləğinin qiymətləndirilməsi ilə bağlı aparılacaq hesablama nəticələri ilə sonuna sığorta ehtiyatı qalıqlarının kumulyativ tendensiyasını göstərə bilər ki, bu da nəzəri olaraq sığorta-pensiya sisteminin həmrəylik prinsipilə məcburi dövlət sosial sığortasına əsaslanmaqla fəaliyyət göstərən hazırkı sxemi (tərtibatı) çərçivəsində maliyyə dayanıqlılığını zəiflədən başlıca amillərdən biri kimi diqqət tələb edən və inzibati idarəetmə səviyyəsində geniş verilənlər (data) əsasında təhlillərə söykənməklə mütamadi nəzarətdə saxlanılmalı proqnozlaşdırılma problemi mahiyyəti kəsb etməkdədir.

2018-ci ildə Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinə və “Sosial sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda edilən dəyişikliklərə əsasən, 2019-cu ildən etibarən məcburi dövlət sosial sığortası ilə bağlı yığım və nəzarət-hesabatlılıq funksiyaları Fond orqanları üzərindən götürülərək dövlət vergi orqanlarının səlahiyyətləri çərçivəsinə daxil edilmişdir. Bu əsasda həmin vaxtdan məcburi dövlət sosial sığorta haqları üzrə daxilolmaların proqnozunun müəyyən edilməsi ilə bağlı birbaşa vəzifələr (yalnız AR Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi ilə (Fondla) razılaşdırılmaqla) dövlət vergi orqanlarının (hazırda, AR İqtisadiyyat Nazirliyinin tabeliyində Dövlət Vergi Xidməti) üzərinə keçirilmişdir. Bu çərçivədə isə qanunvericilik tələblərində yer almaqla Fondun hər il üçün qəbul edilən büdcəsi haqqında qanunun tətbiqi haqqında müvafiq fərmanlarla məcburi dövlət sosial sığorta haqları üzrə gəlirlərin aylıq və rüblük bölgüsünün 10 (on) gün müddətində Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi və Maliyyə Nazirliyi ilə razılaşdırmaqla təsdiq edilməsi İqtisadiyyat Nazirliyinə tapşırıqlar [1], [2], [3].

Proqnozlaşdırma nöqtəyi-nəzərdən bu dəyişikliyin təsirlərinə nəzər yetirsək, qeyd edə bilərik ki, doğrudur ki, sığorta-pensiya sisteminin qeyd etdiyimiz dəyişikliklərə qədərki fəaliyyəti ərafəsində fəaliyyətin təşkili mexanizminin əsas cəhətləri belə idi ki, Fondla yığım funksiyası Fondun ərazi (yerli) orqanları səviyyəsində əsasən qəbz və ya nəgd ödəmə üsulları ilə həyata keçirilməklə yanaşı, Fond məcburi dövlət sosial sığortasına cəlb edilən gəlirlərin və həmin gəlirlərin şamil edildiyi sığortaolunanlar barədə hesabatların toplanmasını və sonrakı uçotunu da özü həyata keçirirdi və yalnız vergi orqanları ilə əməkdaşlıq mahiyyətində sığortaedənlərin fəaliyyətinin olub-olmaması, eləcə də rüblər ərzində həmin sığortaedənlərdə muzzla işləyənlərin sayı barədə fiziki şəkildə dövrü əldə olunan məlumatlarla üzləşdirilmələrin aparılması həyata keçirilə bilirdi ki, bu kimi hallar bu istiqamətdə işin təşkili ilə bağlı subyektiv hallara - əsas mahiyyəti etibarilə təsərrüfat fəaliyyəti göstərildiyi halda Fonda fəaliyyətin olmadığı barədə bəyannamələr verilməsi və ya işçi sayının az göstərilməsi yolu ilə məcburi dövlət sosial sığortasına cəlb olunan yığım bazasının azaldılmasına və nəticədə maliyyə potensialının proqnozlaşdırılma qaydasında tam qiymətləndirilə bilməməsinə də imkanlar açırdı. Bu baxımdan hesab etmək olar ki, məcburi dövlət sosial sığorta haqları ilə bağlı yığım-hesabatlılıq-nəzarət funksiyalarının qeyd etdiyimiz dəyişikliklərə uyğun olaraq dövlət vergi orqanlarına verilməsi hesabatlılığın qəbulu ilə bağlı prosedurların sığortaedən üçün sadələşdirilməsinə (elektron formatda təşkil edilməklə vergi, icbari tibbi sığorta ödəmələri ilə eyni vaxtda vahid (konsolidə edilmiş) hesabat formasında təqdim olunma baxımından), Fondu isə hesabatlılığın təşkili və nəzarət işi ilə bağlı təşkilati-idarəetmə yükündən azad etsə də, hələ ki, Fond tərəfindən sığorta-pensiya sisteminin cari və potensial maliyyə imkanlarının tam və düzgün qiymətləndirilməsi ilə bağlı təhlil-yoxlama imkanlarında məhdudlaşmaları da özü ilə gətirməkdədir. Belə ki, hazırkı mərhələdə bu proseslərdə Fondun mövqeyi yalnız dövlət vergi orqanları tərəfindən elektron qaydada rüblük toplanılan hesabatlar üzrə maliyyə göstəricilərinin, eləcə də Fondun xəzinədarlıq hesablarına daxil olan (lakin yenə də

qanunvericiliklə də icazə verilmiş təyinatı baxımından həmin ödəmələrin hesablararası yerdəyişməsinə nəzərdə tutan müxabirləşmə əməliyyatları aparılmaqla) vəsait məbləğləri barədə məlumatlar əldə edilməsi əsasında cari və onun üzərində proqnoz maliyyə imkanlarını müəyyən edilə bilməsi çərçivəsini almışdır. Beləliklə, Fondun qeyd edilən istiqamətdə monitoring etmə imkanlarının zəifləməsi eyni zamanda sığortaedənlərə (işəgötürənlərə) münasibətdə yığım-maliyyə imkanları və tendensiyalarına da Fondun xeyrinə təsir göstərilmə imkanlarını məhdudlaşdırmışdır. Bu isə eyni vaxtda sosial-iqtisadi mahiyyəti vergi ödəmələrindən tamamilən ayrı olan - məcburi dövlət sosial sığortaya cəlb edilmə bazasının vergiyə cəlb edilmə bazası ilə eyni götürülməsi mexanizmi üzərində sığorta-pensiya sisteminin yığım bazası kimi, növbəti illər üzrə məcburi dövlət sosial sığorta haqları üzrə Fondun gəlirlərinin proqnozunun müəyyənləşdirilməsi rıçaqlarının, bir növ, dövlət vergi orqanlarının təsirinə daha çox düşməsi mahiyyətində (debitor-kreditor borclarının, daxilolmaların tənzimlənməsinə təkbəşinə mümkün təsir imkanları baxımından) yaranması, daxilolma də təsəvvür oluna bilər ki, bu məqamlar da, hesab edirik ki, müasir şəraitdə ölkədə nəzəri olaraq sosial müdafiənin təmin olunmasında mühüm paya malik olan məcburi dövlət sosial sığortasında proqnozlaşdırılma əhəmiyyətli problemlər sırasındadır.

Nəticə və təkliflər.

Nəzəri olaraq dəyərləndirilən problemlər, həmçinin müşahidələrimizə də əsasən, Azərbaycanda sosial müdafiənin hazırkı inkişafı mərhələsində, hesab edirik ki, təkmilləşmə istiqamətində proqnozlaşdırılmanın aparılması ilə bağlı aktual problemləri aşağıdakı istiqamətlərdə icmallaşdırıla bilər:

- proqnozlaşdırılmanın, əsasən, əvvəlki illərin sahələr üzrə faktiki illik icra göstəriciləri üzərində az sayda makrodəyişənlərin nəzərə alınması şəraitində aparılması;
- əksər aidiyyəti qurumlar səviyyəsində proqnozlaşdırılmanın dərininə genişləndirilməsi ilə bağlı təşəbbüslər yetərincə hiss olunmamaqda olması;
- proqnozlaşdırılmanın dərininə genişləndirilməsi üçün mərkəzləşdirilmiş elektron informasiya resurslarının məlumat bazasının imkanları ilə bağlı çatışmazlıq ehtimallarının mövcudluğu;
- açıqlanan rəsmi dövlət statistikasının göstəricilərinin çeşidliyinin proqnozlaşdırılmanın dərinləşdirilməsinə tam imkan verməməsi;
- sosial müdafiədə əhaliyə sosial ödənişlərlə bağlı olan büdcə proqnozlaşdırılmasını tələb edən sahələr üzrə tətbiq edilən proqnozlaşdırılma metodologiyaları ilə bağlı informasiyaların ictimai əlçatanlığı ilə bağlı vəziyyətin yaxşılaşdırılmasının məqsədmüvafiq olması;
- sosial müdafiənin bütün sahələrində maliyyə tələbatının müəyyən edilməsində əhaliyə ödənişləri əks etdirən istiqamətlər istisna olmaqla, digər bütün xərc istiqamətləri (idarəetmə, saxlanma və s.) qənaət prinsipinin qorunmasının əsas tutulması vacibliyinin nəzərə alınması, bu zaman qoyulan proqnozun tam icra olunmasının hədəf olaraq görülməsi yanaşmasının aradan qaldırılmasının əhəmiyyətli olması;
- sosial müdafiə sahələrində proqnozlaşdırılma tələb edən istiqamətlərdə proqnoz hesablamalarının aparılmasında verilənlər qismində istifadə məqsədilə müvafiq qurumlar arasında qarşılıqlı işin təşkilinin hələ də lazımı koordinasiya mühitində qurulmaması və konkret məlumatlar üzrə zəruri məlumat mübadiləsinin normativ çərçivəyə salınmasının vacibliyi;
- sahələr üzrə proqnozlaşdırılma işinin nəticələrinin daha çox gəlir və xərc istiqamətləri üzrə qoyulmuş proqnozların icrası vəziyyətinin təkcə faizlə qiymətləndirilməsi metodu ilə (mövcud praktikaya əsasən "100 faiz"lik hədəf ətrafında yolverilən 5 faizlik tərəddüdlər çərçivəsində)

qiymətləndirilməsi yanaşmasının, inkişaf baxımından əlavə spesifik üsullarla da genişləndirilməsinin səmərəliliyi artıracağına baxılmasının zəruri hesab edilməsi.

ƏDƏBİYYAT

1. “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (<https://e-qanun.az/framework/1126>)
2. “Azərbaycan Respublikasının 2024-cü il dövlət büdcəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (<https://e-qanun.az/framework/55872>)
3. [Elektron resurs] /Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi, https://www.maliyye.gov.az/scripts/pdfs/web/viewer.html?file=/uploads/news_files/650c0c4bb43b2.pdf [Müraciət tarixi: 31.05.2024]
4. “Dövlət gəlirlərinin proqnozlaşdırılması və modelləşdirilməsi metodologiyası”nın təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 10.05.2012-ci il tarixli Q-05 nömrəli Qərarı // <https://e-qanun.az/framework/23594>
5. “Əmək pensiyaları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda dəyişikliklər edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikasının 10 mart 2017-ci il tarixli 543-VQD nömrəli Qanunu (<https://e-qanun.az/framework/35345>)
6. [Elektron resurs] / Azərbaycan Respublikası Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatası, “Dövlət sosial müdafiə fondunun 2024-cü il üçün büdcə layihəsinə Rəy” [Müraciət tarixi: 31.05.2024]
7. “Əmək pensiyaları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (<https://e-qanun.az/framework/11566>)
8. “Dövlət sosial müdafiə fondunun 2024-cü il büdcəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2023-cü il 5 dekabr tarixli 1029-VIQ nömrəli Qanununun tətbiqi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı (<https://e-qanun.az/framework/55876>)
9. “Sosial sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda dəyişiklik edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu (<https://e-qanun.az/framework/41096>)
10. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi (<https://e-qanun.az/framework/46948>)

SUMMARY

Emin Alirzayev

CONCEPTUAL APPROACH TO THE SOCIAL PROTECTION SYSTEM IN THE CONTEXT OF SOCIAL FORECASTING (IN THE EXAMPLE OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN)

In the article, as a mechanism for improving social protection in the environment of social relations in the Republic of Azerbaijan, the analysis of the conceptual bases and actual problems of economic forecasting at the level of organization and management of social protection is carried out. At the current stage of development of the social protection infrastructure, theoretically based opinions are put forward about the main problems and priority directions related to forecasting, and justified proposals are given about the solution mechanisms that are considered relevant.

The purpose of the research is to contribute to the strengthening of the theoretical and economic basis of forecasting as an important mechanism for improving the provision of financial resources, which is the basis of management in social protection for the purpose of the

development of the social protection system and the qualitative improvement of the social protection of the population.

Applied importance. The article is aimed at the formation of a conceptual vision for scientific research, as well as for making more progressive decisions calculated on the perspective at the management level, by identifying the main factors that can affect the effective use of financial resources in the directions considered as priorities.

The research object of the work is the regulation of the social protection system, the ultimate goal of which is to improve the social welfare of the population in Azerbaijan.

Research methods. Based on the content of the selected problem, empirical-theoretical understanding and research, analysis and synthesis, inductive and deductive approach, comparison, theoretical modeling, abstraction methods, and information from other various sources were used in the analysis.

The originality and scientific novelty of the research is the examination of the current problems of forecasting on the basis of the modern national social protection model formed in Azerbaijan and the provision of specific proposals in this direction.

The results of the research work. The problems analyzed within the framework of the work and the proposals given serve to strengthen the conceptual vision for making socio-economically effective decisions calculated in perspective.

Key words: *social protection, social security, budget system, budget forecasting, extra-budgetary funds*

РЕЗЮМЕ

Эмин Алирзаев

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЙ ПОДХОД К СИСТЕМЕ СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ В КОНТЕКСТЕ СОЦИАЛЬНОГО ПРОГНОЗИРОВАНИЯ (НА ПРИМЕРЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ)

В статье в качестве механизма совершенствования социальной защиты в среде общественных отношений в Азербайджанской Республике проводится анализ концептуальных основ и актуальных проблем экономического прогнозирования на уровне организации и управления социальной защитой. На современном этапе развития инфраструктуры социальной защиты выдвигаются теоретически обоснованные мнения об основных проблемах и приоритетных направлениях, связанных с прогнозированием, а также даются обоснованные предложения о механизмах решения, которые считаются актуальными.

Цель исследования – способствовать укреплению теоретической и экономической основы прогнозирования как важного механизма совершенствования обеспечения финансовыми ресурсами, что является основой управления в сфере социальной защиты населения в целях развития системы социальной защиты населения. системы и качественное улучшение социальной защиты населения.

Прикладное значение. Статья направлена на формирование концептуального видения научных исследований, а также как приоритеты на принятие более прогрессивных, рассчитанных на перспективу решений на уровне управления, путем выявления основных факторов, способных повлиять на эффективное использование финансовых ресурсов по рассмотренным направлениям.

Объектом исследования работы - является регулирование системы социальной защиты, конечной целью которой является повышение социального благосостояния населения в Азербайджане.

Методы исследования. Исходя из содержания выбранной проблемы, в анализе использовались эмпирико-теоретическое осмысление и исследование, анализ и синтез, индуктивный и дедуктивный подход, сравнение, теоретическое моделирование, методы абстрагирования, а также информация из других различных источников.

Оригинальность и научная новизна исследования - заключается в рассмотрении актуальных проблем прогнозирования на основе сформировавшейся в Азербайджане современной национальной модели социальной защиты и предоставлении конкретных предложений в этом направлении.

Результаты исследовательской работы. Анализируемые в рамках работы проблемы и приведенные предложения служат укреплению концептуального видения для принятия рассчитанных на перспективу социально-экономически эффективных решений.

Ключевые слова: *социальная защита, социальное обеспечение, бюджетная система, бюджетное прогнозирование, внебюджетные фонды*

NADİR HÜSEYİNBEYLİ
nadirhuseyinbeyli@gmail.com
NURAY MƏMMƏDLİ
nuray.memmedli31@gmail.com
Naxçıvan Dövlət Universiteti

MOSKVA VƏ QARS MÜQAVİLƏLƏRİNİN NAXÇIVAN MUXTARIYYƏTİNDƏ ROLU VƏ YERİ

Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Bakının siyasi təsirindən kənarda qalan yeganə ərazi Naxçıvan bölgəsi idi. Ermənistanın silahlı qüvvələrinin təcavüzkar hərəkətləri nəticəsində Naxçıvan diyarında gərginlik davam edirdi. Cənubi Qafqaz MİK-in 1924-cü il yanvarın 8-də keçirilən birinci plenumunun Naxçıvan Muxtar Diyarının muxtar respublikaya çevrilməsi haqqındakı qərarı, Azərbaycan MK Rəyasət heyətinin 1924-cü il 4 fevral tarixli qərarı ilə Naxçıvan Respublikası haqqında Əsasnamə hazırlanması, bu Əsasnamənin 2-ci maddəsinə görə Naxçıvan MSSR Azərbaycan SSR tərkibinə muxtar respublika kimi daxil olması, 1929-1930-cu illərdə Ermənistanın hakim dairələri Moskvadakı himayədarlarının köməyi ilə Naxçıvanın bəzi torpaqlarını öz ərazilərinə birləşdirilməsinə nail olmaları, Naxçıvan diyarının çox mürəkkəb və ziddiyyətli şəraitində 1921-ci il oktyabrın 13-də Qarsda RSFSR-nin iştirakı ilə Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan və Türkiyə arasında bağlanmış müqavilə ilə təsbit edilməsi arxiv materialları əsasında araşdırılmışdır.

Açar sözlər: Zəngəzur, Naxçıvan MSSR, Qars, Moskva, Sovet Rusiyası, muxtar ərazi, sərhəd, müharibə, sülh, himayə

Min illər boyu qəhrəmanlığı, mübarizliyi ilə seçilən Azərbaycan ədəbiyyatına, tarixinə verdiyi töhfələrlə öyünən Naxçıvan muxtariyyəti özünün şanlı 100 illiyini qeyd edir. 100 illik muxtariyyət tariximiz böyük tarixi inkişaf yolunu keçib.

Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra N.Nərimanov bəyanatına əsasən, Zəngəzurun 4504,5 kv.km ərazisinin Ermənistana verilməsindən sonra Bakının siyasi təsirindən kənarda qalan yeganə ərazinin Naxçıvan bölgəsinin olması Akademik İ.Hacıyevin qənaətinə görə “1918-1920-ci illərdə Naxçıvan diyarında baş verən ictimai və siyasi hadisələrin dəhşətli, faciəli bir şəkil almasına səbəb olmuşdu. Elə buna görə də Naxçıvan məsələsi Zaqafqaziya sərhədləri çərçivəsindən çıxaraq beynəlxalq aləmi düşündürən mühüm bir problemə çevrilmiş, təkcə ölkə daxilində deyil, həm də qonşu ölkələrdə və beynəlxalq təşkilatlarda müzakirə edilmişdi. Naxçıvanın gələcək tarixi taleyində, onun Azərbaycanın tərkibində Muxtar Respublika kimi qalmasında 20-ci illər müqaviləsinin oynadığı çox böyük rol bu gün də öz əhəmiyyətini saxlamaqdadır” [2, s.36].

Şübhəsiz ki, Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində qalmasında daha böyük rolu Türkiyə oynadı. Türkiyənin Naxçıvana göndərdiyi hərbi qüvvələrin köməyi ilə daşnak təcavüzünün qarşısı alındı. Sovetləşmə dövründə isə məhz onların köməyi ilə Naxçıvan məsələsi beynəlxalq siyasi müstəviyə gətirilərək sərhədləri müəyyənləşdirildi və ən başlıcası isə onun Azərbaycanın tərkib hissəsində qalmasına nail olundu.

Türkiyənin azərbaycanlıları cidd-cəhdlə müdafiəsini və əhalinin müqavimətini görən ermənilər və ruslar da türklərlə müqavilə bağlamaqda meylli idi. Bu, Ermənistanın Qərbdən “üz döndərməsi” artıq ondan kifayət qədər himayə görə və yardım ala bilməməsi ilə bağlı idi.

Mövcud ictimai-siyasi vəziyyətin ermənilərin xeyrinə işləmədiyini görən daşnak Ermənistanı Rusiya və Türkiyə ilə müqavilə imzalamağa məcbur oldu. Tarixə “Gümrü” müqaviləsi kimi daxil

olan bu müqavilə 1920-ci il dekabrın 2-də Gümrüdə (Aleksandropolda) imzalandı. Akademik araşdırmalar və arxiv materialları göstərir ki, Türkiyə Böyük Millət Məclisi ölkə daxilində ictimai-siyasi vəziyyətin gərgin olmasına baxmayaraq, Naxçıvanın ermənilərə verilməsinə qarşı çıxmış və ona hərtərəfli yardım göstərmişdir: “Belə bir vəziyyətdə Türkiyə Böyük Millət Məclisi öz nümayəndələrini Moskvaya göndərərək sülh yolu ilə həm Rusiya, həm də Ermənistanla münasibətləri tənzimləməyə çalışdı. Lakin Ermənistan imperialist dövlətlərin Türkiyəni parçalamaq siyasətini fürsət sayaraq Türkiyənin bir sıra bölgələrini işğal etməyə cəhd göstərdi. 1920-ci il sentyabrın 24-də Türk ordusu əks-hücum keçərək Sarıqamışı, Qarsı, Gümrünü (Aleksandropolu) və bir sıra başqa əraziləri geri qaytardı. 1920-ci il noyabrın 18-də Türk komandanlığı daşnakların xahişini nəzərə alaraq atəşi dayandırdı. Türk tərəfinin irəli sürdüyü sülh şərtlərini qəbul etdikdən sonra noyabrın 25-də Gümrüdə türk və erməni nümayəndələri arasında sülh danışıqları başlandı. Kazım Qarabəkir Paşanın başçılığı ilə Türk heyəti Ərzurum millət vəkili Süleyman Nəcətidən və Ərzurum valisi Hamid bəydən, A.Xatisyanın başçılıq etdiyi erməni heyəti isə A.Gülxəndanyan və S.Qordanyandan ibarət idi”.

Türkiyə ilə Ermənistan arasında imzalanmış sülh müqaviləsinin 2-ci maddəsində Naxçıvanla bağlı sərhəd məsələsinə də toxunulur və göstərilirdi ki, Türkiyə ilə Ermənistan arasındakı sərhəd sxemdə göstərilirdi ki: Aşağı Qarasunun töküldüyü yerdən başlayaraq Araz çayı, Kekaçın şimalınadək Arpaçayı, daha sonra Qaraxan dərəsi, Tiynisin qərbi - Böyük Kınlının şərq - Qızıldaş Böyük Ağbaba dağı xətti üzərində müəyyən olunur. Sərhəd zolağını qəti şəkildə müəyyən etmək işi, müqavilə imzalandığı gündən iki həftə sonra, qarşılıqlı komissiya tərəfindən yerində həyata keçiriləcəkdir [3, s.43].

Kükü dağı, 10282-8022, Həməsür dağı 8160, Qurdqulaq kəndi, Sayat dağı 7868, Arpaçay evləri 3080, Kömürlü dağı 6930, Saraybulaq 8071, Ararat stansiyası, Araz çayı yaxınlığındakı Aşağı Qarasunun töküldüyü yerdən keçən zolağın cənubundakı (Naxçıvan, Şahtaxtı, Şərur) əraziyə, daha sonra referendumla təyin olunacaq idarə formasına və bu idarənin əhatə edəcəyi torpaqlara Ermənistan qarışmayacaq, həmin ərazidə hələllik Türkiyənin himayəsində yerli idarə yaradılacaqdır.

1920-ci il 2 dekabrda imzalanmış Türkiyə-Ermənistan sülh müqaviləsinin ən böyük tarixi əhəmiyyəti ondan ibarət oldu ki, “Türkiyə nümayəndə heyəti Naxçıvanı Türkiyənin himayəsinə ala bilməmişdisə də, regionun türklərin əlində qalması təmin edilmiş, Naxçıvan Azərbaycanın himayəsinə verilmişdi” [4, s.38].

Gümrü müqaviləsinə görə isə Türkiyə və Ermənistan aralarında mövcud olan müharibəni bitmiş hesab edirdilər və daimi sülh üçün danışıqlara başlayırdılar. İmperialist dövlətlərin ictimai sakitliyini pozmaq üçün törətdikləri qızıqırdıcılıq hərəkətlərinin qarşısını almaq üçün İrəvan Respublikasına daxili qayda-qanunu, yüngül silahlanmış polis dövlət sərhəddini qorumaq üçün 20 pulemyot, 8 dağ və səhra silahı ilə silahlanmış 1500 nəfərlik muzzdlu hərbi qüvvəyə saxlanmağa icazə verirdi. Ermənistan heç bir ordu saxlamayacağı öhdəliyini öz üzərinə götürürdü və hərbi mükəlləfiyyət keçirə bilməzdi. Yuxarıda göstərilənlərə nəzarət etmək üçün Türkiyənin siyasi nümayəndəsi irəvanda yaşamalı idi. Ermənistan ərazisindən Türkiyə üçün təhlükə olardısı o, Ermənistan qoşun yeridə bilirdi. Tərəflə mədəni ölkələrdə olduğu kimi azlıqların bütün haqlarından istifadə etmələri, insanların öz doğma yerlərinə qayıtmaları barədə öhdəlik götürürdülər. Ermənistan hökuməti öz ərazisində yaşayan müsəlman əhalinin mədəni və dini inkişafı üçün şərait yaratmalı idilər.

Ermənistanda Sovet hökuməti elan olunduğundan Sovet Ermənistanı və Rusiya Gümrü müqaviləsinin şərtlərindən narazı qaldığından bu müqavilənin daşnaklarla bağlandığını bəhanə gətirərək Türkiyə hökuməti ilə diplomatik danışıqlar aparmağa başladılar. Eyni zamanda “Nərimanov bəyanatı”ndan narazı qalan əhali Naxçıvanda mitinqlər keçirməyə başladı. Az müddətdən sonra bu mitinqlər Naxçıvanın bütün bölgələrini bürüdü. Naxçıvan əhalisinin fəallığı, Türkiyə Böyük Millət Məclisinin və türk qoşunlarının dəstəyi Azərbaycan, Rusiya və Ermənistan rəhbərliyini düşünməyə vadar etdi. Bunun nəticəsində, Rusiya və Türkiyə arasında danışıqlar başlandı. Bu danışıqlar özünün məntiqi nəticəsini 16 mart 1921-ci ildə Moskvada imzalanmış “Türkiyə və Rusiya Sosialist Federativ Sovet Respublikası arasında 16 maddədən və 3 əlavədən ibarət olmaqla müddətsiz bağlanmış dostluq

və qardaşlıq haqqında müqavilə”də tapdı. Həmin müqavilənin 3-cü maddəsində və müqaviləyə 1 (B)

əlavədə Naxçıvanın sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi də öz əksini tapdı.

Bu müqaviləyə əsasən, indiyə qədər hər iki dövlətə zorla qəbul etdirilən beynəlxalq müqavilələr qüvvədən salınmış və yeni hüquqi-normativ aktlar imzalanmışdır.

Bu müqavilədə tərəflər əvvəllər imzalanmış bütün qeyri-bərabər hüquqlu müqavilələri, həm yeni çar Rusiyası və Osmanlı dövləti arasında müqavilələri, həm Osmanlı dövləti və Antanta ölkələri arasında imzalanmış Sevr müqaviləsini, həm də Türkiyə və Ermənistan arasında imzalanmış Aleksandropol (Gümrü) sülh müqavilələrini ləğv edib, ərazi-sərhəd məsələlərini tənzimləyirdilər.

RSFSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi iyulun 20-də TBMM ilə iyulun 31-də müqaviləni təsdiq ediblər. Ratifikasiya sənədləri Qars konfransı ərəfəsində, 1921-ci il sentyabrın 22-də mübadilə edilib.

Moskva müqaviləsinin maddələri əsasında 1921-ci il oktyabrın 13-də Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan və Türkiyə arasında RSFSR-in iştirakı ilə 20 maddədən və 3 əlavədən ibarət olan müddətsiz Qars müqaviləsi imzalanıb. Türkiyə ilə bu respublikalar arasında ərazi-sərhəd məsələləri tənzimlənilib, bütün əvvəlki müqavilələrdən, yəni Aleksandropol (Gümrü) sülh müqaviləsindən də imtina edilib. Bu müqaviləni 1922-ci il martın 3-də Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi, martın 16-da Ümumrusiya Fəhlə, Kəndli, Qırmızı ordu və Kazak deputatları Soveti Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi Rəyasət Heyəti (protokol № 21), martın 16-da Türkiyə Böyük Millət Məclisi, martın 20-də Ermənistan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi, iyunun 14-də isə Gürcüstan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi təsdiq ediblər [4, s.41].

Qars müqaviləsinin birinci maddəsinə görə, Türkiyə hökuməti, Sovet Ermənistanı və Sovet Azərbaycanı hökumətləri razılaşırıdılar ki, Naxçıvan vilayəti hazırkı müqavilənin III əlavəsində göstəriləndi sərhədlərlə Azərbaycanın protektoratlığı altında muxtar ərazi təşkil edir.

Həm Moskva, həm də Qars müqaviləsində “təminatçı” ifadəsi yoxdur. Naxçıvan Azərbaycan torpağıdır və onun mənsubluğu indi və bundan sonra da heç bir zaman müzakirə obyektidir.

Müqavilənin ən önəmli cəhətlərindən biri də nəzərdə tutulmuş sərhədləri ilə Azərbaycanın protektoratlığında Naxçıvanın muxtar ərazi olmağına razılıq verdilər və Azərbaycan onu üçüncü dövlətə güzəştə getməməli idi. Türkiyə prinsipial mövqedən çıxış edərək Naxçıvanın Azərbaycan tərkibində qalması və onun üzərindəki himayənin Azərbaycanın üçüncü dövlətə güzəştə getməyəcəyinə dair öhdəlik götürdüyü təqdirdə ona verməyə razı olurdu.

Moskva müqaviləsinin imzalanması ilə Gümrü müqaviləsi qüvvədən düşmüş hesab edildi və Türk qoşunları Naxçıvanı tərk etdi.

Naxçıvanın statusunun beynəlxalq müqavilələrdə əks olunması istər o zaman, istərsə də

indiki dövrdə böyük siyasi əhəmiyyət kəsb edən bir fakt kimi qiymətləndirilmişdir.

Lakin Qars müqaviləsinin şərtləri həmişə öz pozulmazlığını qoruyub saxlaya bilmədi. Belə ki, müqavilədən bir müddət sonra Naxçıvanın bir çox əraziləri Ermənistan Respublikasına verildi: “Ermənistanın hakim dairələri Moskvadakı hakim dairələrin köməyi ilə Naxçıvanın bəzi torpaqlarını qoparıb öz ərazisinə birləşdirməyə nail oldular. 1929-cu ildə Zaqafqaziya Mərkəzi İnqilab Komitəsinin qərarı ilə Naxçıvanın 657 kvadratkilometr ərazisi - Şərur qəzasının Qurdqulaq, Xaçik, Horadiz, Naxçıvan qəzasının Şahbuz nahiyəsinin Oğbin, Ağxaç, Almalı, İtqıran, Sultanbəy kəndləri, Ordubad qəzasının Qorçevan kəndi, habelə Kilid kəndi torpaqlarının bir hissəsi Ermənistana verildi. 1930-cu ildə isə Öldərə, Lehvaz, Astazur, Nüvədi və s. yaşayış məntəqələri də Ermənistana verilmiş və həmin ərazilərdə Mehri rayonu yaradılmışdır”.

Bu fakta əsasən, demək olar ki, Naxçıvan Muxtar Respublikası yarandıqda Naxçıvanın tarixi ərazisi 5988 kvadratkilometr sahəni əhatə edirdi. 1929-cu ildən sonra Ermənistanın ərazi iddialarının qismən həyata keçirilməsi nəticəsində bu rəqəm azalmış, hazırda 5365 kvadratkilometr təşkil edir. Bu isə Azərbaycan Respublikası ərazisinin 6,2 %-nə bərabərdir.

Biri digərindən (657-658,4 km²; və 5,365-5,329,6 km²) cüzi də olsa, fərqli görünən bu fikirlər bu günə qədər tarixi ədəbiyyat və məqalələrdə Naxçıvan MR-in ərazilərinin üst-üstə düşməməsi, hələ də bu ərazilərin tarixi ədəbiyyatlarda dəqiq rəsmiləşmədiyini və çap olunan əsər və məqalələrdə fərqli istinadların meydana gəlməsini əks etdirir. Azərbaycan tarixində bu cür hallar yaralı və zəif yerimiz olaraq hələ də qalmaqdadır.

Beləliklə, rus-erməni ittifaqı nəticəsində Naxçıvan MSSR-in 1926-cı ildə olan 5988 km² ərazisindən 658,4 km² əzəli torpaq sahəsi qoparılaraq Ermənistana qatıldı və onun ərazisi azalaraq 5,5 min kv.km-ə endirildi. Bu isə mərkəz tərəfindən siyasi və mənəvi cəhətdən Naxçıvan və naxçıvanlıların hüquqlarının tapdalanması demək idi [4, s.39].

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev 1998-ci il yanvarın 14-də Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Komissiyasının iclasındakı yekun nitqində bu barədə demişdir: “Əgər Naxçıvanı Azərbaycandan ayıran Azərbaycan torpaqlarının - Zəngəzur mahalının vaxtilə Ermənistana verilməsi olmasaydı, bəlkə də heç Naxçıvanın muxtariyyəti də lazım deyildi. Azərbaycan vahid əraziyə malik olan bir ölkə idi. Naxçıvan Muxtar Respublikasının 75 illiyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublika Prezidentinin 1999-cu il 4 fevral tarixli fərmanında qeyd olunduğu kimi, Naxçıvanı Azərbaycandan ayıran Azərbaycan torpaqlarının - Zəngəzur mahalının Ermənistana verilməsi Naxçıvanın muxtariyyət məsələsini zəruri etdi” [1].

1923-cü ilin fevralında keçirilən III Ümumnaxçıvan Sovetlər Qurultayı Naxçıvanı hər hansı bir protektorat kimi deyil, muxtariyyət vahidi olaraq Azərbaycan SSR-ə daxil olmağı vacib bildi. 1924-cü il yanvarın 18-də Zaqafqaziya MİK-in və 1924-cü il fevralın 9-da Azərbaycan SSR MİK-in dekreti ilə Naxçıvan Muxtar Vilayətinin Azərbaycan SSR-in tərkibində Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikasına çevrilməsi təsbit edildi. Ümummilli lider Heydər Əliyevin sözləri ilə desək, Naxçıvanın muxtariyyəti tarixi nailiyyətdir, biz bunu qoruyub saxlamalıyıq. Naxçıvanın muxtariyyəti Naxçıvanın əldən getmiş başqa torpaqlarının qaytarılması üçün ona xidmət edən çox böyük amildir. Biz bu amili qoruyub saxlamalıyıq.

Azərbaycan SSR MİK-in dekretində deyilirdi: “Naxçıvan ölkəsi Muxtar Sovet Sosialist Respublikasına çevrilsin. Naxçıvan MSSR dövlət hakimiyyəti aparatı Azərbaycan SSR, ZSFSR və SSRİ Konstitusiyalarına əsasən, yerli Sovetlərdən, onların qurultayından və icraiyyə komitələrindən, Xalq Komissarları Sovetindən və Mərkəzi İcraiyyə Komitəsindən təşkil edilsin.

Sadalanan faktlar bir də onu göstərir ki, istər daşnak Ermənistanının və istərsə də Sovet Ermənistanının Azərbaycan ərazilərinin işğalına Rusiya həmişə havadar çıxmışdır. Çox təəssüf ki, Sovet ideologiyasının təsiri altında Azərbaycan tarixşünaslığı əsl həqiqətləri göstərmək əvəzinə

müəyyən təhriflərə və əyintilərə yol vermiş, bir çox fakt və materialların üzərinə “məxfi” və ya “tam məxfi” qریفi vurularaq onları da yasaq etmişdi.

Bəzi tarixçilər guya beynəlmiləlcilik mövqeyindən çıxış edərək ermənilərin Azərbaycanda törətdikləri faciələri, qətləmləri, bəşər tarixində görünməmiş vəhşilikləri yalnız daşnakların adına yazmaqla Sovet Ermənistanının rəhbərlərinin bu işlərdən kənarda qaldığını və ümumiyyətlə, onların beynəlmiləl xarakterli olduqlarını cidd-cəhdlə sübuta yetirməyə çalışırdılar. Lakin faktlar göstərir ki, istər Sovet dövründə, istərsə də ondan əvvəlki illərdə (elə indinin özündə də) ermənilər Azərbaycana olan ərazi iddialarından əl çəkməmiş və həm də bunu əsas gətirərək soyqırım siyasəti yeritmişlər.

Təəccüblüdür ki, Azərbaycan Sovet tarixşünaslığı türklərlə daşnaklar, eləcə də müsəvatçılar arasında bərabərlik işarəsi qoyurdular. Göründüyü kimi, Sovet Azərbaycanında, o cümlədən onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvanda baş verən hadisələrin əsas günahkarları kimi türkləri və müsəvatçıları ittiham edirdilər. Əslində isə nə müsəvat hökumətinin, nə müsəvatçıların, nə də türklərin daşnaklarla heç bir ittifaqı olmamış və ola da bilməzdi.

Bu cür faktların sayını istənilən qədər artırmaq olar. Lakin heç bir elmi əsası olmayan bu mülahizələri inkar edən minlərlə faktlar da gətirmək olar. Əvvəla, bu fikirlər ona görə əsassızdır ki, o illərdə daşnaklarla müsəvatçıların və türklərin heç bir ittifaqı ola bilməzdi. Ona görə ki, onları heç bir məram birləşdirə bilməzdi. İkincisi, daşnak Ermənistanı türkləri soyqırım siyasəti yeritməkdə ittiham edirdilər. Üçüncüsü, Ermənistan Azərbaycanla müharibə aparır və onun bir çox ərazilərini ələ keçirməyə çalışırdı. Dördüncüsü, türklərin Azərbaycana gəlməkdə əsas məqsədi də azərbaycanlıları daşnak təcavüzündən qorumaq olmuşdur. Beşincisi, erməni daşnaklarının 1915-ci ildə Türkiyədə, 1918-ci ildə Bakıda, eləcə də Azərbaycanın digər bölgələrində törətdiyi qətləmlərdən o qədər də böyük vaxt keçməmişdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Naxçıvan Muxtar Respublikasının 75 illiyinin keçirilməsi ilə bağlı Fərmanı. “Azərbaycan” qəzeti., Bakı: 1999, 19 fevral
2. Gümrü, Moskva, Qars müqavilələri və Naxçıvanın taleyi. Tərtib edən: Hacıyev İ. Bakı: 1999. “Elm”, 36 s.
3. Musayev İ.M. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər). Bakı: 1996. “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, 328 s.
4. Hüseynbəyli N. Naxçıvanda siyasi repressiyalar və onun ağır nəticələri (XX əsrin 20-30-cu illəri). Naxçıvan: 2022. Əcəmi, 191 s.
5. Mədətov Q. Naxçıvanda Sovet hakimiyyətinin qələbəsi və Naxçıvan MSSR-in təşkili. Bakı: 1958. Azərnəşr, 164 s.
6. Məmmədov İ. Azərbaycan tarixi (Ali məktəblər üçün dərslik). Bakı: 2005. “Adiloğlu” nəşriyyatı, 486 s.
7. Naxçıvan Dövlət Universiteti. Elmi əsərlər seriyası. 2021, №2, s.43

QLOBAL RƏQABƏT MÜHİTİNDƏ KİÇİK VƏ ORTA BİZNESLƏRİN SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFA TÖHFƏLƏRİNİN DƏYƏRLƏNDİRİLMƏSİ

Postindustrial dövrdə biznesin qloballaşması, çoxmillətli müəssisələrin bütün dünyaya yayılması və onların sayının sürətlə artması ilə kiçik və orta müəssisələrin öz iqtisadi mövcudluğunu davam etdirə bilməyəcəyinə dair baxışlar ağırlaşmağa başlamışdır. Lakin bu gün qloballaşmanın yaratdığı şiddətli rəqabət mühitində KOB-lar milli iqtisadiyyatların inkişafı və qorunmasında mühüm rol oynayır. Azərbaycan kimi inkişaf etməkdə olan ölkələrdə KOB-lar, xüsusilə yaratdıqları məşğulluq imkanları və çevik strukturları və ətraf mühitdəki dəyişikliklərə sürətli reaksiyası ilə milli iqtisadiyyatların inkişafında və qlobal rəqabətin mənfəətlərindən qorunmasında çox təsirli rol oynayır. Bundan əlavə, onların yerli xüsusiyyətləri, məsələn, özgəninkiləşdirmənin qarşısını almaq və orta təbəqəni gücləndirmək kimi funksiyaları KOB-ları sosial əhəmiyyətli edir. Bu tədqiqat qloballaşma prosesində KOB-ların milli-sosial-iqtisadi sistemə verdiyi töhfələri nəzəri cəhətdə üzə çıxarır. Tədqiqat giriş, yarımbaşlıqlar və nəticə hissədən ibarət olmaqla tərtib edilmiş, tədqiqatda KOB-ların fəaliyyəti, onların iqtisadiyyatdakı dinamik rolu, qloballaşma şəraitində onların rolu, həmçinin sosial iqtisadi sistemə təsirləri haqqında araşdırma aparılmışdır.

Açar sözlər: KOB-lar, qloballaşma, sosial-iqtisadi sistem, məşğulluq, innovasiya, rəqabət

Giriş

İçində olduğumuz qlobal rəqabət mühitində inkişaf etməkdə olan ölkələrin ən mühüm silahı kiçik və orta sahibkarlıqdır. İqtisadiyyatı son illər sürətlə inkişaf edən ölkəmizdə kiçik və orta sahibkarlıq iqtisadi yüksəliş və inkişaf prosesində, xüsusilə əhalinin məşğulluğuna verdiyi töhfə baxımından son dərəcə mühüm rol oynamışdır. Azərbaycan kimi inkişaf etməkdə olan ölkələrdə irimiqyaslı və qlobal rəqabətdə davamlı milli müəssisələrin yaradılması üçün dinamik, sabit kiçik və orta sahibkarlıq strukturunun yaradılması qaçılmaz bir zərurət kimi görünür. Rəqabət və iştirakın sosial-iqtisadi sistemin mahiyyəti kimi qəbul edildiyi cəmiyyətlərdə bütövlükdə inzibati sistemin sağlam və sabit işləməsi ilə kiçik və orta sahibkarlığın mövcudluğu və fəaliyyəti arasında güclü qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Kiçik və orta bizneslər iri və yaxud dünya miqyasında müəssisələrin yerinə yetirə bilmədiyi funksiyaları yerinə yetirməklə milli iqtisadiyyatda dinamizmin davamlılığını təmin edirlər. Ölkəmizdə kiçik və orta sahibkarlığın əhəmiyyəti gündəngünə daha yaxşı başa düşülür, belə ki, onların sənaye sahələrində o cümlədən, ÜDM-də payı artır ki, bu da əhəmiyyətli məşğulluq imkanları yaradır. Bu araşdırmada qloballaşma prosesində bu keyfiyyət və kəmiyyətdə olan müəssisələrin milli iqtisadiyyatdakı dinamik rolu vurğulanacaq və onların sosial sahəyə müsbət təsirləri üzə çıxarılacaqdır.

2. Kiçik və orta biznesin tərfi və xüsusiyyətləri.

Kiçik və orta biznes böyük biznesin miniatürü deyil. Buna görə də kiçik, orta və iri müəssisələr arasındakı fərqlər aydın şəkildə əks etdirilməlidir. Bu gün KOB-lar üçün dəqiq universal tərif yoxdur. Bu anlayışın məzmunu ölkəyə, bölgəyə, mədəniyyətə görə dəyişə bilər [TÜGİAD, 1995, s.1]. Mövzu ilə bağlı istər Azərbaycanda, istərsə də dünyada çoxlu araşdırmalar və nəşrlər olsa da, tək bir kriteriya əsasında tərif vermək mümkün deyil. Dəqiq tərif vermək asan deyil və etibarlı olmaya bilər. Bu səbəbdən hər ölkədə fərqli təriflərə rast gəlinir.

KOB-ları daha çox işçi qüvvəsi ilə işləyən, tez qərar qəbul etmə qabiliyyətinə malik, idarəetmə xərcləri az olan və ucuz istehsal edən iqtisadi müəssisələr kimi müəyyən etmək olar. KOB-lar müstəqil idarəetməyə malik olan və öz bazarlarında hökmranlıq edə bilməyən yerli müəssisələrdir [Burns; Dewhurst 1994, s.2].

İƏİT-in kiçik və orta sənaye sahələri ilə bağlı qəbul etdiyi təsnifatda yalnız müəssisələrdə çalışan işçilərin sayı əsas götürülür. Müvafiq olaraq, 1-4 işçisi olan müəssisələr mikro, 5-19 işçisi olan müəssisələr çox kiçik, 20-99 işçisi olan müəssisələr kiçik, 100-499 işçisi olan müəssisələr orta ölçülü, 500 və daha çox işçisi olan müəssisələr irimiqyaslı müəssisələr hesab olunur (Vinde).1995, 2). Digər tərəfdən, Avropa İttifaqına (Aİ) üzv dövlətlər arasında KOBİ təriflərində birliyi təmin etmək və milli zəmində çəşqinliğin qarşısını almaq üçün Aİ-də ümumi tərif hazırlanmışdır. 8 may 2003-cü il tarixində Brüsseldə Avropa Komissiyası KOB-ların tərifinə dəyişiklikləri təsdiqlədi ki, bu da həm milli KOB-a dəstək proqramlarının müəyyən edilməsində, həm də Aİ miqyasında KOB proqramlarının şərtlərinin müəyyən edilməsində istifadə olunacaq.

3. Kiçik və orta bizneslərin iqtisadiyyatda dinamik rolu.

Dünya iqtisadiyyatında baş verən dəyişikliklərə uyğunlaşma baxımından böyük şirkətlər kiçik şirkətlərdən daha üstün bir vəziyyətə malik olsalar da, bir çox iş sahəsində kiçik biznesin daha yaxşı iqtisadi həll yolu olduğu düşünülür. Bunun səbəbi kiçik biznes sahiblərinin dəyişən bazar şəraitinə tez uyğunlaşmaq çevikliyinə malik olmaları, daha yaradıcı və dinamik insanlar kimi təkbəşinə həm menecer, həm də sahibkar rolunu öhdəsinə götürə bilmələri, sosial-iqtisadi mühitə inteqrasiya edə bilmələri və sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmalarıdır [Lapin, 1991, s.10]. Böyük Britaniya və ABŞ-da aparılan tədqiqatlar göstərir ki, iqtisadi strukturdakı əsaslı dəyişikliklərin və ya texnoloji restrukturizasiyanın təsiri nəticəsində kiçik müəssisələr iri müəssisələrdən daha çox və aydın yeni iş imkanları yaradır. Müasir qloballaşan dünyada “böyük” və “kiçik” bir-birinin rəqibi deyil, mahiyyətə bir-birinin tamamlayıcılarıdır [Ekin, 1996, s.70].

Bazar iqtisadiyyatının tam rəqabət şəraitində fəaliyyət göstərməsi üçün kiçik və böyük biznesin iqtisadiyyatda birgə iştirak etməsi zəruridir. Kiçik müəssisələr istehlakçıya optimal təchizat təklif etməyə çalışsalar da, onların istehsalı müxtəlif və istəyə bağlı olduğu üçün istehlakçını daha çox qane edir.

KOB-lar, əsasən, iqtisadiyyatın üç sahəsində “açar” rolu oynayır.

- Məşğulluq;
- Transformasiya;
- İnkişaf.

3.1. Məşğulluq.

Qısa müddətdə məşğulluq üçün ən yaxşı potensial kiçik biznesdir. KOB-ların əhəmiyyəti gündən-günə daha çox dərk olunur, onların cəmiyyətdə sayı sürətlə artır, məşğulluqda payı artır. Çünki KOB-lar işçilərin böyük bir hissəsini işə götürmək qabiliyyətinə malikdir ki, onlara göstərilən maraq buna paralel olaraq artır. Çünki KOB-lar iqtisadi inkişafın mühərriki kimi rifah və yeni iş yerləri yaradır. Gənc əhalinin məşğulluq probleminin həllini tapmaq üçün onlar kiçik müəssisələrdə hazırlanmalı və bunun üçün ilk növbədə kiçik müəssisələr həm istehsalı, həm də təhsili təmin edə biləcək şəkildə təşkil edilməlidir. Təhsildə transferin baş verməsi üçün kiçik, orta və böyük biznes menecerləri ilə hökumət və təhsil müəssisələrinin nümayəndələri arasında əməkdaşlıq zəruri hesab olunur. Bundan əlavə, peşə və texniki təhsil müəssisələrinin genişləndirilməsi həm KOB-ların ixtisaslı kadr tapmaq probleminin həllinə, həm də sahibkarlığın stimullaşdırılmasına mühüm töhfə verəcək.

3.2. Transformasiya.

Sənaye inqilabının əvvəlindən 1970-ci illərə qədər dünyada sənayeləşmə prosesində böyük biznes baxışı üstünlük təşkil etsə də, dünya iqtisadiyyatında və ekoloji şəraitdə baş verən sürətli dəyişikliklər bu baxımdan imtinaya səbəb oldu. Kiçik və orta bizneslər istehlakçı seçimlərinə daha çevik yanaşdıqları, yeniliklərə daha çox meyilli olduqları və işçiləri ilə daha sıx əlaqə qurduqları üçün dəyişikliklərə tez uyğunlaşa və iqtisadiyyata canlılıq gətirə bilirlər [Bağrıaçık, 1991, s.139].

Kiçik və orta bizneslər innovasiya imkanları sayəsində iqtisadi dəyişikliklərin təmin edilməsində və gələcək bazar ehtiyaclarının ödənilməsində əsas mənbə rolunu oynayırlar [TESK, 1988, s.14]. Xüsusilə son 10 ildə zəngin əcnəblərə malik iri şirkətlərin dağılması, mərkəzdən uzaqlaşması, çeviklik meyli, manevr və dəyişmə qabiliyyətinin artması bazardakı böhranları həll etmək üçün KOB-lara marağı daha da artırır [Ekin, 1996, s.70].

3.3 İnkişaf.

Müəssisələrin müxtəlif yollarla üzləşdiyi böhranlar yeni ideyaları sınamaq riskini götürməyi tələb edir [Mattar, 1992, s.100]. KOB-ların bu innovasiya potensialı onların yeni ehtiyacları ödəmək və yeni bazarlar açmaq qabiliyyətləri ilə birləşdirildikdə, onlar inkişaf üçün çox vacib gücə çevrilirlər. Kiçik bizneslər sahibkarlıq sərbəstliyi ilə yanaşı, sahibkarlıq qabiliyyəti və asanlıqla uyğunlaşma qabiliyyəti sayəsində texnoloji inkişafı izləyir və müəyyən mənada yeniliklərin sınaqdan keçirildiyi laboratoriya rolunu oynayır. Çevik strukturları sayəsində böyük texnoloji sıçrayışlarda, yeni texnologiyaya keçiddə, cəmiyyətdə tələblərin dəyişməsi nəticəsində yaranan problemlərin həllində, böyük iqtisadi depressiya dövründə böhranların aradan qaldırılmasında mühüm rol oynayırlar.

Bütün əhəmiyyətinə baxmayaraq, KOB-lar həm dünyada, həm də ölkəmizdə bir çox problemlərlə üzləşirlər. İqtisadiyyata istənilən dinamizmi gətirmək üçün KOB-lar rəşional inkişaf etməlidir.

4. KOB-ların Sosial Sistemə töhfələri.

Keçmişdə kiçik və orta biznes modernləşmə və inkişafa maneə hesab olunurdu [Berger, 1981, s.71-89]. Bununla belə, müxtəliflik və davamlı inkişafda birliyə önəm verən post-sənaye sosial nizamı şəraitində kiçik və orta sahibkarlıq sosial modernləşməyə və iqtisadi inkişafa nail olmaqda hərəkətverici və müsbət qüvvəyə çevrilib. Ölkəmizdə kiçik və orta sahibkarlıq fenomeni sosial, iqtisadi ölçülərdə əhəmiyyət qazanmışdır. Bundan əlavə, kiçik müəssisələr daha böyüyə bilməyən və ya inteqrasiya oluna bilməyən, ictimai stimullara ehtiyacı olan, yenilik edə bilməyən və ənənəvi üsullarla işləyə bilməyən təşkilatlar deyil.

İqtisadi kontekstdə əhəmiyyətini inkar etmək mümkün olmayan kiçik və orta sahibkarlıq sosial-siyasi aspektlərdə də səmərəli funksiyalar yerinə yetirir. Bu müəssisələrin əhəmiyyəti məşğulluğa sosial töhfəsi, orta sinif xarakteri və sosial keçidi asanlaşdıran dinamik quruluşu ilə geniş şəkildə qəbul edilir və sosiologiyada orta sinif nəzəriyyəsinin əsas elementlərindən birini təşkil edir. Siyasi baxımdan kiçik və orta sahibkarlıq sabitliyin təminatı və demokratiyanın təminatı kimi qəbul edilir [Müftüoğlu, 1991, s.33]. Daim struktur transformasiyaya uğrayan milli iqtisadiyyatda dinamizmin mənbəyi kiçik və orta sahibkarlıqdır. Bununla belə, Müftüoğlunun qeyd etdiyi kimi, bu qiymətləndirmə xüsusi olaraq fərdi müəssisələr üçün keçərli deyil və böyüməyə meyilli kiçik bizneslər xüsusilə təşviq edilməlidir. Bu kontekstdə dövlət stimullarını ayaq üstə dura bilməyən kiçik müəssisələrə yönəltməkdənsə, artım potensialı və meyli göstərən kiçik biznesə yönəltmək daha məntiqli olardı.

5. Nəticə

Araşdırmamızın göstərdiyi kimi, kiçik və orta sahibkarlıq ümumilikdə istehsalın, xüsusilə sənayeləşmənin və kommersiya dinamizminin ölkə daxilində yayılmasında mühüm əhəmiyyət

kəsb edir. Bundan əlavə, gəlir spektri daxilində balans elementini gücləndirən, fərdi sahibkarlıq meyillərinin və səylərinin yaranmasında rol oynayan, məşğulluğu artıran xarakter daşıyan həm sosial, həm də iqtisadi sabitliyin elementi olan təşkilatlar da kiçik və orta sahibkarlıq subyektləridir. Kiçik və orta biznesin əhəmiyyətini vurğulamaq heç vaxt qlobal biznesin əhəmiyyətini inkar etmək demək deyil. Uzunmüddətli perspektivdə kiçik və orta müəssisələr iri müəssisələrin giriş və aralıq məhsullarının istehsalçılarna çevrilirlər. Başqa sözlə desək, biliyə əsaslanan təşkilatların üstünlük təşkil etdiyi və bundan sonra da üstünlük təşkil edəcəyi qlobal bilik iqtisadiyyatında iri, orta və kiçik biznes bir-birinə zidd qüvvələr kimi qəbul edilmir, hətta onlar sosial-iqtisadi sistemi səmərəli şəkildə idarə edirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Bağrıaçık A. (1991); “Başka Ülkelerle Karşılaştırmalı Olarak Türkiye’de Küçük ve Orta Boy Firmalar” Uluslararası Sempozyum, İSO Araştırma Dairesi Yayını No: 1991/5
2. Berger S. (1981), “The Uses of the Traditional Sector in Italy: Why Declining Classes Survive”, The Petite Bourgeoisie: Comparative Studies of the Uneasy Stratum, (Ed., F. Bechhofer and B. Elliot), London
3. Burns P. & J.Dewhurst (1994), Small Business and Entrepreneurship, London: The Macmillan Press Ltd
4. Ekin N. (1996), Küreselleşme ve Gümrük Birliği (Rekabet Gücüne Sosyal Boyutlu Bir Yaklaşım), İstanbul: İTO Yayın No: 1996-32
5. Lapin D.C. (1991), İtalyada Küçük Sanayi ve Gelişimi: Dünyanın Beşinci Büyük Sanayi Ülkesinin Tecrübeleri, Küçük ve Orta Ölçekli Sanayi İletmelerinin Sorunları, Uluslararası Sempozyum, İSO Araştırma Dairesi Yayını No: 1991/5, 17 Mayıs
6. Mattar E.P. (1994), Yeni Fikirler Nasıl Ortaya Çıkar? (Çeviren: Ahmet Emirdar) Derleyen: M. Özel, Stratejik Yönetim
7. Müftüoğlu T. (1991), Türkiye’de Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeler, (Sorunlar & Öneriler), Ankara: Sistem Matbaası, II. Baskı
8. Telman T.(2000) Krizli Kredilerde Kurtarma Modeli, TÜGİAD Elegans, Nisan Sayısı, www.elegans.com.tr/49
9. TESK (1998), Avrupa Topluluğuna Giriş Aşamasında Türk Küçük İşletmelerinin Durumu, Karşılaşacakları Sorunlar ve Çözüm Yolları, Ankara: TESK Yayınları, No: 11
10. Vinde V.P. (1995), General Introduction to Environment for SMEs, OECD Publications

SUMMARY

Elvin Qanbarli

ASSESSMENT OF SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT CONTRIBUTIONS OF SMALL AND MEDIUM BUSINESSES IN GLOBAL COMPETITIVE ENVIRONMENT

In the post-industrial era, with the globalization of business, the spread of multinational enterprises all over the world and their rapid increase in their number, the view that small and medium-sized enterprises cannot continue their economic existence has begun to worsen. However, in today's fiercely competitive environment created by globalization, SMEs play an important role in the development and protection of national economies. In developing countries like Azerbaijan, SMEs play a very effective role in the development of national economies and protection from the negative effects of global competition, especially with the employment opportunities and flexible structures they create and their quick response to changes in the environment. In addition, their local characteristics, such as their functions to prevent expropriation and strengthen the middle class, make SMEs socially important. This study reveals the contributions of SMEs to the national-social-economic system in the process of globalization in a theoretical framework. The study is composed of an introduction, sub-headings and a conclusion part, the activity of SMEs, their dynamic role in the economy, their role in globalization conditions, as well as their effects on the social economic system were investigated in the study.

Key words: SMEs, globalization, socio-economic system, employment, innovation, competition

ОЦЕНКА ВКЛАДА МАЛОГО И СРЕДНЕГО БИЗНЕСА В СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ В ГЛОБАЛЬНОЙ КОНКУРЕНТНОЙ СРЕДЕ

В постиндустриальную эпоху, с глобализацией бизнеса, распространением транснациональных предприятий по всему миру и быстрым увеличением их количества, начало ухудшаться мнение о том, что малые и средние предприятия не могут продолжать свое экономическое существование. Однако в сегодняшней жесткой конкурентной среде, созданной глобализацией, МСП играют важную роль в развитии и защите национальных экономик. В развивающихся странах, таких как Азербайджан, МСП играют очень эффективную роль в развитии национальной экономики и защите от негативных последствий глобальной конкуренции, особенно благодаря возможностям трудоустройства и гибким структурам, которые они создают, а также их быстрой реакции на изменения в окружающей среде. Кроме того, их местные особенности, такие как функции по предотвращению экспроприации и укреплению среднего класса, делают МСП социально значимыми. Это исследование раскрывает вклад МСП в национально-социально-экономическую систему в процессе глобализации в теоретической основе. Исследование состоит из введения, подзаголовков и заключительной части. В исследовании исследована деятельность МСП, их динамическая роль в экономике, их роль в условиях глобализации, а также их влияние на социально-экономическую систему.

Ключевые слова: МСП, глобализация, социально-экономическая система, занятость, инновации, конкуренция

İNFORMASIYA, KOMMUNİKASIYA SİSTEMİ VƏ İQTİSADİYYAT

Açar sözlər: İnnovasiya, İnformasiya, texnologiya, yeni məhsul, Lokal və qlobal əlaqə

İnnovasiya iqtisadiyyatının mahiyyəti ölkədə qlobal rəqabətə cavab verən məhsulların hazırlanması, ölkə əhalisinin keyfiyyətli məhsullarla tam təmin olunmasının təşkil, dövlət büdcəsi gəlirlərinin artırılması və ölkə iqtisadiyyatının innovasiyalı texnologiyalar əsasında idarə olunması, vergi və digər sahələrə elektron nəzarətin həyata keçirilməsi, eyni zamanda onlayn təhsil sisteminin yaradılmasından ibarətdir. Elə bu məqsədlə də Azərbaycan Hökuməti bu sahədə geniş islahatlar aparmış və bir çox nailiyyətlər qazanmışdır. Hazırda, qlobal səviyyədə innovasiyalılaşma müxtəlif yollarla həyata keçirilir. Belə ki, BMT-nin İnnovasiya agentliyinin təhlilinə əsasən, innovasiya nümunələri 4 kateqoriya üzrə təqdim edilir:

- 1) yeni məhsul;
- 2) yeni proses;
- 3) marketinq yeniliyi;
- 4) təşkilati idarəetmə və s.

Deyilən innovasiya nümunələri uyğunluqla həyata keçirilərsə, o zaman ən keyfiyyətli innovasiya mühiti meydana gəlir. Hazırda, Azərbaycanın milli maraqları innovasiya siyasətinin formalaşdırılması və reallaşdırılması istiqamətində inamlı fəaliyyət göstərilməsini tələb edir. Ona görə də, yeni sosial-iqtisadi reallıqlara və istehsalın yenidən qurulmasına cavab verən irimiqyaslı kapital axınına əsaslanan elmi-texniki strategiyanın yaradılması həmin siyasətin mühüm hissələrindən biri kimi qiymətləndirilməlidir. Azərbaycan iqtisadiyyatı innovasiyalı iqtisadiyyata keçid mərhələsindədir. İnnovasiya iqtisadiyyatının mahiyyəti ölkədə qlobal rəqabətə cavab verən məhsulların hazırlanması, ölkə əhalisinin keyfiyyətli məhsullarla tam təmin olunmasının təşkil, dövlət büdcəsi gəlirlərinin artırılması və ölkə iqtisadiyyatının innovasiyalı texnologiyalar əsasında idarə olunması vergi və digər sahələrə elektron nəzarətin həyata keçirilməsi, eyni zamanda onlayn təhsil sisteminin yaradılmasından ibarətdir.

Naxçıvan MR-da quruculuğa yerli və qlobal infrastrukturun yaradılmasından başlanmışdır. Beynəlxalq standartlara cavab verən hava limanlarının innovasiyalı texnologiyalar əsasında salınması dəmir yolu, boru nəqliyyatı, su kəmərləri, şose yollarının tam müasir tələblər və keçid texnologiyaları əsasında yaradılması və şəhər, kənd, dağlıq, düzən hasilat sənayesi, emal sənaye, ağır, yüngül, sənaye sahələrini və iri fermer təsərrüfatlarını əhatə etmişdir ki, bu da qlobal və lokal sosial münasibətlərin formalaşmasında və ticarət əlaqələrinin genişlənməsində əvəzsiz rol oynamışdır. Müasir dövrün əvəzolunmaz innovasiyalar sistemi informasiya kommunikasiya sistemidir. İnnovasiya latın sözü olub, yeniləşmə, bütün görülən əməliyyatlarda yaxşılaşma deməkdir. Digər prizmadan baxsaq innovasiyalılaşmanın mahiyyəti cəmiyyətə inkişaf və səmərə gətirən yeniliklərin, ixtiraların xalq təsərrüfatının bütün sahələrinə tətbiqi nəticəsində sivil cəmiyyətin qurulması və əlaqələndirilməsidir. İnnovasiya uğurlu texnoloji dəyişikliklərin məhsulu kimi xarakterizə olunur. Yeniliklərin iqtisadi faydaları o zaman üzə çıxır ki, o, keçmiş vaxtdakı səmərədən daha yüksək səmərə gətirə bilsin. Bu da informasiyaların vaxtında ötürülməsi nəticədə, *investisiyaların* istiqamətlərinin tez bir zaman ərzində müəyyənləşdirilməsi, informasiya-kommunikasiya sistemləri vasitəsi ilə vaxt itirmədən yeni bazarların təyin olunması və yeni texnologiyalara əsaslanan, beynəlxalq standartlara cavab verən rəqabət qabiliyyətli məhsulların istehsalı ilə mümkün olar. İnnovasiya prosesi Azərbaycanda,

BMT-nin İnnovasiya agentliyinin təhlilinə əsasən, innovasiya nümunələrinin 4 kateqoriyasından ibarətdir. İlk mərhələdə, Yəni 2004-2010-cu illərə qədər üç kateqoriyasından yeni məhsul, marketing yeniliyi təşkilati idarəetmə nümunələrindən istifadə edərək xeyli irəliləmişdir. Buna misal olaraq, 1995-ci ildə ölkədə istehsal, bazar, sosial, yol və s. infrastrukturun zəif olduğu bir dövrlə 2010-cu il möhkəm infrastrukturun yaradıldığı dövrün makroiqtisadi göstəricilərini müqayisə edək. Bunu tək bir misalla da göstərmək olar. 1995-ci il də ölkədə UDM-lun həcmi 43721.7 olduğu halda, 2010-cu ilin təkə yanvar-avqust aylarında (72449.78) olaraq 1995-ci ilin göstəricisini 16.6 dəfə ötüb keçmişdir. Hazırda, BMT-nin innovasiya agentliyinin yeni proses kateqoriyası üzrə fəaliyyətə başlanmışdır. Bu proses qloballaşan dünyamızda yeni sənaye inqilabına tutarlı cavab verə biləcək ölkələr arasında istehsal bazar və xidmətlər üzrə əlaqələndirici infrastrukturunun tam yaradılmasına nail olacaq. Bu BMT-nin İnsan hüquqlarının qorunmasına və ölkələrin ərzaq məhsulları ilə tam təmin olunması siyasətinə layiqli cavab verəcəkdir. Deyilən innovasiya nümunələri uyğunluqla həyata keçirilərsə, o zaman, ən keyfiyyətli innovasiya mühiti meydana gələr. Qeyd edək ki, ümumdünya patent və lisenziyaların satışı üzrə liderlik ABŞ-na məxsusdur. ABŞ-ı dünya səviyyəsində patent və lisenziyaların satışı və ixracına görə payı 21% təşkil edir. Bu hal ABŞ iqtisadiyyatına çox müsbət təsir göstərir. Ümumdünya intellektual mülkiyyət təşkilatının 2018-ci il üzrə hazırladığı Qlobal İnnovasiya İndeksi raportuna nəzər yetirdikdə görürük ki, 126 ölkə içərisində respublikamız 82-ci yeri tutur. Dünya texnologiyalarının 45 faizinin yaradılmasında məqsəd regionların inkişaf etdirilməsi, burada rəqəbatqabiliyyətli müəssisələrin yaradılması, məhsul istehsalının təşkili və əlaqələndirmə problemlərinin həlli əsas götürülmüşdür, 40 faizi isə birbaşa sənaye sahələrinin inkişafı məqsədilə yaradılmışdır. Ümumilikdə, dünya üzrə fəaliyyət göstərən texnoparkların 33 faizi dövlətlər tərəfindən, 45 faizi qarşılıqlı mülkiyyət formasında yaradılmışdır. 126 ölkə üzrə Qlobal innovasiya İndeksi təşkilatında xüsusi yer tutan ölkələrin bəzilərinin göstəriciləri cədvəl vasitəsi ilə verilmişdir.

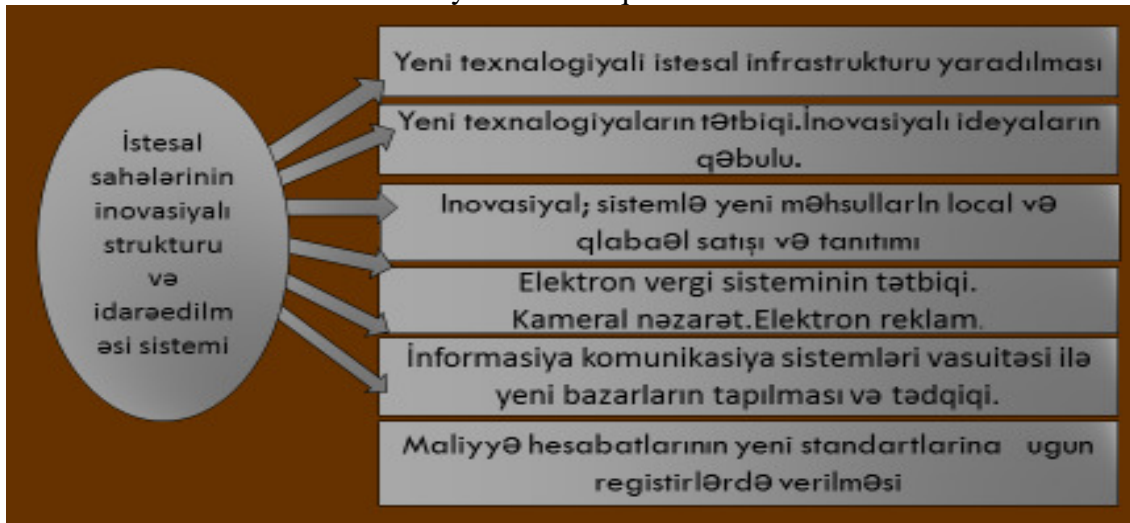
Ölkə	Xal	Sıralama yeri	Gəlir səviyyəsi	Effektivlik səviyyəsi	Əhali milyon nəfər
Azərbaycan.	30,20	82.	Yuxarı orta.	0.49	10
Belarus.	29,35	86	Yuxarı orta.	0.37.	9.5
Gürgüstan	35.06	59	Aşağı orta.	0.85	3.9
Avstrya	51,32	21	Yüksək	0.64	8.7
Ukrayna.	38.52	43	Aşağı orta.	0.90	44.2

Hazırda, ölkəmiz İnformasiya-kommunikasiya sisteminin təşkili dərəcəsinə görə layiqli yerlərdən birini tutur. Beləki, Beynəlxalq telekommunikasiya ittifaqının innovasiya cəmiyyətinin ölçülməsi hesabına Azərbaycan İKT-nin inkişaf indeksi üzrə 176 ölkə arasında 65-ci yeri tutmuşdur. Həyata keçirilən məqsədyönlü iqtisadi siyasət nəticəsində ölkəmizdə keçirilən islahatlar yüksək qiymətləndirilmişdir. Beləki “Doing Business 2019” hesabatında Azərbaycan dünyada ən islahatçı ölkə elan edilmişdir. “Doing Business 2019” hesabatında ölkəmiz 32 pillə irəliləyərək, 190 ölkə arasında 20-ci yerdə qərarlaşaraq, MDB-də lider mövqeyinə yüksəlib. Bütün bu uğurlarda Naxçıvan Muxtar Respublikasında xüsusi payı vardır. Beləki, keçən 1995-ci ildən 2015-ci ilə qədər, yəni 20 il ərzində NMR-da bütün sahələr üzrə yüksələn xətlə inkişaf etmişdir. Beləki, ÜDM keçən 20 il ərzində 38 dəfə, hər nəfərə düşən UDM həcmi 31 dəfədir. Sənaye məhsulunun həcmi 69 dəfə, pərakəndə əmtəə dövriyyəsi 20 dəfə, kənd təsərrüfatı məhsulu 7 dəfə, kapitala yönəldilən investisiya 261 dəfə pərakəndə əmtəə dövriyyəsi 20 dəfə, ixracın həcmi 142 dəfə, dövlət büdcə gəlirləri 26 dəfə, əhali gəlirləri 44 dəfə hər bir nəfərə düşən gəlirlər 35 dəfə,

əmək haqqı isə 21 dəfə artmışdır. 20-il müddətində 373 yeni müəsisə işə başlamış və hazırda bu göstərici 429-a çatmışdır. Naxçıvan Muxtar Respublikasında hazırda görüldüyü kimi innovasiyaların 4 kateqoriyası üzrə ardıcılığın tətbiqi istiqamətlərinə sxem üzrə baxaq.

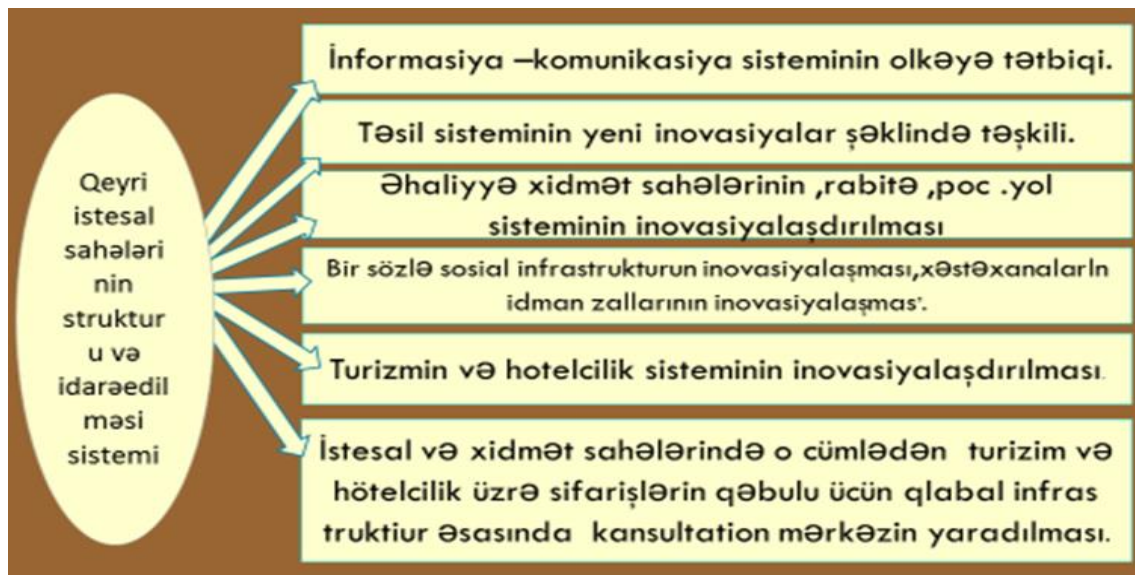

İstehsal sahələrinin strukturu və idarəedilməsi sistemi üzrə elektron hökumətin innovasiyalaşma siyasətinin istiqamətləri

Elektron hökumət və innovasiyalı iqtisadiyyatın yaradılmasına əsasən, 2008-ci il bir pəncərə prinsipi haqqında qərar verildikdən sonra tətbiq olunmuş və Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvan Muxtar Respublikasında yerli və qlobal infrastrukturun yaradılmasından başlanmışdır. Qeyd etdiyimiz kimi Beynəlxalq standartlara cavab verən hava limanlarının innovasiyalı texnologiyalar əsasında salınması dəmiryolu, boru nəqliyyatı, su kəmərləri, şose yollarının tam müasir tələblər və texnologiyalar əsasında yaradılması və şəhər, kənd, dağlıq, düzən hasilat sənayesi, emal sənaye ağır, yüngül sənaye sahələrini və iri fermer təsərrüfatlarını əhatə etmişdir ki, bu da, qlobal və lokal sosial münasibətlərin formalaşmasında və ticarət əlaqələrinin genişlənməsində əvəzsiz rol oynamışdır. Hazırda, Azərbaycan və o cümlədən Naxçıvan Muxtar Respublikasında ticarət əlaqələri xeyli artmışdır. Beləki, 2020-ci ildə 103 milyon 158 min həcmində kənd təsərrüfatı məhsulu istehsal olunmuşdur. Qlobal infrastrukturun yaradılması ölkəyə turist axınında artmasına səbəb olmuşdur. Beləki, Naxçıvan Muxtar Respublikasına gələn turistlərin sayı 2018-ci ildə 414 nəfərə çatmışdır. Bu da keçən dövrə nisbətən 1,9 % çox olmuşdur. Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, indiyə qədər sahibkarlığın inkişaf fondu tərəfindən 1500 layihə maliyyələşdirilib və yeni layihələrin reallaşdırılmasına 2 milyon 303 min 478 manat kredit ayrılıb ki, bu da, sənaye,

kənd təsərrüfatı, xidmət sahələri üzrə ümumilikdə 80 layihəni əhatə edib. Belə fəaliyyətin nəticəsidir ki, hazırda 127 növ ərzaq, 257 növ işə qeyri-ərzaq məhsulu istehsal olunubdur ki, bu da ümumilikdə 384 adda məhsul deməkdir. Bu gün yerli tələbat 108 növ ərzaq 242 növ qeyri-ərzaq məhsulları ilə tam ödənilir. 2021-ci ildə muxtar respublikada 1 milyard 69 milyon 655 min 700 manat dəyərində sənaye məhsulu istehsal olunmuşdur. Bu 2020-ci il göstəricisindən 1.7% çox olmuşdur. Əhalinin yerli mallara üstünlük verməsi keyfiyyətli məhsullardan xəbər verir. 2020-ci il Naxçıvan Muxtar Respublikasında “İxrac ili” elan olub. 2020-ci ilin 9 ayı ərzində NMR ticarət dövriyyəsi 500 milyon 850 min azn olmuşdur. İstehsal sahələrinin innovasiyalaşması nə qədər vacibdirsə, qeyri-istehsal sahələrinin də innovasiyalaşması bir o qədər vacibdir. Beləki, ölkə iqtisadiyyatının qeyri-bərabər inkişafının qarşısının alınması üçün bu ən vacib məsələdir. Bu sahədə olan problemlərin həlli məqsədi ilə aşağıdakıların həyata keçirilməsi zəruridir.

Son illər muxtar respublikada infrastruktur üzrə aparılan məqsədyönlü tədbirlər, o cümlədən turizmin yeni obyektlərinin istifadəyə verilməsi turizmin inkişafına yeni imkanlar açmışdır. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi sədrinin 2018-ci il 31 yanvar sərəncamı ilə qəbul olunmuş 2018-2022-ci illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasında turizmin inkişafına dair dövlət proqramı isə bu sahədə lazımi tədbirlərin həyata keçirilməsinə imkan vermişdir. Bugün Naxçıvan Muxtar Respublikasında 21 mehmanxana fəaliyyət göstərir və turizmin yeni-yeni sahələri yaradılır. Respublikada ən önəmli sahələrdən biri sayılan informasiya kommunikasiya sisteminin genişləndirilməsi hazırda əhalinin 96 %-nin telefondan internetdən istifadə tələbatının ödənilməsinə səbəb olmuşdur. Hazırda Naxçıvan Muxtar Respublikasında vergi ödəyicilərinin 96 % onlayn vergi ödəyicisi hesab olunur. Elektron hökumət sisteminin inkişafı artıq kənd təsərrüfatı sisteminin də elektronlaşmasını qarşıya bir məqsəd kimi qoymuşdur. Göründüyü kimi Naxçıvan Muxtar Respublikasında elektron hökumətin məqsədi xalq təsərrüfatının bütün sahələrinin innovasiyalaşdırılması və internet vasitəsi ilə verilən siyasi, iqtisadi, ticarət, bazar, sosial və s. informasiyalarının lokal və qlobal genişləndirilməsi və yeni beynəlxalq informasiyalardan məsələn, hökumət və qeyri-hökumət təşkilatlarının hesabatlarından, turizm şirkətlərinin, ticarət təşkilatlarının, reklam və digər məlumatlarından maksimum yararlanmaqdan ibarətdir. Azərbaycanda şərti göstəricilər əsasında informasiya-kommunikasiya sahələrində innovativ əlaqələrinin yaradılmasının matirisinin qurulması məqsədə uyğundur. Matiris informasiya-

kommunikasiya sistemindən əldə olunacaq səmərəni göstərir. İnformasiya və kommunikasiya sisteminin səmərəlilik matrisini misallar vasitəsi ilə təsdiqləyək. V - Ümumi informasiyaların həcmi, L - istifadəçilərin orta illik sayı, F - əsas fondların dəyəri, M - informasiya alışına xərclər, G - gəlirli, Mb - meqabayt. Misala baxaq: Şərti olaraq informasiya axınının həcmi 1000000, istifadəçilərin sayını 300.000 ibarətdir. Bir informasiyaya düşən istifadəçinin sayını hesablayaq. İnformasiyanı bölkə istifadəçilərin sayına.

$1000000 \setminus 300000 = 3.3$ bir istifadəçiyə düşən orta illik informasiyanın sayı.

Əks göstərici, $300000 \setminus 1000000 = 0.3$ bir istifadəçiyə düşən informasiya, yəni alıcının istehlak etdiyi əsas fondun hissəsi maya dəyəri kimi qəbul olunur.

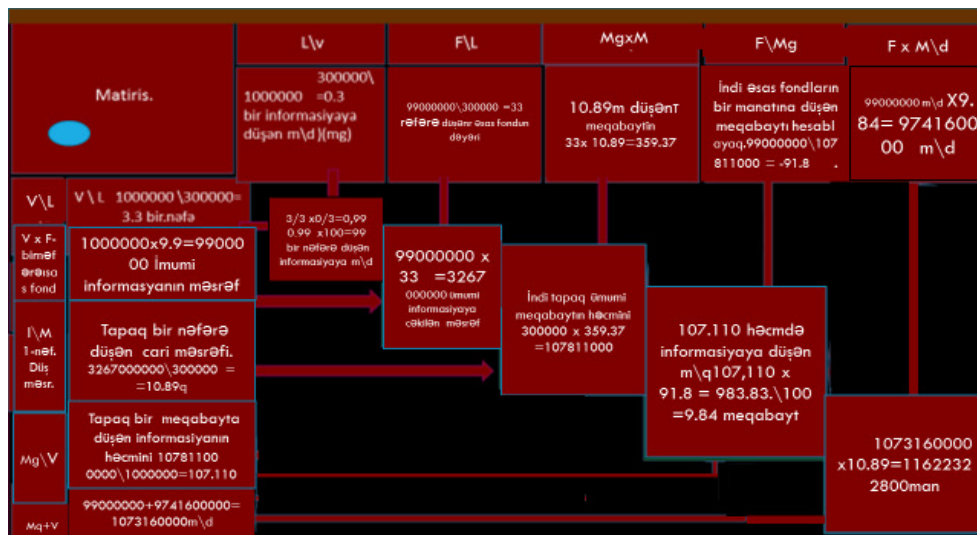
Çünki informasiya-kommunikasiya sistemində məhsula (informasiyaya) maya dəyəri hesablanması mümkün deyil. Buna görə də, alıcıya düşən məhsul (informasiya) maya dəyəri kimi qiymətləndirilir. Onda bir alıcıya düşən informasiyanın sayını maya (0.3) dəyərinə hasil edək:

$$3.3 \times 0.3 = 0.99.$$

Burada alıcıya düşən informasiya, yəni alıcının istifadə etdiyi informasiyanın maya dəyərini tapdıq. İndi ümumi maya dəyərini hesablayaq:

$$1000000 \times 300000 = 9.900.000$$

Tapdıq informasiyanın həcminə düşən ümumi maya dəyərini. İndi ümumi informasiyanı bölürük istifadəçilərin sayına. $99000000 \setminus 300000 = 33$ alırıq hər istehlakçıya düşən maya dəyərini.

Hər istehlakçıya düşən maya dəyərini hasil edək: İstehsal fondunun dəyərini. $33 \times 1000000 = 3267000000.m$

İnformasiya-kommunikasiya sistemində mənfəət normasından istifadə olunmadığından gəlirlər bu yolla hesablanır. Bu, biz 99000000 fondun dəyərindən 3267000000 gəlir əldə edə bilərik. Aldığımız gəliri istifadəçilərin sayına bölüb, bir istehlakçıya düşən qiyməti hesablayaq:

$$3267000000 \setminus 300000 = 10.89 .$$

Bir istehlakçıya düşən fondun dəyərini qiymətə hasil edib alırıq. Bir istehlakçıya düşən meqabaytın həcmi hesablayaq:

$$33 \times 10.89 \text{ man.} = 359.32. \text{ meqabayt}$$

Ümumi işlənən meqabaytın dəyərini hesablayaq:

$$300000 \times 359.39 = 107.811.000. \text{ meqabayt}$$

Biz əsas fondların dəyərində düşən meqabaytı hesablaya bilərik:

$$9900000 \setminus 107811000 = 91.82 \text{ meqabayt}$$

Əsas fondların bir manatına düşən meqabaytı tapdıq. (33 əsas fondun bir nəfərə dəyəri dəyəri+əsas fondun 1 m düşən meqabayta alarıq: $(91.8=124.8 \cdot 9900000 \times 124.8 = .1235520000)$ Bir meqabayta düşən informasiyanı tapaq. $107811000 \setminus 1000000 = 107110$.

Daha sonra 107.110 informasiya həcminə düşən meqabaytı hesablayaq. Belə ki,

$$107.110 \times 91.8 = 983.83. \quad 983.83 \setminus 100 = 9.83.$$

Biz tapdıq istehsal informasiya texnologiyaları istifadə müddətində öz maya dəyərini artırır. Baxaq, $(33+91.8=124.8) \cdot 9900000 \times 124.3 = 12355200000$.

İstehsalın və xidmət sahələrinin vasiyalaşması sahələr arası əlaqələndirmə sisteminin yaradılmasına da xidmət göstərəcək. Beləki, yeni informasiya mərkəzi yaradıla bilər ki, o yalnız sahələr yəni hasıllar, emal, sənaye (istehsal) və bazar sahələrində informasiya daşınması işinə xidmət göstərsin. Bu Təchizat və satış arasında vaxt və mal itkisini aradan qaldırır və eyni zamanda maya dəyərində qənəhətə səbəb ola bilər.

Nəticə.

Qlobal və regional əlaqələndirici halqanın yaradılması məqsədi ilə bu sahəyə kapital axınını gücləndirmək, informasiya-kommunikasiya sistemi vasitəsi ilə ölkəyə güclü pul axınına nail olmaq üçün yuxarıda göstərilən matrisdən istifadə etmək, ölkədə yeni texnologiyaların tətbiqi və istehsalı üzrə eyni zamanda, kənd təsərrüfatına innovasiyaların tətbiqi məqsədi ilə dövlət tərəfindən uyğun proqramların hazırlanması günümüzün ən vacib məsələsidir. Texnoparkların institutlarda və digər sahələrdə səmərəli təşkili dövlət dəstəyinə əsaslanmalıdır. İqtisadiyyatda böyük struktur dəyişikliklərə nail olmaq üçün qarşıya çıxan problemlərin aradan qaldırılması milli -elmi kadrların hazırlanması prioritet kimi seçilməlidir. Ölkədə elmi mərkəzlərin elmi-texniki institutlarla əlaqələndirilməsinin möhkəm bazası yaradılmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Niftullatev Vaqif “Sahibkarlığın əsasları” Zaman nəşriyyatı: 2002 Məmmədov Həsən “Bazar münasibətlər şəraitində istehsal infrastrukturun inkişafı”. Naxçıvan: 2007, 155 s.
2. Əlirzayev Əli. “İqtisadiyyat düşüncələr, baxışlar”. “Bakı universiteti” nəşriyyatı. 2002, 464 s.
3. Şirəliyev Asif., Rüstəmov Aşarza. “Bazar və bazar mexanizmi”. Naxçıvan: 2002, 36 s.
4. Əhmədov Nazim. “Azərbaycanda xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafı və istehlak bazarlarının formalaşması”. Bakı: 2005, 80 s.
5. Abbasov Teymur. “Kənd təsərrüfatının resurs potensialı və ondan səmərəli istifadənin regional problemləri”. Bakı: 2002, Elm

SUMMARY

Kamala Tahmazbayova

INFORMATION AND COMMUNICATION SYSTEM AND ECONOMY

The innovation process can be implemented in different ways. Thus, according to the analysis of the UN Innovation Agency, innovation samples are presented in 4 categories:

- 1) New product;
- 2) New process;
- 3) Marketing innovation;
- 4) Organizational management etc.

If these innovations are implemented properly, then the highest quality innovation environment will be created. The construction of local and international infrastructure in the NAR began. and in the morning, the village. mountainous, plain extractive industry, processing industry. Heavy, light, industrial and large farms, which played an invaluable role in the formation of global and local social relations and the expansion of trade relations.

Key words: *Innovation Information technology new product Local and global communication*

РЕЗЮМЕ

Камала Тахмазбаева

ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННАЯ СИСТЕМА И ЭКОНОМИКА

Инновационный процесс может осуществляться по-разному. Так, согласно анализу Агентства инноваций ООН, образцы инноваций представлены в 4 категориях:

- 1) Новый продукт;
- 2) Новый процесс;
- 3) Маркетинговые инновации;
- 4) Организационное управление и др. Если эти инновации будут реализованы должным образом, то будет создана самая качественная инновационная среда. Начато строительство местной и международной инфраструктуры в НАР. а утром деревня. горная, равнинная добывающая промышленность, перерабатывающая промышленность. Тяжелые, легкие, промышленные и крупные хозяйства, сыгравшие неоценимую роль в формировании мировых и местных общественных отношений и расширении торговых связей.

Ключевые слова. *Инновации. Информационные технологии. новый продукт. Локальные и глобальные коммуникации*

FAMİL MƏMMƏDOV
famil5577@gmail.com
ÜMÜD RZAYEV
umud_rzayev95@mail.ru
Naxçıvan Dövlət Universiteti

ANİZOTROP ELLİPTİK HİSSƏLİ VƏ QEYRİ-XƏTTİ DISSIPASIYALI HİPERBOLİK TİP TƏNLIYIN ÜÇÖLÇÜLÜ FƏZADA QLOBAL HƏLLİNİN VARLIĞI

Üç ölçülü halda bir sinif qeyri-xətti dissipasiyalı anizotrop elliptik hissəli hiperbolik tənlik üçün qarışıq məsələ tədqiq edilmiş, lokal və global həllərin varlığı araşdırılmışdır. Norma ilə təchiz edilmiş anizotrop Sobolev fəzasında lokal həllin və global həllin varlığı haqda teoremlər isbat edilmişdir.

Tutaq ki Π_3 üçölçülü kubdur:

$$\Pi_3 = \{x : x = (x_1, x_2, x_3), 0 \leq x_j \leq 1, j = 1, 2, 3\}.$$

$$x'_1(a) = (a, x_2, x_3), x'_2(a) = (x_1, a, x_3), x'_3(a) = (x_1, x_2, a)$$

işarələmələri aparaq və anizotrop elliptik hissəli və qeyri-xətti dissipasiyalı hiperbolik tənlik üçün qarışıq məsələyə baxaq.

$$u_{tt} + \sum_{k=1}^3 (-1)^k D_{x_k}^{2l_k} u + |u_t|^{r-1} u_t = |u|^{p-1} u, \quad t > 0, x \in \Pi_3, \quad (1)$$

$$u(0, x) = \varphi(x), \quad u_t(0, x) = \psi(x), \quad x \in \Pi_3, \quad (2)$$

$$D_{x_k}^{\beta_k} u(t, x'_k(0)) = D_{x_k}^{\beta_k} u(t, x'_k(1)) = 0, \quad (3)$$

$$\beta_k = 0, 1, \dots, l_k - 1, \quad k = 1, 2, 3$$

$$\text{burada } l_{x_k} \text{ natural ədəd, } D_{x_k} = \frac{\partial}{\partial x_k}, \quad k = 1, 2, 3.$$

$$\vec{l} = (l_1, l_2, l_3), \quad |\vec{l}^{-1}| = \left| \frac{1}{\vec{l}} \right| = \frac{1}{l_1} + \frac{1}{l_2} + \frac{1}{l_3} = \frac{l_2 l_3 + l_1 l_3 + l_1 l_2}{l_1 l_2 l_3}$$

kimi qiymətləndirmələr aparaq.

$W_2^{\vec{l}}(\Pi_3)$ anizotrop Sobolev fəzasında norma

$$\|u\|_{W_2^{\vec{l}}(\Pi_3)} = \left\{ \|u\|^2 + \sum_{k=1}^3 \|D_{x_k}^{l_k} u\|^2 \right\}^{\frac{1}{2}}$$

şəklindədir.

$W_2^{\vec{l}}(\Pi_3)$ fəzasının alt fəzasını $\hat{W}_2^{\vec{l}}(\Pi_3)$ ilə işarə edək

$$\hat{W}_2^{\vec{l}}(\Pi_3) = \left\{ u : u \in W_2^{\vec{l}}(\Pi_3), D_{x_k}^{\beta_k} u(t, x'_k(0)) = D_{x_k}^{\beta_k} u(t, x'_k(1)) = 0, \right.$$

$$\left. \beta_k = 0, 1, \dots, l_k - 1, \quad k = 1, 2, 3 \right\}$$

Əgər $2 \leq s < +\infty$

Onda, $|\vec{l}^{-1}| < 2$ və $2 \leq s \leq \frac{2|\vec{l}^{-1}|}{|\vec{l}^{-1}| - 2}$. onda, $|\vec{l}^{-1}| > 2$,

Onda elə B_s ədədi mövcuddur ki, ixtiyari $v(.) \in \widehat{W}_2^{\vec{l}}(\Pi_3)$ üçün aşağıdakı bərabərsizlik doğrudur

$$\|v(.)\|_s \leq B_s \left[\sum_{k=1}^3 \|D_{x_j}^{l_j} v(.)\|^2 \right]^{1/2} \quad (4)$$

Teorem 1. (lokal həllin varlığı). Tutaq ki,

$$1 \leq p < +\infty, \quad |\vec{l}^{-1}| < 2, \quad (5)$$

və ya

$$1 \leq p \leq \frac{|\vec{l}^{-1}|}{|\vec{l}^{-1}| - 2} \quad |\vec{l}^{-1}| > 2. \quad (6)$$

Onda ixtiyari $\varphi(.) \in \widehat{W}_2^{\vec{l}}(\Pi_3)$, $\psi(.) \in L_2(\Pi_3)$ üçün elə $T > 0$ ədədi var ki, (1)-(3) məsələsinin $u(.) \in C([0, T]; \widehat{W}_2^{\vec{l}}(\Pi_3))$,
 $u_t(.) \in C([0, T]; L_2(\Pi_3)) \cap L_{r+1}([0, T] \times \Pi_3)$ şəklində həlli var.

Əgər $T' > 0$ maksimal uzunluğu intervalda $u(.) \in C([0, T']; \widehat{W}_2^{\vec{l}}(\Pi_3))$ lokal həll mövcuddur

$u_t(.) \in C([0, T']; L_2(\Pi_3)) \cap L_{r+1}([0, T] \times \Pi_3)$, onda aşağıdakı şərtlər ödənilir.

- 1) $\lim_{t \rightarrow T'-0} \left[\|u_t(t, .)\|^2 + \sum_{k=1}^3 \|D_{x_j}^{l_j} u(t, .)\|^2 \right] = +\infty$;
- 2) $T' = +\infty$.

Teorem 2. Fərz edək ki, $p \leq r$. Onda teorem 1-də verilmiş lokal həll qlobal həldir.

İsbatı. Tutaq ki, $u(t, x) [0, T] \times \Pi_3$ oblastında (1)-(3) məsələsinin həllidir. (1) hər iki tərəfini $u_t(t, x)$ vuraq və $[0, t] \times \Pi_3$ oblastı üzrə integrallayaq. Onda alırıq ki,

$$\begin{aligned} \int_0^t \int_{\Pi_3} u_{tt}(t, x) u_t(t, x) dx dt + \int_0^t \int_{\Pi_3} \sum_{k=1}^3 (-1)^{l_k} D^{2l_k} u(t, x) u_t(t, x) dx dt + \\ + \int_0^t \int_{\Pi_3} |u_t(t, x)|^{r+1} dx dt = \int_0^t \int_{\Pi_3} |u(t, x)|^{p-1} u(t, x) u_t(t, x) dx dt. \end{aligned} \quad (7)$$

Hissə-hissə integral üsulunu tətbiq etsək

$$\int_0^t \int_{\Pi_3} u_{tt}(t, x) u_t(t, x) dx dt = \frac{1}{2} \left[\|u_t(t, \cdot)\|^2 - \|\psi(\cdot)\|^2 \right];$$

(8)

$$\int_0^t \int_{\Pi_3} \sum_{k=1}^3 (-1)^{l_k} D^{2l_k} u(t, x) u_t(t, x) dx dt = \frac{1}{2} \left[\sum_{k=1}^3 \|D_{x_j}^{l_j} u(t, \cdot)\|^2 - \sum_{k=1}^3 \|D_{x_j}^{l_j} \varphi(\cdot)\|^2 \right]$$

(9)

alırıq.

(7) bərabərlikləri nəzərə alsaq,

$$\begin{aligned} I &= \frac{1}{2} \left[\|u_t(t, \cdot)\|^2 + \sum_{k=1}^3 \|D_{x_j}^{l_j} u(t, \cdot)\|^2 \right] + \frac{1}{p+1} \int_{\Pi_3} |u(t, x)|^{p+1} dx + \\ &+ \int_0^t \int_{\Pi_3} |u_t(t, x)|^{r+1} dx dt = \frac{1}{2} \left[\|\psi(\cdot)\|^2 + \sum_{k=1}^3 \|D_{x_j}^{l_j} \varphi(\cdot)\|^2 \right] + \\ &+ \frac{1}{p+1} \int_{\Pi_3} |\varphi(x)|^{p+1} dx + 2 \int_0^t \int_{\Pi_3} |u(t, x)|^{p-1} u(t, x) u_t(t, x) dx dt. \end{aligned}$$

alırıq.

Hölder bərabərsizliyindən $q = \frac{r+1}{r}$, $q' = r+1$ qiymətindən

$$J = \left| \int_0^t \int_{\Pi_3} |u(t, x)|^{p-1} u(t, x) u_t(t, x) dx dt \right| \leq$$

$$\leq \left(\int_0^t \int_{\Pi_3} |u(t, x)|^{\frac{p(r+1)}{r}} dx dt \right)^{r/(r+1)} \left(\int_0^t \int_{\Pi_3} |u_t(t, x)|^{r+1} dx dt \right)^{1/(r+1)}. \quad (10)$$

$$\eta = \varepsilon^{\frac{1}{r+1}} (r+1)^{\frac{1}{r+1}} \quad \eta' = \frac{\eta}{\eta-1} \text{ parametrlərini Yunq bərabərsizliyində nəzərə alsaq}$$

$$\begin{aligned}
& \left(\int_0^t \int_{\Pi_3} |u(t, x)|^{\frac{p(r+1)}{r}} dx dt \right)^{\frac{r}{r+1}} \left(\int_0^t \int_{\Pi_3} |u_t(t, x)|^{r+1} dx dt \right)^{\frac{1}{r+1}} \leq \\
& \leq \frac{r}{(r+1)^{\frac{r}{r+1}} \varepsilon^{\frac{1}{r}}} \int_0^t \int_{\Pi_3} |u(t, x)|^{\frac{p(r+1)}{r}} dx dt + \varepsilon \int_0^t \int_{\Pi_3} |u_t(t, x)|^{r+1} dx dt.
\end{aligned} \tag{11}$$

Bərabərsizliyini alırıq. Əgər $r > p$ isə

$$\begin{aligned}
J & \leq \frac{T(r-p)}{\frac{1}{\varepsilon^r} \frac{r+1}{r} (p+1)} + \\
& + \frac{p}{\varepsilon^r (p+1)(r+1)^{\frac{1}{r}}} \int_0^t \int_{\Pi_3} |u(t, x)|^{p+1} dx dt + \varepsilon \int_0^t \int_{\Pi_3} |u_t(t, x)|^{r+1} dx dt.
\end{aligned} \tag{12}$$

$r = p$ halında isə

$$\begin{aligned}
& \frac{1}{2} \left[\|u_t(t, \cdot)\|^2 + \sum_{k=1}^3 \|D_{x_j}^{l_j} u(t, \cdot)\|^2 \right] + \frac{1}{p+1} \int_{\Pi_3} |u(t, x)|^{p+1} dx + \\
& + (1-2\varepsilon) \int_0^t \int_{\Pi_3} |u_t(t, x)|^{r+1} dx dt \leq \frac{1}{2} \left[\|\psi(\cdot)\|^2 + \sum_{k=1}^3 \|D_{x_j}^{l_j} \varphi(\cdot)\|^2 \right] + \\
& + \frac{2T(r-p)}{\frac{1}{\varepsilon^r} \frac{1}{r} (p+1)} + \frac{2p}{\varepsilon^r (p+1)(r+1)^{\frac{1}{r}}} \int_0^t \int_{\Pi_3} |u(t, x)|^{p+1} dx dt.
\end{aligned}$$

Buradan isə aşağıdakı aprior qiymətləndirmə aparaq

$$\begin{aligned}
& \frac{1}{2} \left[\|u_t(t, \cdot)\|^2 + \sum_{k=1}^3 \|D_{x_j}^{l_j} u(t, \cdot)\|^2 \right] + \frac{1}{p+1} \int_{\Pi_3} |u(t, x)|^{p+1} dx + \\
& + (1-2\varepsilon) \int_0^t \int_{\Pi_3} |u_t(t, x)|^{r+1} dx dt \leq C
\end{aligned}$$

$$\text{Burada } C = \left\{ \frac{1}{2} \left[\|\psi(\cdot)\|^2 + \sum_{k=1}^3 \|D_{x_j}^{l_j} \varphi(\cdot)\|^2 \right] + \frac{2T(r-p)}{\varepsilon^r (r+1)^{\frac{1}{r}} (p+1)} \right\} \exp \left[\frac{2Tp}{\varepsilon^r (p+1)(r+1)^{\frac{1}{r}}} \right]$$

Beləliklə alırıq ki, teorem1-dəki həll $[0, T] \times \Pi_3$ oblastında global həldir.

ƏDƏBİYYAT

1. Алиев А.Б., Намазов И.Г. Об одном классе квазилинейных псевдогиперболических уравнений четвертого порядка с интегральной нелинейностью // Вестник Бакинского Государственного Университета, серия физ.-матем. Наук
2. M.Ghisi., M.Gobbino. Global existence and asymptotic behavior for mildly degenerate dissipative hyperbolic equation of kirchhoff type // Asymptotic Analysis, 40(2004), p.25-36
3. Aliyev A.B., Suleymanov N.A. A mixed problem for some classes quasilinear Sobolev type equation // Transactions of NAS Azerbaijan, ISSUE Math. And Mech ., XXIV, №1(2004), p.27-37
4. Məmmədov F.V. Anizotrop elliptik hissəli yarımxətti hiperbolik tənlik üçün Koşi məsələsinin lokal zəif həllinin varlığı və yeganəliyi. NDU-nin elmi əsərləri. Fizika, riyaziyyat və texnika elmləri seriyası. Naxçıvan: 2021. NDU, "Qeyrət" nəşriyyatı. №4(113), s.49-53
5. Məmmədov F.V. Отсутствие глобальных решений для некоторых классов эволюционных уравнений второго порядка. NDU-nin elmi əsərləri. Fizika, riyaziyyat və texnika elmləri seriyası. Naxçıvan: 2013. NDU, "Qeyrət" nəşriyyatı. №1(51), s.52-56

SUMMARY

Famil Mammadov, Umud Rzayev

THE EXISTENCE OF A GLOBAL SOLUTION IN THREE-DIMENSIONAL SPACE OF A HYPERBOLIC TYPE EQUATION WITH ANISOTROPIC ELLIPTICAL PART AND NON-LINEAR DISSIPATION

In the three-dimensional case, a mixed problem for a class of hyperbolic equation with anisotropic elliptic part with nonlinear dissipation was studied, and the existence of local and global solutions was investigated. Theorems about the existence of a local solution and a global solution in an anisotropic Sobolev space equipped with a norm have been proved.

РЕЗЮМЕ

Фамил Мамедов, Умуд Рзаев

СУЩЕСТВОВАНИЕ ГЛОБАЛЬНОГО РЕШЕНИЯ В ТРЕХМЕРНОМ ПРОСТРАНСТВЕ УРАВНЕНИЯ ГИПЕРБОЛИЧЕСКОГО ТИПА С АНИЗОТРОПНОЙ ЭЛЛИПТИЧЕСКОЙ ЧАСТЬЮ И НЕЛИНЕЙНОЙ ДИССИПАЦИЕЙ

В трехмерном случае исследована смешанная задача для класса гиперболических уравнений с анизотропной эллиптической частью с нелинейной диссипацией, а также исследовано существование локальных и глобальных решений. Доказаны теоремы о существовании локального решения и глобального решения в анизотропном пространстве Соболева, снабженном нормой.

UTO 517.93

TAM ŞƏKİLLİ QILBARQ-SERRİN TƏNLIYI ÜÇÜN ÜMUMİLƏŞMİŞ HƏLLİN VARLIĞI

Məqalə tam şəkilli Qilbarq-Serrin tənliyi üçün bircins sərhəd məsələsinin ümumiləşmiş həllinin varlığı (Viner mənada) araşdırılır. Bu həllin Sobolev fəzasında modifikasiya edilmiş bircins sərhəd məsələsinin ümumiləşmiş həllinin varlığı isbat edilir və verilmiş məsələyə aproksimasiya olunur.

Açar sözlər: *Differensial tənliklər, elliptik, Viner*

Tutaq ki, D n -ölçülü E_n Evklid fəzasında məhdud oblastdır. $n \geq 3$, $x = (x_1, x_2, \dots, x_n)$, $0 \in D$. Bu oblastda tam şəkilli Qilbarq-Serrin tənliyi üçün birinci sərhəd məsələsinin ümumiləşmiş həllinin varlığı bu tənlik üçün şərti, güclü və klassik həllinin varlığından daha geniş xarakter daşıyır.

Məsələnin qoyuluşu

$$\Delta u + \mu(r) \sum_{i,j=1}^n \frac{x_i x_j}{r^2} \frac{\partial^2 u}{\partial x_i \partial x_j} + \sum_{i=1}^n b_i(x) \frac{\partial u}{\partial x_i} + c(x)u = f \quad (1)$$

tam şəkilli Qilbarq-Serrin tənliyidir.

Burada $r = (x)$, $x \in D$, $u \in W_{2,\gamma}^2(D)$, $f(x) \in C^x(D)$, $0 < x < 1$, $\varphi(x) \in C(\partial D)$, $b_i(x) \in C^2(D)$ və $M(r)$ funksiyası üçün aşağıdakı şərtlər ödənilir:

$$\mu(r) \in C^\alpha(D); d_1 \leq \mu(r) \leq d_2; d_1 > n - 2, d_2 < \infty. \quad (2)$$

İndi $D' = D \setminus \{0\}$ və istənilən sabit a ədədi seçib, verilən tənlik üçün modifikasiya edilmiş birinci sərhəd məsələsini qoyaq:

$$Lu = f, x \in D, u|_{\partial D} = \varphi, U(0) = a. \quad (3)$$

Burada $0 \in (\partial D)$, yəni $U(x)$ funksiyası D' oblastının sərhəd nöqtəsi kimi baxılır. Bu məsələnin həllini Viner mənada ümumiləşmiş həllin varlığı metodikasından istifadə etməklə göstərə bilərik.

Tutaq ki, $\{D_m\}$, $m = 1, \dots, \partial D_m$ sərhədinə malik oblastlar ardıcılığıdır. Bu oblastlar ardıcılığı daxilində sərhədə doğru genişlənməklə yaxınlaşır:

$$\bar{D}_m \subset D, \bar{D}_m \subset D_{m+1}, \lim_{m \rightarrow \infty} D_m = D. \quad (4)$$

Bu oblast daxilində $S_m = \left\{x; |x| = \frac{1}{m}\right\}$ sferasına (sərhədinə) malik olan $Q_m = \left\{x; |x| < \frac{1}{m}\right\}$ kürələr ardıcılığı quraq ($m = 1, 2, \dots$):

Tutaq ki, $D'_m = D_m \setminus Q_m$ ($m \in N$). Aydındır ki, bu şəkildə qurulan D'_m oblastı D -də boş olmayan alt oblastdır. $\{D'_m\}$ oblastlar ardıcılığı da D'_m oblastı daxilində m -in natural qiymətləri üçün boş olmayan oblastlar ardıcılığı yaradır. D oblastının sərhədi ∂D -də $\varphi(x)$ -in kəsilməzliyini qəbul edib daha sonra nəticədə də $\varphi(x)$ -in proobrazı olaraq $\phi(x)$ funksiyası tam şəkilli Qilbarq-Serrin tənliyi üçün modifikasiya edilmiş birinci sərhəd məsələsi aşağıdakı kimi verilir:

$$Lu_m = f, x \in D'_m; u_m|_{\partial D_m} = \phi|_{\partial D_m}, u_m|_{S_m} = a. \quad (5)$$

Məlumdur ki, (5) məsələnin istənilən m natural ədədi üçün klassik həlli var. Bu həlli Viner

mənada ümumiləşmiş həllə aproksimasiya etmək olur.

Tərif: Əgər $\lim_{m \rightarrow \infty} U_m(x) = U_\varphi(x), x \in D'$ limiti varsa, $\varphi(x)$ funksiyası D -dən ∂D -ya davam etdirilmə qaydasından asılı deyilsə, D oblastında aproksimasiya olunmuş $\{D_m\}$ oblastlar ardıcılığı olarsa, onda $U_\varphi(x)$ funksiyasına modifikasiya edilmiş (2) birinci sərhəd məsələsinin Viner mənada ümumiləşmiş həlli deyilir.

Teorem: Tutaq ki, $\mu(r)$ funksiyası (2) şərtlərini ödəyir. Onda hər bir $\varphi(x) \in C(\partial D)$ funksiyası və istənilən $a \in E$, üçün modifikasiya olunmuş birinci sərhəd məsələsinin (2) Viner mənada $U_\varphi(x)$ ümumiləşmiş həlli var. Belə ki, $U_\varphi(x) \in C^2(D'), x \in D'$ üçün $LU_\varphi(x) = f(x)$ olur. Başqa sözlə, $U_\varphi(x)$ funksiyası (1) tənliyini ödəyir.

Bu teoremin isbatı [4] monoqrafiyasında göstərilmiş metoddan və (1) məsələsinin klassik həll olunabilənliyi ilə bağlı isbat olunmuş [3] məqaləsindəki faktorlardan istifadə olunur. Lakin burada əlavə olaraq Viner mənada ümumiləşmiş həllin tərifinin şərtlərini özündə saxlayan $U_m(x)$ funksiyasının varlığı göstərilir.

Tutaq ki, $\varphi(x)$ funksiyası D -nin daxilində ∂D sərhədinə kəsilməz davam etdirilə bilər və $\phi(x) \equiv a, x \in Q_1, \sigma > 0$ qeyd olunmuş ədədi üçün $\bar{D}$ də ikiqat kəsilməz diferensiallanan $F(x)$ funksiyası, $F(x) = a, x \in Q_1$ olduqda və

$$|\phi(x) - F(x)| < \sigma, x \in \bar{D}$$

olduqda aşağıdakı kimi funksiyalar qurarıq:

$$\begin{cases} F^+(x) = \frac{F(x)}{2} + A \sum_{k=1}^n x_k^2 \\ F^-(x) = \frac{F(x)}{2} - A \sum_{k=1}^n x_k^2 \end{cases}$$

Bu funksiyaların hər birinin (1) tənliyini ödədiyini asanlıqla göstərmək olar.

$$F^+(x) + F^-(x) = F(x), x \in D$$

Deməli, $F(x)$ -də verilmiş məsələnin həllidir.

Digər tərəfdən bu məsələnin $\{u_m^+(x)\}$ və $\{u_m^-(x)\}$ ardıcılıqları şəklindəki

$$\begin{cases} u_m^+(x) \geq F^+(x) - \frac{A}{m^2} \\ u_m^-(x) \leq F^-(x) + \frac{A}{m^2} \end{cases}$$

həllinə baxaq:

Bilirik ki, bu funksiyalar cəmi

$$\gamma_m(x) = u_m^+(x) + u_m^-(x)$$

İstənilən m natural ədədi üçün (2) məsələsinin həllidir. $u_m(x)$ və $\gamma_m(x)$ həlləri üçün

$$L(u_m - \gamma_m) = 0, x \in D', (u_m - \gamma_m)|_{\partial D_m} = (\phi - F)|_{\partial D_m}$$

$$|u_m - \gamma_m|_{s_m}$$

Maksimum prinsipini tətbiq etsək, alarıq:

$$\sup_{D'_m} |u_m - \gamma_m| \leq \sup_{\partial D'_m} |\phi - F| \leq \frac{\sup}{\bar{D}} |\phi - F|$$

Axıncı bərabərsizlikdən

$$\sup_{D'_m} |u_m - \gamma_m| < \sigma$$

alırıq.

Qeyd etmişik ki, $U_\varphi(x) \in C^2(D')$.

$$Lu_m(x) = f(x), x \in D'$$

Tərifə görə $Lu_\varphi(x) = f(x), x \in D'$ olur.

Beləliklə, isbat olunur ki, tam şəkilli Qilbarq-Serrin tənliyi üçün bircins sərhəd məsələsi ümumiləşmiş həllə malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Алхутов Ю.А. О классе эллиптических уравнений с вилерским условием регулярности граничных точек/ НЗВ. АНССР, СЕР. ФТМН. 1987, №3, с.22-29
2. Мамедов У.Т. Об устранимых множествах решений уравнения Риллага Серрипа в пространстве гильбертовых функций/ Узв АН Азерб. СЕР. ФТМН, 1998. Т XVIII с.46-51
3. Guliyev C.X. Classical solvability of the first boundary Value problem for Gilbarg - Serrin equation/Trans. Of Acad. Sci. Azerb. 2000.V. XX №1
4. Ландис Е.М. Уравнения второго порядка эллиптического параболического типов // М.: 1971, «Наука», 288 с.

SUMMARY

Javanshir Guliyev, Araz Gulusoy

EXISTENCE OF A GENERALIZED SOLUTION FOR THE FULL-FORM GILBARG-SERRIN EQUATION

The article investigates the existence of a generalized solution (in the Wiener sense) of the homogeneous boundary value problem for the complete Gilbarg-Serrin equation. The existence of a generalized solution of the modified homogeneous boundary value problem in the Sobolev space of this solution is proved and approximated to the given problem.

Key words: *Differential equations, elliptic, Wiener*

РЕЗЮМЕ

Джаваншир Гулиев, Араз Гулусой

СУЩЕСТВОВАНИЕ ОБОБЩЕННОГО РЕШЕНИЯ УРАВНЕНИЯ ГИЛБАРГА-СЕРРИНА ПОЛНОЙ ФОРМЫ

В статье исследуется существование обобщенного решения (в смысле Винера) однородной краевой задачи для полного уравнения Гилбарга-Серрина. Доказано существование обобщенного решения модифицированной однородной краевой задачи в пространстве Соболева этого решения и аппроксимировано к данной задаче.

Ключевые слова: *Дифференциальные уравнения, эллиптический, Винер*

UOT: 544.31:546.666'23/24

THE PHASEFORMATION IN THE $\text{Ce}_2\text{Se}_3\text{-Sb}_2\text{Se}_3\text{-Bi}_2\text{Se}_3$ QUASI-TERNARY SYSTEM

Based on the literature data, as well as the results obtained by the methods of physicochemical analysis, the character of phase formation in the $\text{Ce}_2\text{Se}_3\text{-Sb}_2\text{Se}_3\text{-Bi}_2\text{Se}_3$ quasi-ternary system was determined. The phase diagrams of a number of internal sections ($\text{Sb}_2\text{Se}_3\text{-CeBiSe}_3$, $\text{Ce}_2\text{Se}_3\text{-CeSb}_{1,5}\text{Bi}_{1,5}\text{Se}_6$, $\text{Bi}_2\text{Se}_3\text{-CeSb}_{1,5}\text{Bi}_{1,5}\text{Se}_6$, $\text{CeSbSe}_3\text{-CeBiSe}_3$), the isothermal section at 300 K, and the projection of the liquidus surface were constructed, the types and coordinates of non- and monovariant equilibria were obtained. The existence of six ternary compounds, $S_1(\text{Ce}_8\text{Sb}_2\text{Se}_{15})$, $S_2(\text{Ce}_6\text{Sb}_4\text{Se}_{15})$, $S_3(\text{CeSbSe}_3)$, $S_4(\text{CeBiSe}_3)$, $S_5(\text{CeSb}_{1,5}\text{Bi}_{1,5}\text{Se}_6)$ and $S_6(\text{Ce}_8\text{Bi}_2\text{Se}_{13})$, as well as regions of solid solutions based on the initial Sb_2Se_3 , Bi_2Se_3 , as well as S_5 compounds was shown.

Key words: Antimony and bismuth chalcogenides, REE chalcogenides, quasi-binary section, non-quasi-binary section, liquidus surface projections

1. Introduction.

Antimony and bismuth selenides are promising materials with a narrow band gap and a high absorption coefficient. Due to these features, they are important materials for optoelectronic applications [1, s.2], solar cells [3], thermoelectric converters [4-7], photoelectrochemical cells [8], optical recording [9], lithium-ion batteries [10, 11]. Moreover, they are also used as a topological insulator [12-14] and superconductors [15].

The introduction of atoms of rare earth elements (RFE) into the crystal structure of these compounds can lead to an improvement in these properties.

The results of physicochemical interaction in the $\text{Ln}_2\text{X}_3\text{-Sb}_2\text{X}_3\text{-Bi}_2\text{X}_3$ (Ln-REE ; X-S, Se, Te) systems are presented in a number works [16-26].

The purpose of present work is to study phase formation in the $\text{Ce}_2\text{Se}_3\text{-Sb}_2\text{Se}_3\text{-Bi}_2\text{Se}_3$ quasi-ternary system.

Previously, the ternary systems Ce-Sb-Se and Ce-Bi-Se were studied along the $\text{Sb}_2\text{Se}_3\text{-Ce}_2\text{Se}_3$ and $\text{Bi}_2\text{Se}_3\text{-Ce}_2\text{Se}_3$ sections [18, s.19]. Ce_2Se_3 compound melts at 1970 K and crystallizes in a cubic singony [18, 19]. Sb_2Se_3 and Bi_2Se_3 melt at 863 and 979 K, accordingly [18, s.19]

The $\text{Sb}_2\text{Se}_3\text{-Bi}_2\text{Se}_3$ boundary system is characterized by the formation of continuous solid solutions.

The ternary systems Ce-Sb-Se and Ce-Bi-Se are characterized by formation of the CeSbSe_3 , $\text{Ce}_6\text{Sb}_3\text{Se}_{15}$, $\text{Ce}_8\text{Sb}_2\text{Se}_{15}$, CeBiSe_3 and $\text{Ce}_8\text{Bi}_2\text{Se}_{15}$ ternary compounds [18, s.19].

2. Experimental part.

2.1. Materials and Synthesis.

The starting materials for the synthesis of initial compounds and intermediate alloys were high-purity elements cerium (7440-45-1), bismuth (7440-69-9), arsenic (7440-36-0), selenium (7782-49-2), purchased from Alfa Aesar.

The alloys were obtained by direct alloying of the components in quartz ampoules at 1000–1200 K (depending on the composition) followed by slow cooling in the off-furnace regime.

To obtain an equilibrium state, the alloys were subjected to homogenizing annealing at temperatures 50–100 K below the solidus temperature for two weeks.

2.2. Research methods.

The studies were carried out by a set of methods of physicochemical analysis, namely, differential thermal (DTA), X-ray diffraction (XRD), microstructural (MSA) methods and measurement of microhardness and density.

The heating curves of thoroughly homogenized alloys were recorded on a BDTA-8M2 pyrometer in an inert atmosphere using W-W/Re thermocouples, heating rate 40 K/min, temperature determination accuracy ± 10 K while for NTR-73 pyrometer was 10 K/min, temperature determination accuracy ± 5 K. All observed effects were endothermic and reversible.

XRD was performed on a Bruker D8 diffractometer ($\text{CuK}\alpha$ - radiation).

MSA was performed on MBI-6 and MIM-7 microscopes. In the study of the microstructure of the alloys, an etchant with the composition of 10 ml of concentrated H_2SO_4 + 5 g $\text{K}_2\text{Cr}_2\text{O}_7$ + 90 ml H_2O .

The microhardness was measured on a PMT-3 microhardness meter at an optimally chosen load of 10, 20, and 30 g. depending on composition.

3. Results and discussion.

Based on the data obtained by the above methods, the phase diagrams of the Sb_2Se_3 - CeBiSe_3 , Ce_2Se_3 - $\text{CeSb}_{1.5}\text{Bi}_{1.5}\text{Se}_6$, Bi_2Se_3 - $\text{CeSb}_{1.5}\text{Bi}_{1.5}\text{Se}_6$, CeSbSe_3 - CeBiSe_3 systems were constructed.

In the article the following designations of compounds are adopted $\text{S}_1(\text{Ce}_8\text{Sb}_2\text{Se}_{15})$, $\text{S}_2(\text{Ce}_6\text{Sb}_4\text{Se}_{15})$, $\text{S}_3(\text{CeSbSe}_3)$, $\text{S}_4(\text{CeBiSe}_3)$, $\text{S}_5(\text{CeSb}_{1.5}\text{Bi}_{1.5}\text{Se}_6)$ and $\text{S}_6(\text{Ce}_8\text{Bi}_2\text{Se}_{13})$.

The Sb_2Se_3 - CeBiSe_3 section (Fig. 1) is quasi-binary, belongs to the eutectic type. When the ratio of the starting compounds is 1:1, the $\text{CeSb}_{1.5}\text{Bi}_{1.5}\text{Se}_6$ quaternary compound with congruently melting at 1050 K is formed. This compound forms a eutectic with CeBiSe_3 (the eutectic coordinates are 25 mol.% Sb_2Se_3 , 700 K) and with an α -solid solution based on Sb_2Se_3 (25 mol.% CeBiSe_3 , 600 K). Regions of solid solutions were found in the system near Sb_2Se_3 up to approximately 5 mol.%, and based on CeBiSe_3 up to 3 mol.% at room temperature. A region of solid solutions near $\text{CeSb}_{1.5}\text{Bi}_{1.5}\text{Se}_6$ was also found up to approximately 2 mol.% Sb_2Se_3 and 1.5 mol.% CeBiSe_3 at 300K.

Based on powder XRD data, it was found that the $\text{CeSb}_{1.5}\text{Bi}_{1.5}\text{Se}_6$ compound crystallizes in a rhombic lattice with unit cell parameters $a=1.625$; $b=2.392$; $c=0.404$ nm

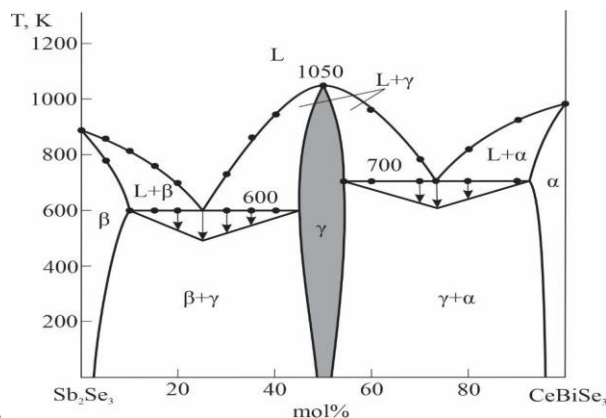

Fig.1. Phase diagram of the Sb_2Se_3 - CeBiSe_3 system

The section Ce_2Se_3 - $\text{S}_5(\text{CeSb}_{1.5}\text{Bi}_{1.5}\text{Se}_6)$ is quasi-binary (Fig. 2), eutectic type. The eutectic

corresponds to the composition of 50 mol.% S_5 and 800K. Solubility based on S_5 at 300 K reaches 2 mol.% Ce_2Se_3 . Solubility based on Ce_2Se_3 is practically not detected.

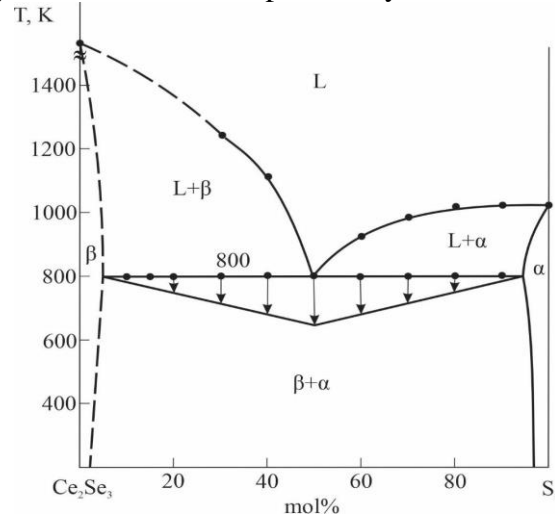

Fig.2. Phase diagram of the Ce_2Se_3 - S_5 system

The Bi_2Se_3 - S_5 section is also quasi-binary (Fig. 3), belongs to a simple eutectic type, eutectic coordinates: 70 mol.% S_5 and 900K. The area of solid solutions based on the Bi_2Se_3 at 300 K reaches 10 mol.% S_5 and based on S_5 up to 5 mol.% Bi_2Se_3 .

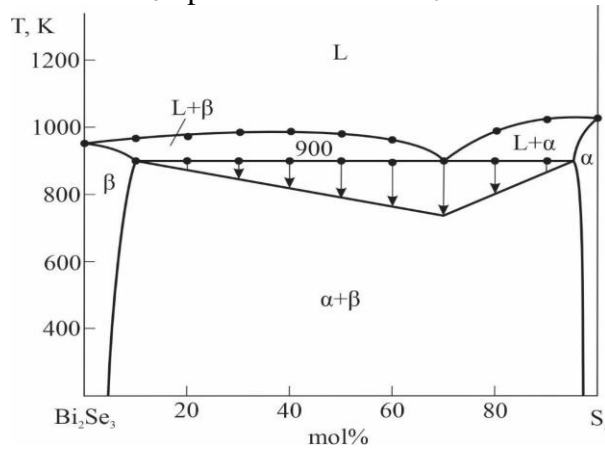

Fig.3. Phase diagram of the Bi_2Se_3 - S_5 system

The S_2 - S_4 section (Fig. 4) is non-quasi-binary, crosses two subordinate triangles of the Sb_2Se_3 - Ce_2Se_3 - S_5 and Ce_2Se_3 - S_5 - S_4 ternary system.

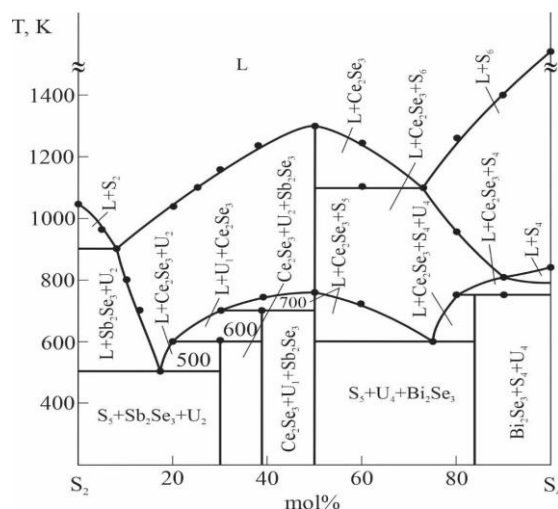
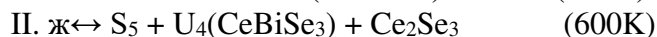
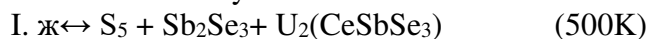

Fig.4. Phase diagram of the S_2 - S_4 system

The liquidus curve of this section consists of three curves of primary phase crystallization: $S_6(\text{Ce}_8\text{Bi}_2\text{Se}_{15})$, Ce_2Se_3 and $S_2(\text{Ce}_6\text{Sb}_4\text{Se}_{15})$. All alloys of subordinate triangles complete crystallization in ternary eutectics:

Part of the system crosses particular triangles I and II, where the following peritectic transformations take place:

The S_3 - S_4 section (Fig. 5) is non-quasi-binary, crosses the S_5 - S_4 - Bi_2Se_3 subordinate triangle, where

eutectic and peritectic transformations occur:

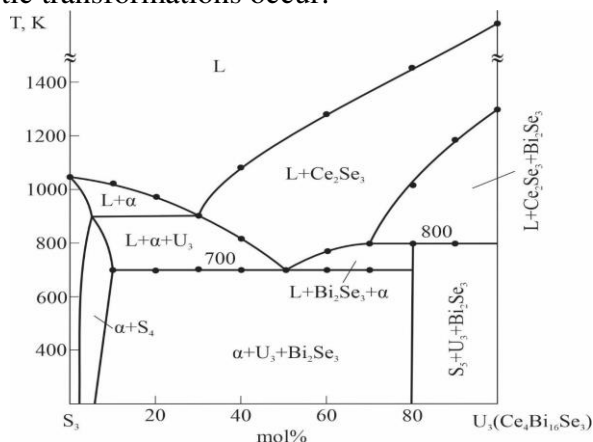

Fig.5. Phase diagram of the S_3 - S_4 system

Liquidus consists of three curves of the primary crystallization of the Ce_2Se_3 , S_5 and $\alpha(S_5)$ -phases. Solubility based on S_5 is 3 mol.% at 300K.

The projection of the liquidus surface of the $\text{Ce}_2\text{Se}_3\text{-Sb}_2\text{Se}_3\text{-Bi}_2\text{Se}_3$ ternary system was constructed based on the literature data on binary systems [27, 28] and experimental data of three quasi-binary and two non-quasi-binary sections (Fig. 6).

The $\text{Ce}_2\text{Se}_3\text{-Sb}_2\text{Se}_3\text{-Bi}_2\text{Se}_3$ system is triangulated into four subordinate ternary systems: $\text{Sb}_2\text{Se}_3\text{-S}_5\text{-Ce}_2\text{Se}_3$, $\text{Sb}_2\text{Se}_3\text{-S}_5\text{-Bi}_2\text{Se}_3$, $\text{Ce}_2\text{Se}_3\text{-S}_5\text{-S}_4$ and $\text{S}_5\text{-S}_4$.

8 fields of primary crystallization of initial components are defined in the system. The most extensive area is the field of crystallization of the S_5 phase, and the smallest is the field of crystallization of the S_4 phase.

The $\text{Ce}_2\text{Se}_3\text{-Sb}_2\text{Se}_3\text{-Bi}_2\text{Se}_3$ system is characterized by the presence of 8 invariant eutectic ($\text{E}_1\text{-E}_4$) and peritectic ($\text{U}_1\text{-U}_4$) points, the coordinates of which are given in Table 1.

The liquidus shows isothermal lines every 200 K, which control the course of monovariant curves.

The solid-phase equilibria diagram of the $\text{Ce}_2\text{Se}_3\text{-Sb}_2\text{Se}_3\text{-Bi}_2\text{Se}_3$ quasi-ternary system at 300 K reflects the equilibrium of the solid phase in the subsolidus (Fig. 7).

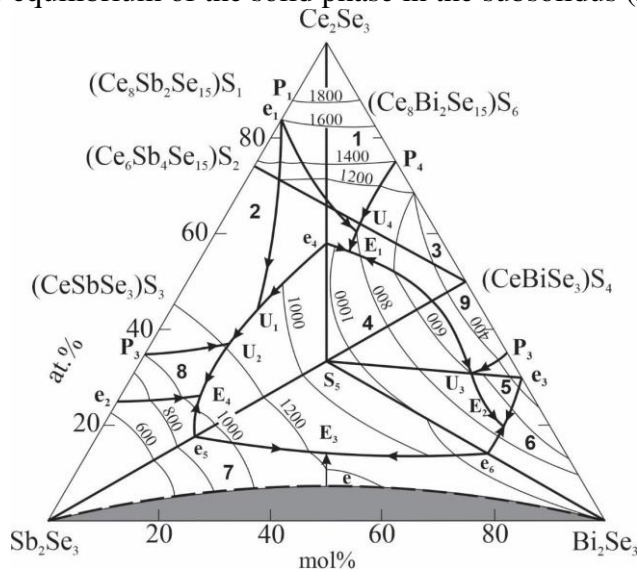
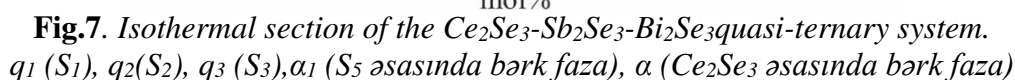

Fig.6. The projection of the liquidus surface of the $\text{Ce}_2\text{Se}_3\text{-Sb}_2\text{Se}_3\text{-Bi}_2\text{Se}_3$ quasi-ternary system. Fields of primary crystallization: 1- Ce_2Se_3 ; 2- S_2 ; 3- S_6 ; 4- S_5 ; 5- S_4 ; 6- Bi_2Se_3 ; 7- Sb_2Se_3 ; 8- S_3

Table 1.

Nonvariant equilibria in the $\text{Ce}_2\text{Se}_3\text{-Sb}_2\text{Se}_3\text{-Bi}_2\text{Se}_3$ quasi-ternary system

Point on the Fig.6	Equilibria	Temperature, K
E_1	$\text{L} \leftrightarrow \text{Ce}_2\text{Se}_3 + \text{S}_5 + \text{S}_4$	605
E_2	$\text{L} \leftrightarrow \text{S}_5 + \text{S}_4 + \text{Bi}_2\text{Se}_3$	710
E_3	$\text{L} \leftrightarrow \text{S}_5 + \text{Sb}_2\text{Se}_3 + \text{Bi}_2\text{Se}_3$	748
E_4	$\text{L} \leftrightarrow \text{Sb}_2\text{Se}_3 + \text{S}_5 + \text{Ce}_2\text{Se}_3$	497
U_1	$\text{L} + \text{S}_1 \leftrightarrow \text{U}_1 + \text{S}_5$	704
U_2	$\text{L} + \text{S}_2 \leftrightarrow \text{U}_2 + \text{S}_5$	598
U_3	$\text{L} + \text{S}_4 \leftrightarrow \text{U}_3 + \text{S}_5$	806
U_4	$\text{L} + \text{Ce}_2\text{Se}_3 \leftrightarrow \text{U}_4 + \text{S}_4$	783

CONCLUSIONS

REFERENCES

1. Baghbanzadeh-Dezfuli B., Jamali-Sheini F., Cheraghizade M. Sonical deposition of nanostructured Sb_2Se_3 films for optoelectronic applications // Journal of Alloys and Compounds, 2021, v.25, p. 157308
2. Wang F.K., Yang S.J., Zhai T.Y. 2D Bi_2Se_3 materials for optoelectronics // IScience, 2021, v.24, Issue 11, p.103291
3. Ghosh S., Moreira M.V.B., Fantini C., González J.C. Growth and optical properties of nanocrystalline Sb_2Se_3 thin-films for the application in solar-cells // Solar Energy, 2020, v. 211, p.613-621
4. Venkatasubramanian R., Siivola E., Colpitts T., O'Quinn B. Thin-film thermoelectric devices with high room-temperature figures of merit // Nature, 2001, v.413, p.597-602
5. An D., Chen S., Lu Z., Li R., Chen W., Fan W., Wang W, and Wu Y. Low Thermal Conductivity and Optimized Thermoelectric Properties of p-Type $\text{Te-Sb}_2\text{Se}_3$: Synergistic Effect of Doping and Defect Engineering // CS Appl. Mater. Interfaces, 2019, v.11, No31,

p.27788–27797

6. Wu J-K, Hofmann M., Hsieh W-P, Chen S-H, Yen Z-L., Chiu S-K., Luo Y-R., Chiang C-C, Huang Y., Huang S-Y., Chang Y-H., and Hsieh Y-P. Enhancing Thermoelectric Properties of 2D Bi₂Se₃ by 1D Texturing with Graphene // ACS Appl. Energy Mater. 2019, v.2, No.12, p.8411–8415
7. Kim H.C., Oh T.S., Hyun D.B. Thermoelectric properties of the p-type Bi₂Te₃-Sb₂Te₃-Sb₂Se₃ alloys fabricated by mechanical alloying and hot pressing. // Journal of Physics and Chemistry of Solids, 2000, v.61(5), p.743-749
8. Yang, W., Kim, J.H., Hutter, O.S. et al. Benchmark performance of low-cost Sb₂Se₃ photocathodes for unassisted solar overall water splitting. // Nature Communications, 2020, v. 11, p.861
9. Sankapal B.R., Lokhande C.D. Studies on photoelectrochemical (PEC) cell formed with SILAR deposited Bi₂Se₃-Sb₂Se₃ multilayer thin films. // Sol. Energy Mater. Sol. Cell. 2001, v. 69, p.43-52.
10. Li W., Deng L., Wang X., Cao J., Xie Y., Zhang Q., Zhang H., Deng H. and Cheng S. Close-spaced thermally evaporated 3D Sb₂Se₃ film for high-rate and high-capacity lithium-ion storage // Nanoscale, 2021, v.13, p.9834-9842
11. Xue M.-Z., Fu Z.-W. Pulsed laser deposited Sb₂Se₃ anode for lithium-ion batteries // J. Alloys and Compounds, 2008, v.458. p.351-356
12. Ma J., Wang Y., Wang Y., Chen Q., Lian J., Zheng W., Controlled synthesis of one-dimensional Sb₂Se₃ nanostructures and their electrochemical properties // J. Phys. Chem. C, 2009, v. 113, p.13588-13592
13. Zhang H., Liu C.-X., Qi X.-L., Dai X., Fang Z., Zhang S.-C. Topological insulators in Bi₂Se₃, Bi₂Te₃ and Sb₂Te₃ with a single Dirac cone on the surface // Nat. Phys., 2009, v. 5, p.438.
14. Mazumder K., Shirage P.M. A brief review of Bi₂Se₃ based topological insulator: From fundamentals to applications // Journal of Alloys and Compounds, 2021, v.888, p. 161492
15. Anversa J. Chakraborty S., Piquini P., Ahuja R. High pressure driven superconducting critical temperature tuning in Sb₂Se₃ topological insulator // Appl. Phys. Lett., 2016, v. 108, p.212601.
16. Kong P.P., Sun F., Xing L.Y., Zhu J., Zhang S.J., Li W.M., Liu Q.Q., Wang X.C., Feng S.M. et al. Superconductivity in strong spin orbital coupling compound Sb₂Se₃ // Sci. Rep., 2014, No4, p. 6679
17. Шурова М.А, Андреев О.В, Харитонцев В.Б. Фазовые равновесия в системе Bi₂Se₃-Sm₂Se₃ // Вестник Тюменского Государственного Университета. Социально-экономические и правовые исследования, 2014, N5, с.113-121
18. Andreev O.V., Kharitsontsev V.B., Elyshev A.V. Compositions of phases in the interaction of rare-earth metals with selenium // Russ J.Inorg.Chem., 2013, v.58, p.910
19. Мамедова С.Г., Садыгов Ф.М., Гасымов В.А. и др. Исследование систем Sb₂Se₃-CeSe и Bi₂Se₃-CeSe / Ж. Неорг. Химии, 2003, т.48, N3, с.494-496
20. Садыгов Ф.М., Мамедова С.Г., Бабанлы М.Б., Ильяслы Т.М. Фазовые равновесия в системе Ce-Sb-Se по разрезу Sb₂Se₃-Ce₂Se₃ // Журн. Неорг. химии, 2001, т.46, N8, с.1382-1383
21. Ганбарова Г.Т., Садыгов Ф.М., Гасымов В.А., Исмаилов З.И. и др. Исследование химического взаимодействия в системе Sb₂Se₃-NdSe // J.Qafqaz University Chemistry and Biology, 2013, т.1, N2, с.158-160
22. Садыгов Ф.М., Джафарова Е.К., Бабанлы М.Б. и др. Взаимодействие в тройной системе Tm-Bi-Se по разрезам Bi₂Se₃-Tm₂Se₃ и Bi₂Se₃-Tm₃Se₄ // Журн. Неорг. химии, 2001, т.46,

N8, с.1379-1381

23. Садыгов Ф.М., Джафарова Е.К., Бабанлы М.Б. и др. Характер фазообразования в системах Sb_2Se_3 (Bi_2Se_3)- TmSe // Журн. Неорг. химии, 2002, т.47, N10, с.1713
24. Садыгов Ф.М., Ильяслы Т.М., Насибова Л.Э., Алиев И.И. Физико-химическое исследование системы Sb_2Se_3 - Nd_2Se_3 // Журн. Неорг. химии, 2013, т.58, N9, с.1253-1256.
25. Садыгов Ф.М., Ильяслы Т.М., Ганбарова Г.Т., Зломанов В.П., Алиев И.И. Физико-химическое исследование системы Sb_2Se_3 - Nd_2Se_3 // Неорг.Матер.2017, т.53, N7, с.681-685.
26. Sadigov F.M., Ganbarova G.T., İlyasly T.M., İsmayilov Z.İ., Shukurova G.M., Mammadova S.H. Character of Chemical Interactions on Bi_2Se_3 - Nd_2Se_3 section in Nd-Bi-Se system // J. National Science Review, 2017, v.4, p.1266-1275
27. Абдулсалямова М.Н., Физикохимия антимонидов и висмутидов редкоземельных элементов, Журнал Всесоюзного Химического Общества, О.И.Менделеева, 1981т.XXVI, №6, , с. 73-78
28. Лякишев, Р.П. Диаграммы состояния двойных металлических систем / Р.П.Лякишев. Москва: Машиностроение, Справочник, - т.1.- 1996.- 992с; - т.2.- 1997. –1024 с; т.3.-2001. - 872 с.
29. Binary alloy phase diagrams / ed. T.B.Massalski. - second edition. - ASM International, Materials Park, - Ohio, v.3. - 1990. -3589 p.

XÜLASƏ

S.H.Məmmədova, F.M.Sadıqov

Ce_2Se_3 - Sb_2Se_3 - Bi_2Se_3 KVAZIÜÇLÜ SİSTEMİNDƏ FAZAƏMƏLƏGƏLMƏ

Ədəbiyyat məlumatları və fiziki-kimyəvi analiz üsullarının nəticələrinə əsasən, Ce_2Se_3 - Sb_2Se_3 - Bi_2Se_3 kvaziüçlü sistemində fazaəmələgəlmənin xarakteri müəyyən edilmişdir. Bir sıra daxili kəsiklərin (Sb_2Se_3 - CeBiSe_3 , Ce_2Se_3 - $\text{CeSb}_{1,5}\text{Bi}_{1,5}\text{Se}_6$, Bi_2Se_3 - $\text{CeSb}_{1,5}\text{Bi}_{1,5}\text{Se}_6$, CeSbSe_3 - CeBiSe_3) hal diaqramları, sistemin 300 K-də izotermik kəsiyi, həmçinin likvidus səthinin proyeksiyası qurulmuş, non və monovariant tarazlıqların tipləri və koordinatları təyin edilmişdir. Sistemdə altı üçlü birləşmənin $S_1(\text{Ce}_8\text{Sb}_2\text{Se}_{15})$, $S_2(\text{Ce}_6\text{Sb}_4\text{Se}_{15})$, $S_3(\text{CeSbSe}_3)$, $S_4(\text{CeBiSe}_3)$, $S_5(\text{CeSb}_{1,5}\text{Bi}_{1,5}\text{Se}_6)$ and $S_6(\text{Ce}_8\text{Bi}_2\text{Se}_{13})$ mövcud olduğu, həmçinin Sb_2Se_3 , Bi_2Se_3 ilkin komponentlər və S_5 birləşməsi əsasında bərk məhlul sahələri aşkar edilmişdir.

Açar sözlər: Stibium və bismut xalkogenidləri, NTE xalkogenidləri, kvazi-binar kəsik, qeyri-kvazi-binar kəsik, likvidus səthinin proyeksiyası

РЕЗЮМЕ

Ш.Х.Мамедова, Ф.М.Садыков

ФАЗООБРАЗОВАНИЕ В КВАЗИТРОЙНОЙ СИСТЕМЕ $\text{Ce}_2\text{Se}_3\text{-Sb}_2\text{Se}_3\text{-Bi}_2\text{Se}_3$

На основании совокупности литературных данных, а также результатов, полученных методами физико-химического анализа, установлен характер фазообразования в квазитройной системе $\text{Ce}_2\text{Se}_3\text{-Sb}_2\text{Se}_3\text{-Bi}_2\text{Se}_3$. Построены диаграммы состояния ряда внутренних сечений ($\text{Sb}_2\text{Se}_3\text{-CeBiSe}_3$, $\text{Ce}_2\text{Se}_3\text{-CeSb}_{1,5}\text{Bi}_{1,5}\text{Se}_6$, $\text{Bi}_2\text{Se}_3\text{-CeSb}_{1,5}\text{Bi}_{1,5}\text{Se}_6$, $\text{CeSbSe}_3\text{-CeBiSe}_3$), изотермическое сечение при 300 К, а также проекция поверхности ликвидуса, определены типы и координаты нон- и моновариантных равновесий. В системе обнаружено существование шести тройных соединений- $\text{S}_1(\text{Ce}_8\text{Sb}_2\text{Se}_{15})$, $\text{S}_2(\text{Ce}_6\text{Sb}_4\text{Se}_{15})$, $\text{S}_3(\text{CeSbSe}_3)$, $\text{S}_4(\text{CeBiSe}_3)$, $\text{S}_5(\text{CeSb}_{1,5}\text{Bi}_{1,5}\text{Se}_6)$ и $\text{S}_6(\text{Ce}_8\text{Bi}_2\text{Se}_{13})$, а также области твердых растворов на основе исходных Sb_2Se_3 , Bi_2Se_3 , а также соединения S_5 .

Ключевые слова: Халькогениды сурьмы и висмута, халькогениды РЗЭ, квазибинарный разрез, неквазибинарный разрез, проекция поверхности ликвидуса

Abdullayev İ.Ə., Hüseynova M.İ., Həsənov N.F.,
Novruzov S.A., Hüseynov B.M.

Naxçıvan Dövlət Universiteti "Naxçıvan Diaqnostika Müalicə Mərkəzi" PHŞ və
"Naxçıvan Respublika Xəstəxanası" PHŞ)

SİNİR SİSTEMİNİN ANADANGƏLMƏ İNKİŞAF QÜSURLARI

Embrional inkişaf dövründə, müxtəlif səbəblərdən, rüşeymin üzv və toxumalarının qeyri-normal quruluş alması və funksiyasının pozulması nəticəsində anadangəlmə inkişaf qüsurları əmələ gəlir. Yenidoğulmuşların 3-5%-də, 10-15 yaşlarında olan uşaqların isə 15%-də bu və ya digər formada inkişaf qüsurları aşkar edilir.

İrsiyyətin daşıyıcısı olan ən kiçik effektlər konkret bir gen, hətta genlər qrupu tərəfindən deyil, on minlərlə genin summar effektinin təsiri ilə idarə olunur. 60-80% hallarda anadangəlmə inkişaf qüsurlarının səbəblərini hələ də aydınlaşdırmaq mümkün olmur.

Baş beyin, kəllə sümüklərinin, onurğa beyninin, fəqərə sütunun anadangəlmə inkişaf qüsurlarından ən çox akraniya, anensefaliya, ön və arxa beyin dəbəlikləri, hidrosefaliya, mikrosefaliya, kraniostenoz və onurğa beyninin dəbəlikləri rast gəlinir. Bu inkişaf qüsurlarının kiçik bir qismi, bu və ya digər dərəcədə, cərrahi yolla korreksiya olunur, qalanları isə ya həyat qabiliyyəti olmayıb qısa müddətdə tələf olurlar, ya da ömür boyu ağır əlilliyə və kənar şəxslərin qulluğuna ehtiyacları olur.

Ona görə də sinir sisteminin anadangəlmə inkişaf qüsurlarının erkən diaqnostikası və belə ağır inkişaf qüsurları ilə uşaqların doğulmasının qarşısının alınması vacib tibbi -sosial məsələdir.

Açar sözlər: Baş beyin, kəllə sümüklərinin, onurğa beyninin, fəqərə sütunun, periferik sinirlərin anadangəlmə inkişaf qüsurları

Problemin aktuallığı. Baş beyin anomaliyaları kəllə nahiyyəsinin dizrafiyası da adlanır. Bunların əsasında ektodermal və mazodermal səhifələrin inkişafının pozulması durur ki, bunun da nəticəsində beyin qışalarının, kəllə sümüklərinin və başın yumşaq toxumalarının inkişaf qüsurları meydana çıxırlar (1,2,3,4,5,6,7,8,9,10,11,12,13,14,15). Bu qüsurlar aşağıdakı kimi təsnif olunurlar:

Döyənək cismin ageneziası (aplaziyası) - döyənək cismin tamamilə olmaması. Bu zaman üçüncü mədəcik açıq qalır, kəllə tağının əsası və şəffaf arakəsmə saxlanmış olur.

Anensefaliya – baş beyinin, kəllə tağı sümüklərinin və yumşaq toxumaların olmaması. Bu sinir borusunun ön hissəsinin və buraya aid olan strukturların inkişafdan qalması ilə əlaqədar olaraq yaranır. Bəzən kəllə əsasında beyin toxumasının qalıqları saxlanır. Bu anomaliya, adətən, böyrəküstü vəzlərin ciddi hipoplaziyası, neyrohipofizin aplaziyası və boyun fəqərələrinin anomaliyaları ilə kombinasiyalı şəkildə təsadüf edilir. Papulyasion tezliyi 1:1000 olur. Anensefaliya kəllə əsası sümüklərində olan dəyişikliklərlə əlaqədar olaraq 3 formada ola bilər:

A) **Qoloakraniya** – bu zaman ənsə sümüyü zədələnmiş olur, böyük dəlikdə isə dəyişiklik müşahidə olunur.

B) **Qoloakraniya raxisxizlə** birlikdə müşahidə olunur.

C) **Meroakraniya** – kəllədə olan defektlər böyük dəlikdə heç bir dəyişiklik olmadan müşahidə edilir.

Hemiensefaliya (hemisefaliya) – baş beyin yarımkürələrindən biri inkişafdan qalır.

Döyənək cismin hipoplaziyası – yalnız arxa bitişmə inkişaf etmir, döyənək cisim qısalmış olur.

Baş beyin dəbəlikləri- kəllə sümüklərinin birləşmələri nahiyyəsində olan defektlərdən dəbəlik möhtəviyyatının xaric olması nəticəsində yaranır. 3 əsas klinik forması müşahidə olunur:

A) **Baş beyin meninqoselesi (hidromeninqosele)** – dəbəlik kisəsi beyin sərt qışasından ibarət olub, möhtəviyyatı onurğa beyin mayesindən təşkil olunur.

B) **Meninqoensefalosele (sefalosele)** - dəbəlik kisəsinin möhtəviyyatı baş beyin bu və ya digər hissəsindən və onun qışalarından ibarət olur.

C) **Ensefalosistosele (hidroensefalosistosele)** - dəbəlik kisəsinin möhtəviyyatı baş beyin bu

və ya digər hissəsi ilə bərabər beyin mədəciklərindən ibarət olur.

Dəbəlik qapısının lokalizasiyasına görə baş beyin dəbəliklərinin bir neçə növü ayırd edilir:

1) **Bazal kəllə-beynin dəbəliyi** – bu zaman dəbəlik kisəsi kəllə əsası sümüklərinin yarıqlarından bayıra çıxır;

2) **Ön kəllə-beynin dəbəliyi** - bu zaman dəbəlik qapısının daxili həlqəsi kəllə əsasında olan kor dəlik nahiyəsində yaranmış olur;

3) **Ənsə kəllə-beynin dəbəliyi** - bu zaman dəbəlik qapısı ənsə sümüyünün yarığından ibarət olur. Ənsə qabarından aşağıda və ya yuxarıda olmasından asılı olaraq aşağı və yuxarı ənsə kəllə-beynin dəbəliyi ayırd edilir;

4) **Alın kəllə-beynin dəbəliyi** - bu zaman dəbəlik qapısı alın sümüyü üzərində olan yarıqdan ibarət olur;

5) **Nazal kəllə-beynin dəbəliyi** - bu zaman ön və ya bazal kəllə-beynin dəbəliyi burun boşluğuna daxil olur;

6) **Nazao-orbital kəllə-beynin dəbəliyi** - bu zaman ön kəllə-beynin dəbəliyi xəlbirvari, alın, göz yaşı və əng sümüyünün alın çıxıntısının birləşdikləri yerdən gözaltı nahiyəyə daxil olur;

7) **Nazao-frontal kəllə-beynin dəbəliyi** – bu xəlbirvari sümüyün xəlbirvari səhifəsi ilə burun və göz yaşı sümüklərinin, həmçinin, gözyuvası və alın sümüyünün burun hissəsi arasında olan kanaldan çıxan ön kəllə-beynin dəbəliyidir.

8) **Burun-alın-gözyuvası kəllə-beynin dəbəliyi** -bu burun-alın və burun-gözyuvası kəllə-beynin dəbəliyinin birgə əmələ gəlməsi zamanı yaranan ön kəllə-beynin dəbəliyidir.

9) **Burun-xış kəllə-beynin dəbəliyi** -bu burun sümükləri, əng sümüyünün alın çaxıntıları və burnun qığırdaq hissəsi arasında yaranan ön kəllə-beynin dəbəliyidir.

10) **Sagital kəllə-beynin dəbəliyi** -bu kəllənin sagital və ya alın tikişləri arasında yaranan defektdən çıxan ön kəllə-beynin dəbəliyidir.

11) **Alın- göx yuvası kəllə-beynin dəbəliyi** - kəllənin alın və göz yuvası sümüklərinin bitişdikləri yerdə yaranan defektdən çıxan ön kəllə-beynin dəbəliyidir (5, 11, 14,15).

İnionsefaliya - bu zaman ənsə sümüyünün tam və ya hissəvi olaraq inkişaf etməməsi nəticəsində baş beyin böyük bir hissəsi arxa kəllə çuxurunda və fəqərələrin qövslərinin və sümük çıxıntıların olmaması hesabına genişlənmiş fəqərə kanalının yuxarı hissəsində yerləşir. Adətən, kəllənin yumşaq toxumaları, digər sümükləri və baş beyin saxlanmış olur.

Podensefaliya - baş beyin böyük bir hissəsi kəllə boşluğundan kənarda yerləşir və ayaqcıq vasitəsilə onunla birləşir.

Poreensefaliya - baş beyin toxuması daxilində endima ilə örtülmüş, beyin mədəcikləri və hörümçək toruna bənzər qısa ilə əlaqəli olan müxtəlif ölçülü boşluqların olması ilə xarakterizə olunur.

Ekzensefaliya- kəllə sümüklərinin və başın yumşaq toxumasının tam və ya hissəvi olmaması nəticəsində beyin böyük yarımkürələri kəllə əsası üzərində, yumşaq beyin qışaları ilə örtülmüş, ayrı-ayrı düymələr şəklində yerləşirlər. Yarımkürələrarası şırım düzgün yerləşmir, adətən aralıq və orta beyin olmur.

Uc beyin inkişafdan qalması nəticəsində yaranan anomaliyalara - uc beyin bölünməsinin dayanmasının dərəcəsindən asılı olaraq aşağıdakı formalarda rast gəlinir:

Prozensefaliya - uc beyin yarımkürələrə bölünməsinin dayanması. Bütün uc beyin boylama şırımla bölünmüş olur, lakin dərin təbəqələrdə hər iki yarımkürə ağ və boz maddə lövhələri vasitəsilə biri-biri ilə əlaqəli olur.

Alobar prozensefaliya - uc beyin yarımkürələrə bölünməsinin dayanması hesabına yalnız uc beyin arxa üçdə bir hissəsi bölünmüş olub, alın payları bölünməyir və hipoplaziyalaşmış olur.

Holoprozensefaliya - uc beyin yarımkürələrə bölünməyərək medullar boruların kranial uclarının toxunmaması hesabına yarımsferik formada olur. Qırıqlar iri ölçülərə malik olub qeyri düzgün yerləşirlər, beyin qabığının sitoarxitektonikası pozulmuş olur, ön kəllə çuxuru deformasiyaya uğramış olur.

Atelensefaliya - kəllənin saxlanmasına baxmayaraq beyin yarımkürələri inkişaf etmirlər.

Platistensefaliya - beyin yarımkürələri inkişaf etmir və kənardan yastılaşmış formada görünürlər.

Sinir hüceyrələrinin diferensiasiyası və miqrasiyasının pozulması hesabına uc beyin bir sıra anomaliyaları yaranır ki, bu anomaliyalara aşağıdakılar aiddir:

Aqiriya- baş beyində qırış və şırımların olmaması. Bu zaman beyin qabığının struktur quruluşu olmur. Adətən mikrosefaliya, sifətin və daxili orqanların anomaliyaları, həmçinin, abstraktiv hidrosefaliya ilə birlikdə təsadüf edilir.

Arinensefaliya - hissiyyat sağanağının, şırımların, hippokampın, xəlbir sümüyünün xəlbir səhifəsinin və xoruz pipiyinin aplaziyası, alın payının düz qırışlarının aplaziyası və ya ageneziası, burun sümüklərinin agenrziyası, bəzən siklopiya ilə müşayiət olunur. Autosom-resessiv irsi xəstəlikdir.

Baş beyində olan heterotopiya - ağ maddə daxilində olan boz maddə adacıqları olduqları yerdə öz diferensiasiya və miqrasiya xüsusiyyətlərini itirmiş olurlar.

Makrosefaliya - beyin qırışlarının yerləşməsi, beyin qabığının sitoarxitektonikası, boz maddə adacıqlarının ağ maddə daxilində heterotopiyası və kəllənin ölçülərinin böyüməsi ilə müşayiət olunan baş beyin kütləsinin və ölçülərinin qeyri adi böyüməsi.

Mikroqiriya - beyin yarımkürələrində çoxsaylı, kiçik ölçülü və anomal yerləşmiş qırışların olması. Adətən mikroqiriya ikitərəfli və simmetrik olub beyin qabığı təbəqə quruluşunun pozulması ilə müşayiət olunur.

Mikrosefaliya - baş beyin kütləsinin və ölçülərinin, müəyinə olunan yaş qrupu üçün, qəbul olunmuş standartdan iki dəfə kiçik olması zamanı müşahidə olunur. Alın payının ölçüləri kiçilmiş olur, mədəciklər genişlənməmiş olur. Bu xəstələrin xarici görünüşcə alınları sivriləşmiş, ənsələri genmiləşmiş olub kəllənin sifət və beyin hissələri arasında ciddi disproporsiya müşahidə edilir. Mikrosefaliya kəllə tikişlərinin tez bitməsi, baş beyin müxtəlif etiologiyalı üzvi zədələnmələri və bir çox xromosom və gen sindromları zamanı müşahidə olunur.

Mikroensefaliya - yalnız baş beyin kütləsinin və ölçülərinin kiçik ölçülərində müşahidə edilir.

Paxiqiriya - baş beyin qırışlarının ölçülərinin artması və sayının azalması. Bu zaman ikincili və üçüncülü şırımlar tamamilə olmur, şırımlar qısa, kiçik ölçülü və əsasən düz olurlar (3, 7, 8, 11, 12,15) .

Aralıq beyin, orta beyin, körpü və uzunsov beyin inkişaf qüsurları - beyin bu bölməsinin inkişaf qüsurları, əsasən uc beyinin zədələnməsinin ağırlıq dərəcəsindən asılı olaraq, aparıcı yolların struktur dəyişikliyi nəticəsində yaranan hipoplaziya və ya aplaziya formasında rast gəlinir. Beyin kötüyü bölmələrinin ilkin inkişaf qüsurlarına qabıqaltı nüvə qruplarının hipoplaziyası, aplaziyası və ya bu nüvələrin bitməsi fotmasında ola bilər. Piramida və zeytunun da bir sıra anadangəlmə inkişaf qüsurları məlumdur. Bunlara piramidanın hipoplaziyası və aplaziyasını, həmçinin zeytunun qalınlaşmasını və zeytunun nüvəsinin uzunsov beyin arxa hissəsinə ektopiyasını göstərmək olar.

Apinealizm - epifizin anadangəlmə ageneziasıdır ki, bu zaman cinsi yetişkənliyin pozulması müşahidə edilir.

Beyinciyn inkişaf qüsurları tez-tez təsadüf edilir və adətən baş beyin digər inkişaf qüsurları ilə müşayiət olunur. Bunlar aşağıdakılardır:

Beyinciyn aplaziyası – beyinciyn olmaması. Çox təsadüfi hallarda müşayiət edilir.

Beyinciyn hipoplaziyası – beyinciyn ölçülərinin kiçik olması, bir çox anadangəlmə inkişaf qüsurları ilə birlikdə müşayiət olunur. Beyinciyn qurdunun (червя) hipoplaziyası və aplaziyası halları da müşahidə olunur.

Beyinciyn struktur quruluşunun pozulması halları da müşahidə edilir:

A) beyinciyn ayrı-ayrı nüvələrinin aplaziyası,

B) beyincik qabığı neyronlarının beyinciyn ağ maddəsi və ya nüvələrində heterotopiyası,

C) dişəbənzər nüvənin hipoplaziyası,

D) dişəbənzər nüvənin mielin lifləri ilə ayrılması .

Onurğa beyinin aşağıdakı anomaliyaları ola bilər: (6, 12, 13)

Amielya – sərt beyin qışası və spinal qanqionlar saxlanılmaqla onurğa beyinin tamamilə olmaması. Onurğa beyinin yerində nazik fibroz bağ olur. Amielya, adətən, akraniya, anensefaliya, onurğa kanalının bölünməsi ilə eyni vaxtda təsadüf üdülür.

Arafiya – embrional sinir borusunun bitməməsi (незамыкание) hesabına onurğa beyinin yastı lövhə şəklində inkişaf etməsi.

Atelomieliya - onurğa beyninin və ya onun hər hansı bir hissəsinin inkişafdan qalması.

Hidromieliya - onurğa beyninin hidropsu. Ən çox onurğa beyninin boyun hissəsində yaranır. Bu qüsür sərbəst bir proses kimi də, həmçinin, IV mədəcikin keçəcəyinin atreziyası nəticəsində yaranan daxili hidrosefaliya nəticəsində də yaranı bilər.

Onurğa beyni dəbəliyi – sinir borusunun qapanmasının defekti kimi yaranan kombinə olunmuş inkişaf qüsurudur. Bu qüsür onurğa beyni qışalarının, onurğa beyni sinirlərinin kökcüklərinin və onurğa beyninin beyin maddəsinin fəqərə sütununun anadangəlmə qapanmaması nəticəsində qabarması və xaricə çıxması nəticəsində yaranır. Onurğa beyni dəbəliyi müxtəlif səviyyələrdə yerləşərək bu və ya başqa formada hər 1000 yenidoğulmuşdan birində təsadüf edilir. Dəbəliyin möhtəviyyatının xarakterindən asılı olaraq onurğa beyni dəbəliyinin bir neçə forması ayırd edilir:

A) **Onurğa beyni meninqoselesi** - fəqərə sütunu defektinin möhtəviyyatı yalnız onurğa beyni qışalarından təşkil olunur.

B) **Meninqoradikulosele** - fəqərə sütunu defektinin möhtəviyyatı onurğa beyni qışalarından və onurğa beyni sinirlərinin kökcüklərindən təşkil olunur. Bu zaman sinirlərinin kökcükləri nazıqləşir, demielinizasiyaya uğrayır, düzgün formalaşmır və dəbəlik kisəsinin divarlarında qurtarırlar.

C) **Mielomeninqosele** - fəqərə sütunu defektinin möhtəviyyatı onurğa beyni qışalarından və onurğa beynindən təşkil olunur. Onurğa beyni inkişafdan qalmış olur və mərkəzi kanal genişlənməmiş olur. Bu defekt əsasən onurğa sütunun oma-büzdüm və boyun nahiyyələrində təsadüf edilir. Bu zaman anadangəlmə ürək qüsuru, sidik-cinsiyyət sisteminin anomaliyaları və qurdağızlıq da müşahidə edilə bilər.

D) **Mielosistosele** - fəqərə sütunu defektinin möhtəviyyatı onurğa beyni qışalarından və mərkəzi kanalı kəskin sürətdə genişlənməmiş onurğa beynindən ibarət olur. Onurğa beyni, sanki dəbəlik kisəsinin divarını xatırladır.

Beyindaxili dermoid - beyindaxili ektodermal törəmə. Bunun yaranma səbəbini embrional dövrdə beyin daxilində qaytanşəkili ektoderma toxumasının sonradan inkişaf etməsi ilə əlaqələndirirlər.

Diastematomieliya - onurğa beyninin bütün boyu uzunluğunu öndən-arıya doğru istiqamətdə sümük, qığırdaq və ya fibroz lövhə vasitəsilə iki hissəyə bölünməsindən ibarət olan çox nadir təsadüf edilən qüsurdur. Bu lövhə, adətən, aşağı döş və bel nahiyyələrində yerləşmiş olur.

Diplomieliya - onurğa beyninin boyun və ya bel qalınlaşması nahiyyəsində ikiyə bölünməsindən ibarətdir. Bəzən bütöv onurğa beyninin ikiləşməsi ilə müşayiət olunan, çox nadir təsadüf edilən, qüsurdur.

Pilonidal kista (epitelial büzdüm yolu, pilonidal sinus, oma-büzdüm ektodermal sinusu “arıa göbək” terminləri ilə də ifadə olunur) - bu toxuma bağı vasitəsilə beyin qışaları ilə əlaqəli olan, çoxqatlı yastı epitellə örtülmüş, mənfəzi piy toxuması ilə dolu olan, kanaldan ibarətdir. Mənfəzində tük olan bu kanal, kiçik bir deşiklə, bədən səthi ilə əlaqəli olur

Mikromieliya - onurğa beyninin ölçülərinin kiçik olması.

Fəqərə sütununun kistoz yarığı - (spina bifida cystica) – yarıq nahiyyəsində, divarları dəri və yumşaq beyin qışalarından təşkil olunmuş, müxtəlif ölçülü yırtıq kisəsi yerləşir. Beynin sərt qışası, yalnız, yırtıq kisəsinin əsasında saxlanılır və toxumalarla sıx sürətdə bitişmiş olur.

Tam raxisiz - spina bifida-nın ağır forması, beyin qışaları və yumşaq toxumaların defekti ilə müşayiət olunan fəqərə sütunun yarığıdır. Dəbəlik şişkinliyi müşahidə edilmir, lövhəyə və ya novabənzər onurğa beyni fəqərə sütunun yarığında olan defektdə açıq şəkildə yerləşir. Bu zaman digər fəqərələrin qüsurlu olmasına da rast gəlinir. Bu patologiyanın total və subtotal formada bütün fəqərələri əhatə etməsi halları da mümkündür ki, bu anensefaliya və ya inionsefaliya ilə müşayiət olunur.

Sirinomieliya - onurğa beyni toxumasında, ən çox boyun nahiyyəsində, divarları qlial toxuma ilə örtülmüş, müxtəlif ölçülü boşluqların olması.

Sinir sisteminin mədəciklərinin və hörümçəktorunabənzər qışa altı sahənin anomaliyaları - mədəciklər sisteminin inkişaf qüsurları, adətən, onların anatomik daralmaları nahiyyəsində - mədəciklərarası dəliklərdə, orta beynin su kəmərinə, IV mədəcikin orta və yan dəliklərində müşahidə edilir. Bu həmin dəliklərdə olan stenoz və atreziyanın hesabına beyindaxili hidropsun

yananmasına səbəb olur.

Silvi su kəmərinin atreziyası - beyin ayaqcığının dərinliyində, mədəciklərlə onurğa beyni kanalını birləşdirən Silvi su kəmərinin mənfəzinin tutulması nəticəsində baş verir.

Mədəciklərarası dəliyin atreziyası (Monro dəliyinin atreziyası) - inkişaf qüsuru kimi və ya keçirilmiş iltihabi prosesdən sonra baş verə bilər. Nadir hallarda təsadüf edilir. Monro dəliklərindən birinin atreziyası zamanı asimmetrik hidrosefaliya yaranır.

Majandi dəliyinin atreziyası - bu IV mədəciyin orta dəliyinin atreziyası olub onurğa beyni mayesinin dövrünün pozulmasına səbəb olur, bəzən simptomuz keçir.

IV mədəciyin orta və yan dəliklərinin atreziyası - bəzən baş beynin digər anomaliyaları ilə birlikdə (mikroqiriya, poliqiriya, paxiqiriya, döyənək cismin ageneziası, qabıq hüceyrələrinin ağ maddə daxilində heterotopiyası) təsadüf edilir.

Hidranensefaliya - kəllə qutusunun və başın yumşaq toxumalarının saxlanıldığı halda beyin yarımkürələrinin tam inkişaf etməməsi. Bu zaman başın ölçüləri normaya uyğun olub, hətta bir qədər böyük olur. Kəllə boşluğu şəffaf onurğa beyni mayesi ilə dolmuş olur. Uzunsov beyin və beyincik saxlanılmış olur.

Hidrosefaliya - beynin atrofiyası ilə müşayət olunan onurğa beyni mayesinin həddindən artıq mədəciklər sisteminə və hörümçəktorunabənzər qışanın altına toplanması ilə mümayət olunur. Onurğa beyni mayesinin dövrünün bu tipli pozğunluğu Silvi su kəmərinin, Luşka və Mojandi dəliklərinin stenozu və atreziyası, həmçinin kəllə əsasının inkişaf qüsurları zamanı müşahidə olunur. Bəzən hidrosefaliya onurğa beyni mayesinin həddindən artıq ifrazı (hipersektor hidrosefaliya) və ya bu mayenin geri sorulmasının zəifləməsi (arezorbktiv hidrosefaliya) hesabına baş verir.

Hidrosefaliya daxili və xarici olmaqla iki klinik qrupa bölünür. Daxili hidrosefaliya zamanı onurğa beyni mayesi mədəciklər sistemə toplanmış olur. Xarici hidrosefaliya zamanı isə onurğa beyni mayesi hörümçəktorunabənzər qışanın altına toplanmış olunur. Hidrosefaliyanın hər iki forması ümumi əlamətlərlə xarakterizə olunur. Belə ki, başın çevrəsi 50-70 sm.-dək böyüyür (normada 34-35 sm.), kəllə sümükləri nazıqlaşmış və aralanır, dərialtı venoz şəbəkənin durğunluğu, əmgəklərin şişkinləşməsi, kəllənin beyin və üz hissəsinin disproporsiyası, başın tükünün seyrək olması müşahidə edilir. Kəllədaxili təzyiqin yüksəlməsi hesabına qusma, çəpgözlülük, spastik parezlər, göz dibində durğunluq və ödemənin olması, koordinasiyanın pozulması, nistaqm və ağır zəifliyi kimi nevroloji əlamətlər yaranır.

Hörümçəktorunabənzər qışa altı sahənin obliterasiyası - çox nadir hallarda müşahidə edilən bir patologiyadır.

Beynin Silvi su kəmərinin ikiləşməsi - beynin Silvi su kəməri, sinir toxuması ilə iki yerə - əsas dorzal və əlavə ventral kanallara bölünmüş olur. Ventral kanal dorzal kanaldan daha kiçik olur.

Silvi su kəmərinin stenozu - Silvi su kəmərinin anadangəlmə daralması. Bu da hidrosefaliya, kəllənin ölçülərinin böyüməsi, kəllə sümüklərinin aralanması, əqli və fiziki zəiflik, baş beyin sinirlərinin funksiyasının zəifləməsi və s. klinik əlamətlərlə müşahidə edilir (3, 7,11, 13, 15).

Klinik praktikada baş beynin, kəllə sümüklərinin, onurğa beyninin, fəqərə sütunun, periferik sinirlərin ən çox təsadüf edilən anadangəlmə inkişaf qüsurları aşağıdakılardır.

Şəkil 1. Akraniya və anensefaliya.

Şəkil 2. Ön beyin dəbəliyinin müxtəlif formaları.

Şəkil 3. Ön beyin dəbəliyinin müxtəlif formaları

Şəkil 4. Arxa beyin dəbəliyinin müxtəlif formaları

Şəkil 5. Hidrocefaliyanın müxtəlif formaları

Şəkil 6. Mikrocefaliyanın müxtəlif formaları.

Şəkil 7. Kraniostenozun müxtəlif formaları.

Şəkil 8. Onurğa beyni dəbəliyinin sxematik təsviri və kliniki təzahürü.

Şəkil 9. Onurğa beyni dəbəliyinin müxtəlif formaları.

Nəticə. Embrional inkişaf dövründə, müxtəlif səbəblərdən, rüşeymin üzv və toxumalarının qeyri-normal quruluş alması və funksiyasının pozulması nəticəsində anadangəlmə inkişaf qüsurları əmələ gəlir. Yenidoğulmuşların 3-5%-də, 10-15 yaşlarında olan uşaqların isə 15%-də bu və ya digər formada inkişaf qüsurları aşkar edilir.

İrsiyyətin daşıyıcısı olan ən kiçik effektlər konkret bir gen, hətta genlər qrupu tərəfindən deyil, on minlərlə genin summar effektinin təsiri ilə idarə olunur. 60-80% hallarda anadangəlmə inkişaf qüsurlarının səbəblərini hələ də aydınlaşdırmaq mümkün olmur.

Baş beynin, kəllə sümüklərinin, onurğa beyninin, fəqərə sütunun anadangəlmə inkişaf qüsurlarından ən çox akraniya, anensefaliya, ön və arxa beyin dəbəlikləri, hidrosefaliya, mikrocefaliya, kraniostenoz və onurğa beyninin dəbəlikləri rast gəlinir. Bu inkişaf qüsurlarının kiçik bir qismi, bu və ya digər dərəcədə, cərrahi yolla korreksiya olunur, qalanları isə ya həyat qabiliyyəti olmayıb qısa müddətdə tələf olurlar, ya da ömür boyu ağır əlilliyə və kənar şəxslərin qulluğuna ehtiyacları olur.

Ona görə də sinir sisteminin anadangəlmə inkişaf qüsurlarının erkən diaqnostikası və belə ağır inkişaf qüsurları ilə uşaqların doğulmasının qarşısının alınması vacib tibbi -sosial məsələdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev İ.Ə., Hüseynova M.İ., Novruzov S.A., Hüseynov B.M. Teratogeneza müasir baxışlar və inkişaf qüsurlarının qarşısının alınmasında sosial və farmakoterapevtik müdafiə prinsipləri. NDU Elmi əsərlər, Təbiət elmləri və tibb seriyası, 2021, № 3 (112) s.212-220.
2. Abdullayev İ.Ə., Hüseynova M.İ., Novruzov S.A., Hüseynov B.M. Ekopatoloji teratogen faktorların və onların yaratdıqları anadangəlmə inkişaf qüsurlarının təsnifatı və onların anomaliya yaratmaq ehtimalının proqnozlaşdırılması. Cərrahiyyə, 2022 № 1, c.44-54.
3. Abdullayev İ.Ə., Hüseynova M.İ., Novruzov S.A., Hüseynov B.M., C.Ə.İsmayılov Anadangəlmə inkişaf qüsurlarının erkən diaqnostikası (Tədris-metodiki vəsait). Naxçıvan 2023. 52s.
4. Qarayeva K.Q. Anadangəlmə inkişaf qüsurları və onların risk amilləri. Bakı 2017, 144s.
5. Балахонов А.В. Ошибки развития. Изд. 2-е, перераб. и дополн. СПб., "ЭЛБИ-СПб." 2001. 288 с.

6. Барашнев Ю.И., Бахарев В.А., Новиков П.В. Диагностика и лечение врожденных и наследственных заболеваний у детей (путеводитель по клинической генетике). М.: Триада-Х, 2004, 560с.
7. Бочков Н. П., Гинтер Е. К., Пузырев В. П. Наследственные болезни. Национальное руководство. Москва, Издательская группа «ГЭОТАР-Медиа» 2013, 798с.
8. Жук И. А., Карякина Е. В. Общая патология и тератология. Издательство: Академия, 2003, 176с.
9. Калмин О.В., Калмина О.А. Аннотированный перечень аномалий развития органов и частей тела человека: Учебно-методическое пособие. Пенза. Издательство ПГУ, 2000, 192с.
10. Лупояд В. С, Пасиешвили Н. М. Тератогенные факторы, токсикология и пороки развития плода. Международный Медицинский Журнал, 2014, № 2 ,с.50-55.
11. Филиппов О. С., Казанцева А. А. Комплексное изучение факторов, влияющих на возникновение врожденных пороков развития. Российский вестник акушера-гинеколога. 2004. № 1. С. 37-40.
12. Чурносков М. И. Экология и врожденные аномалии у детей. Белгород : Изд-во БелГУ, 2005. 168 с.
13. Rosa F.W. Spina bifida in infants of women treated with carbamazepine during pregnancy. *N Engl J Med.* 1991,324(10),674-7.
14. Sadler T.W. Langman's Medical Embryology. Ninth edition. - Philadelphia, Baltimore, New York, Toronto: Wippincott Williams Wilkins, 2004. - 534 p.
15. Van Dyke D.C., Ellingrod V.L., Berg M.J., Niebyl J.R., Sherbondy A.L., Trembath D.G. Pharmacogenetic screening for susceptibility to fetal malformations in women. *Ann Pharmacother.* 2000,34, 639-45.

SUMMARY

**Abdullayev I.A., Huseynova M.I., Hasanov N.F.,
Novruzov S.A., Huseynov B.M.**

CONGENITAL MALFORMATIONS OF THE NERVOUS SYSTEM

During the period of embryonic development, due to various reasons, congenital malformations are formed due to the abnormal structure and dysfunction of the organs and tissues of the embryo. 3-5% of newborns and 15% of children 10-15 years old have some form of developmental defects.

The smallest effects that are carriers of heredity are controlled not by a specific gene or even a group of genes, but by the cumulative action of tens of thousands of genes. In 60-80% of cases, it is still not possible to find out the causes of congenital malformations.

Acrania, anencephaly, anterior and posterior cerebellum, hydrocephalus, microcephaly, craniostenosis and herniations in the spinal cord are the most common congenital malformations of the brain, skull bones, spinal cord and spinal column. A small proportion of these malformations are corrected to some degree by surgery, but the rest either die soon after birth or result in severe disability and the need for lifelong care.

Therefore, early diagnosis of congenital malformations of the nervous system and prevention of the birth of children with such severe developmental defects are an important medical and social task.

Key words: *Congenital malformations of the brain, skull bones, spinal cord, spinal column, peripheral nerves.*

РЕЗЮМЕ

Абдуллаев И.А., Гусейнова М.И., Гасанов Н.Ф.,
Новрузов С.А., Гусейнов Б.М.,

ВРОЖДЕННЫЕ ПОРОКИ РАЗВИТИЯ НЕРВНОЙ СИСТЕМЫ

В силу различных причин в период эмбрионального развития формируются врожденные пороки развития. У эмбриона возникают аномалии в строении органов и тканей и происходит нарушение их функций. 3-5% новорожденных и 15% детей 10-15 лет имеют ту или иную форму пороков развития.

Мельчайшие эффекты, являющиеся носителями наследственности, контролируются не конкретным геном или даже группой генов, а совокупным действием десятков тысяч генов. В 60-80% случаев выяснить причины врожденных пороков развития до сих пор не удается.

Акрания, анэнцефалия, передние и задние грыжи головного мозга, гидроцефалия, микроцефалия, краниостеноз и грыжи в спинном мозге являются наиболее распространенными врожденными пороками развития головного мозга, костей черепа, спинного мозга и позвоночного столба. Небольшая часть этих пороков развития в той или иной степени корректируется хирургическим путем, остальные же либо умирают вскоре после рождения, либо заканчиваются тяжелой инвалидностью и необходимостью в постороннем уходе на всю жизнь.

Поэтому ранняя диагностика врожденных пороков развития нервной системы и предотвращение рождения детей со столь тяжелыми пороками развития являются важной медицинской и социальной задачей.

Ключевые слова: Врожденные пороки развития головного мозга, костей черепа, спинного мозга, позвоночного столба, периферических нервов.

UOT: 624.138

NAXÇIVAN MR-DƏ BİÇƏNƏK VƏ OTLAQLAR ALTINDA İSTİFADƏ EDİLƏN TORPAQLARIN EKOLOJİ PROBLEMLƏRİ VƏ ONUN HƏLLİ YOLLARI

Məqalədə biçənək və otlaq kimi istifadə olunan ərazilərdə insanın təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində landşaftın əsas komponentlərindən olan torpaq örtüyündə baş verən dəyişikliklərdən bəhs edilir.

Göstərilir ki, otlaq kimi istifadə olunan bu ərazilərdə torpaqlar tapdaq altında qalaraq kipləşməyə məruz qalır, otarma çox aparıldığı ərazilərdə çim qatının bütövlüyü pozulur, torpağın mineral tərkibi kasıblaşır, qurunt sularının rejimi dəyişir, qış otlağı kimi istifadə olunan ərazilərdə, hətta torpaqların şorlaşması başlayır. Sonda biçənək və otlaqlar altında qalan torpaqda yaranan ekoloji problemləri aradan qaldırmaq üçün torpaqlarda terraslaşdırma yolu ilə eroziyanın azaldılması, qarışıq bitki toxumlarının səpilməsi, növbəli otarmaya riayət olunması, quraq ərazilərdə suvarmanın tətbiq olunması, bəzi dünya ölkələrinin təcrübəsindən istifadə edərək gübrələmənin tətbiqi kimi təkliflər irəli sürülmüşdür.

***Açar sözlər:** Biçənək, yay otlağı, qış otlağı, k/t-na yararlı, heyvandarlıq, subalp və alp çəmənlikləri*

Aktuallıq.

Naxçıvan MR-in dağlıq ərazilərinin əsas hissəsindən təsərrüfatda yay otlaqları və biçənək kimi istifadə olunur. Otlaq və biçənəklərdən qeyri-düzgün istifadə onların botaniki tərkibini pisləşdirməklə torpağın ekoloji davamlılığını da azaldır. Ona görə də Naxçıvan MR-in dağlıq zonasında torpaqların ekoloji vəziyyətini yaxşılaşdırmaq və eroziyadan qorumaq məqsədilə torpağın istifadəsi elə təşkil edilməlidir ki, otlaq ərazisində otarılan heyvanlar ondan səmərəli və ekoloji müvazinəti pozmadan istifadə edə bilsin.

Naxçıvan MR yarımşəhərlərinin çox geniş sahələri qış otlağı kimi istifadə edilir. Uzun illər boyu arasıkəsilmədən və nizamsız otarma nəticəsində bitki örtüyü mal-qaranın otarılması və ayaqları altında tapdanaraq pozulub dağılır və eroziya prosesinə məruz qalır və get-gedə münbitliyini azaltmaqla öz təsərrüfat əhəmiyyətini azaldır [1].

Ona görə də biçənək və otlaqlar altında olan torpaqlardan kənd təsərrüfatında səmərəli istifadə edilməsi aktuallıq kəsb edir.

Təhlil.

Naxçıvan MR Nazirlər Kabinetinin 15 fevral 2021-ci il tarixli qərarında göstərilir ki, Naxçıvan MR-in cəmi torpaq fondu 550275 hektardır. Onun 177382 hektarını kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlar təşkil edir. Kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların 54857 hektarını (30,9%) əkin sahələri, 104429 hektarını kənd təsərrüfatına yararlı otlaqlar, 3040 hektarını (1,71%) biçənəklər, qalanlarını isə digər torpaqlar tutur [7]. İqlim dəyişmələri və quraqlıqlarla əlaqədar olaraq biçənəklərin sahəsi Naxçıvan MR statistika komitəsinin 2008-ci ildə verdiyi məlumatlara əsasən, 3336 hektardan 2021-ci ildə 3040 hektara qədər azalmışdır. 2008-ci ildə biçənək sahələrinin 2796 hektarı xüsusi mülkiyyətə, 521 hektarı dövlət mülkiyyətinə, 19 hektarı isə bələdiyyə mülkiyyətinə məxsus olmuşdur.

Biçənəklər dağlıq sahələrdə subalp çəmənliklərində, meşə talalarında, meşə ətrafı çəmənliklərdə yerləşir. Biçənək kimi istifadə olunan subalp çəmənlikləri 2350-2600 metr yüksəkliklərdə ensiz bir zolaq şəklində uzanır [1]. Bu zolaq Küküçay hövzəsindən başlayaraq Əlincəçay hövzəsinə qədər suayırıcılarda kəsilib, çay dərələrində və vadilərində yenidən meydana çıxır. Böyük Qafqaz dağlarında olduğu kimi ucaboylu sıx, yaxşı inkişaf etmiş subalp bitkilərinə yalnız Kükü kəndi və Biçənək ərazisində rast gəlinir. 2300-2600 metr yüksəklikdə yayılan bu bitkilər rütubətli yamaclarda yaz

dərələrdə, çuxur sahələrində yayılmışdır. Subalp sahələri bir neçə yarusdan ibarət olur. Birinci yarus hündür müxtəlif otlar, ikinci yarus isə taxılkimilərdən təşkil olunub.

Dağlıq sahələrdə olan biçənlərdə bol rütubət və münbit torpaq şəraitində hər hektardan götürülən məhsul da yüksək olur. Yağıntılar, əsasən, yaz və payız fəslində düşür. Yay fəslində isə bəzən dolu və leysan yağır. Bu ərazilərdə bulaqlardan qidalanan rütubətli sahələrdən də biçənək kimi istifadə edilir. Belə sahələr ikinci Batabat gölü ətrafında, Ağbulaq, Durnalı bulaq, Qızıllı bulaq ətrafında yerləşir. Belə biçənlərin sahəsi 5-10 hektara qədər olur. Dağlıq ərazilərin biçənlərindən ildə bir dəfə iyul ayında ot çalınır. Son dövrlərdə ot çalımında texnikadan istifadə insan əməyinin yüngülləşdirməklə yanaşı, itkinin də qarşısını almış olur. Biçənlərdən ot çalımından sonra otlaq kimi istifadə edilir.

Düzənlik sahələrdə biçənlər çay sahillərində və yaşayış məntəqələri ətrafında yerləşir. Yaşayış məntəqələri ətrafında yerləşən biçənlərə qulluq edildiyindən il ərzində bir neçə dəfə ot çalmaq olur.

Təbii iqlim şəraiti və suvarma ilə əlaqədar olaraq muxtar respublikanın inzibati rayonları üzrə biçənlər qeyri-bərabər yerləşmişdir.

Ən geniş biçənək ərazisi Şahbuz inzibati rayonunda olub, 2495 hektara çatır. Biçənlər, əsasən, dağlıq ərazidə yerləşir. Şərur, Kəngərli və Sədərək inzibati rayonlarında biçənlər yoxdur. Babək rayonunda isə 12 hektar ərazidə, əksəriyyəti düzənlik ərazidə yerləşir. Ən böyük biçənək sahələri su anbarları ətrafında, Payız meşəsi, Xal-xal meşəsi ətrafında, çay kənarlarında yerləşir. Rayonun biçənlərindən otarmada daha çox istifadə edildiyindən bitkilərin növ tərkibi dəyişir [5].

Ordubad rayonunda olan 308 hektar biçənək sahələri, əsasən, çay kənarlarında, meşə və kolluqlar arasında sərhəd zolağında yerləşir. Fərdi təsərrüfatlara verilmiş biçənlər daşlardan təmizlənmiş, seyrək sahələrə bitki toxumları səpilmiş, əlaq otları təmizlənmişdir. Bəzi biçənək sahələri Quba rayonunda olduğu kimi çəpərlənmişdir. Fərdi təsərrüfatlara verilmiş biçənək sahələrindən, həmçinin meyvə ağacları əkinində istifadə edilir.

Culfa rayonunda 208 hektar ərazidə biçənək sahələri vardır. Biçənlər çaylar ətrafında, sərhədboyu zolaqda və s. yerləşir. Düzənlik sahədə yerləşən biçənlərin relyefi texnikadan istifadəyə imkan verir ki, bu da itkilərin qarşısını alır. Ərazidə olan biçənlərin bir hissəsi müxtəlif tikili və obyektlərin arasında yerləşir.

Biçənlərdən otlaq kimi istifadə edildiyindən biçənlər daha çox tapdalanır, cığırılar açılır ki, yağış yağan zaman səthi yuyulma başlanır, bu da torpağın münbit üst qatının yuyulmasına səbəb olur, məhsuldarlıq aşağı düşür.

Biçənlərin qorunub saxlanması üçün xüsusi mülkiyyətə verilmiş torpaqlarda təbiəti mühafizə idarəsinin nəzarəti gücləndirilməlidir.

Heyvandarlığın əsas yem bazası olan kənd təsərrüfatına yararlı otlaq sahələri də inzibati rayonlar üzrə qeyri-bərabər yerləşmişdir. Belə ki, ən çox otlaq sahələri Şahbuz rayonunda 24516 hektar, Culfa rayonunda 16609 hektar, Ordubad rayonunda 16567 hektar, Kəngərli rayonunda 16351 hektar olmuşdur.

Babək rayonunda 13462 hektar, Şərurda 10956 hektar yararlı otlaq sahəsi vardır. Ən az kənd təsərrüfatına yararlı otlaq sahələri Sədərək rayonunun (3306 hektar) və Naxçıvan şəhərinin (2662 hektar) payına düşür.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının torpaq ehtiyatları, mülkiyyət növləri və istifadə vəziyyəti (ha-la)

Rayon	Cəmi torpaq fondu	Mülkiyyət növləri üzrə			K/t yararlı torpaqların cəmi	Əkin	Çoxillik əkmə	Dinc	Bığnək	K/t yararlı örüş otlaq sahələri	Otlaqların yararsız hissələri	Həyəyanı torpaq sahələri	Meşə və kolluqlar	Bataqlıq, qamışlıqlar	Su altında qalan torpaqlar	Nəqliyyat yolları	Qobu, yarıqan, dərə, qumluq	Qəbiristanlıqlar	Tikinti altında qalan torpaqlar
		Dövlət	Bələdiyyə	Xüsusi															
Sədə rək	16374	10838	2278	3258	7483	3184	89	7	-	3306	6962	897	101	-	23	96	1545	11	153
Şərur	87226	42507	30499	14220	28950	14433	140	-	-	10956	33008	3421	3349	19	3021	1436	19662	133	663
Kəngərli	70489	20681	42967	6841	26542	8712	183	12	-	16351	4455	1284	92	-	3133	119	35026	38	1084
Babək	82842	26557	43215	13070	30911	14248	714	-	12	13462	9954	2475	508	-	3394	1685	35077	84	1229
Şahbuz	83658	23944	54843	4871	30364	2171	195	-	2495	24516	7389	987	208	28	1510	355	41330	41	433
Culfa	92630	20909	63969	7752	25757	7404	134	4	206	16609	4845	1400	712	-	1734	987	57999	45	551
Ordubad	97899	30987	62194	4718	22160	2992	496	9	308	16567	6592	1788	389	-	1172	753	66289	37	507
Naxçıvan	19157	13600	3761	1796	5215	1713	91	-	19	2662	3957	730	406	-	4654	436	3491	8	990
MR üzrə cəmi	550275	190023	303726	56526	177382	54857	2042	32	3040	104429	77162	12982	4750	47	18641	5867	260419	397	5610

Qeyd: Naxçıvan MR Nazirlər Kabinetinin 15 fevral 2021-ci il tarixli qərarı əsasında tərtib edilmişdir. Naxçıvan MR Statistika Komitəsinin məlumatına görə ərazidə olan örüş və otlaq sahələrinin 40371 hektarı dövlət, 67397 hektarı isə bələdiyyə mülkiyyətindədir. Heyvandarlığın mühüm yem bazası olan otlaqlar yay və qış mövsümündə istifadə sahələrinə bölünməklə yanaşı, onun tərkibinə həm də il boyu istifadə olunan və yaşayış məntəqələrinin ətrafında yerləşən otlaqlar da aiddir. Ərazidə qış otlaqları, əsasən, düzənlikdə əkinçilik üçün az yararlı olan sahələrdə, yay otlaqları isə subalp və alp çəmənliklərində yerləşir. Otlqların bitki örtüyündə ilin yaz dövründə efemerlər, qalan dövrlərdə isə çoxillik ot və kollar üstünlük təşkil edir.

Naxçıvan MR Nazirlər Kabinetinin 2018-ci il torpaq balansının təsdiq edilməsi haqda qərarına əsasən, muxtar respublikada qış otlaqlarının sahəsi 73667 hektar olub, bunun 14166 hektarı kənd təsərrüfatına yararlı, 59511 hektarı isə yararsız sahələrdən ibarətdir [5].

Qış otlaqları, əsasən, yarımsəhralarda yerləşir. Onlara, həmçinin kənd ətrafı otlaq sahələrini də aid etmək olar. Ən böyük qışlaqlar Arazboyu düzənliklərdə, Böyükdüz, Tənənəm maili düzənliyi, Duzdağ maili düzənliyi, Cəhri qaşının cənubu, Lizbirt və s. yerləşir. Qış otlaqlarından oktyabr, noyabr aylarından başlamış aprel, mayın axırına kimi istifadə edilir.

Təbii şəraitlə əlaqədar olaraq, qış otlaqlarının yem bazası zəif olduğundan qışda heyvanlar quru ot və şirəli yemlə təmin olunur. Yazda yağmurlu dövrdə yarımsəhralarda ot örtüyü yaxşı inkişaf edir.

Yarımsəhra zonasında 150 növdən artıq yem bitkisi yayılıbdir. Payız fəslində inkişafa başlayan bitkilər qış otlaqları üçün əsas yem bitkisidir. Yarımsəhralar zonasında müxtəlif bitki formasiyaları

mövcuddur. Vəlidağın ətəyində cuzgun, Culfa-Ordubad arasında isə boymadərənin üstünlük təşkil etdiyi formasiyalar mövcuddur. Ümumiyyətlə, Naxçıvan MR-in yarım səhralarında yovşanlı, qaradağlı-şoranlı, gəngizli-yovşanlı-şoranlı, efemerli, gəvənli-yovşanlı-gəngizli və s. formasiyalar yayılmışdır. Son dövrdə iqlim şəraiti ilə əlaqədar olaraq, yulğunlu formasiyalar genişlənir. Yulğunluqlar Araz çayı ətrafında, Duzdağ yolu ilə Çalxanqala kəndinə gedən yol arasında geniş sahələrdə yayılmışdır.

Naxçıvan MR-də yay otlaqlarının ümumi sahəsi 30762 hektardır ki, onun 15541 hektarı heyvandarlıq üçün yararlı, qalanı isə yararsızdır [7]. Heyvandarlığın inkişafında yay otlaqlarının əhəmiyyəti böyükdür. Burada heyvan orqanizmi üçün lazım olan bütün qidalı maddələrlə yanaşı, heyvanların böyüməsinə və inkişafına müsbət təsir edən ultrabənövşəyi şüaların bolluğu da mövcuddur.

Müşahidələr göstərir ki, yay otlaqlarına qaldırılan mal-qara düzənliklərdə saxlanılanlara nisbətən daha yaxşı inkişaf edir, sağlam və çəkiyə ağır olur. Naxçıvan MR ərazisində yay otlaqları 1700-1800 metr hündürlükdən başlayıb 2900-3000 metr hündürlükdə davam edir. Yay otlaqları ilin 6-7 ayını qarla örtülür. Aprel ayından başlayaraq qardan azad olmağa başlayır. Şimal yamaqlarında bəzən qar avqust ayına qədər qalır. Yay otlaqlarında çaylar, göllər və bulaqlar çoxdur. Batabat zonası belə su mənbələri ilə daha çox təmin olunmuşdur. Ancaq elə bulaqlar var ki, ondan istifadə məsləhət görülmür [5].

Yay otlaqlarının torpaqları dağ çəmən, qismən isə meşə torpaqlarıdır. Burada bitən bitkilərin əksəriyyəti qiymətli yem bitkisidir. Qalan bitkilər isə aşağı keyfiyyətli yem bitkilərindən, bir qismi isə zərərli bitkilərdən ibarətdir.

Yay otlaqlarından istifadə mövsümi xarakter daşıyır. Belə ki, ilk otarma orta dağlıqdan başlayıb subalp və alp çəmənliklərinə keçir. Otarma yaxşı təşkil edildikdə eyni otlaqdan bir mövsümdə 3-4 dəfə istifadə etmək olar. Vaxtilə nəzarət edildiyindən yay otlaqlarında sistemli otarma aparılırdı. Otlarlar hissələrə bölünür və növbə ilə otarılma aparılırdı. Hazırda buna əməl edilmiş, ona görə də otlaqların sıradan çıxması daha çox müşahidə olunur.

Naxçıvan ərazisində yaylaqların əksəriyyəti Ermənistanla sərhəddə yerləşdiyindən bir müddət ondan istifadə etmək mümkün olmamış, yay otlağı kimi, əsasən, orta dağlıqdan istifadə edildiyindən bu hissənin bitki örtüyünə ciddi ziyan dəymişdir. Hazırda həmin yaylaqlardan tam istifadə edilir.

Muxtar respublikanın ən böyük yaylaq düşərgələri Batabat zonasında yerləşir. Bunlardan Batabat, Quluyurdu, Kələki, Əhmədbəy yurdu, Keçəldağ və s. düşərgələrdir. Demək olar ki, may ayından başlamış sentyabrın sonuna qədər heyvandarlar bu düşərgələrdə qalırlar. Orta hesabla yaylaqlarda ildə 80-100 düşərgə olur. Naxçıvan MR yaylaqlarına normadan 10-15 dəfədən çox heyvan sürüləri qaldırılır. Bu isə otlaqların sıradan çıxmasına səbəb olur. Otarma zamanı heyvanlar bitkilərin zənginliyinə mənfi təsir göstərməklə yanaşı, həm də torpağı tapdalamaqla onların kipləşməsinə səbəb olur. Torpaqların kipliyi artır, məsələlər kiçilir, normal aerasiya prosesi pozulur ki, bu da çim qatının məhv olması, qış otlaqlarında torpağın şoranlaşması ilə nəticələnir. Rütubətli ərazilərdə isə otarmanın həddən artıq aparılması ilə əlaqədar çim qatı korlanır və bəzi sahələrdə çalaçuxurlar əmələ gəlir.

Heyvanların otarılması zamanı landşaftın əsas komponentlərindən olan torpaq örtüyündə çox böyük dəyişikliklər baş verir. Mineral tərkib olduqca kasıblaşır. Heyvanların otarılması nəticəsində il ərzində torpaqdan külli miqdarda maddələr (kalium, kalsium, natrium) kənar edilir. Otarma çox aparılan ərazilərdə çim qatının bütövlüyü pozulur, qrunt sularının rejimi dəyişir [6].

Muxtar respublikada yay və qış otlaqlarının və biçənəklərin mühafizəsinin gücləndirmək, onlardan səmərəli istifadə etmək, biomüxtəlifliyinin qorunması üçün 27 may 2004-cü ildə "Naxçıvan MR-də yay və qış otlaqlarının və biçənəklərin səmərəli istifadə olunması və səhrələşməsinin qarşısının alınmasına dair Dövlət Proqramı" qəbul edilmişdir. Proqramın qəbul edilməsində məqsəd torpaqların münbitliyinin artırılması, onların məhsuldarlığının yüksəldilməsi, səhrələşmənin qarşısının alınması üçün tədbirlər görülməsidir.

Dövlət proqramında heyvandarlıqda və əkinçilikdə məhsuldarlığın artırılması, torpaqların su və külək eroziyasından, şorlaşmadan qorunması, bitki və heyvanlar aləminin mühafizəsi, otlaq sahələrində suvarmanın təşkili üçün tədbirlər müəyyən edilmişdir.

Nəticə.

Aparılan tədqiqatlardan bu nəticəyə gəlirik ki, biçənək və otlaqlarda əsas ekoloji problemləri aradan qaldırmaq üçün aşağıdakı şərtlərə əməl edilməlidir.

Alp və subalp qurşağında torpaqların eroziyaya qarşı dayanıqlığını artırmaq, torpaq üzərində olan bitki örtüyünün botaniki tərkibini yaxşılaşdırmaq, bitki örtüyünün sıxlığını artırmaq, imkan daxilində torpaqların dincə qoyulmasını həyata keçirmək vacib şərtlərdəndir.

Son 40-50 ildə bir sıra ölkələrin dağlıq rayonlarında, xüsusilə Qərbi Avropada Böyük Britaniya, Norveç, İsveç, Almaniya mövcud torpaq ehtiyatlarından səmərəli istifadə məqsədilə yüksək məhsuldarlıqlı otlaqların yaradılmasına başlanmışdır. Bu məqsədlə ayrılmış torpaq sahəsinə yüksək məhsuldarlığa və yem vahidinə malik qarışıq bitki toxumları seçilib səpilir. Bu metoddan yüksək dağ çəmənliklərində də istifadə etməklə, həm də torpaq eroziyasının qarşısını almaq olar.

Naxçıvan ərazisində olan otlaqların məhdud sahəyə malik və aşağı keyfiyyətli olduğunu nəzərə alaraq otarma normasına riayət edilməsi vacibdir. Belə ki, bitki örtüyünün tərkibi və keyfiyyəti nəzərə alınaraq otarma norması tətbiq edilməlidir. Məsələn, topal otu bozqırlarında otarma norması 1 hektara 4-6, gəvənli topal otu bozqırında isə 1 hektara 3-5 başdan artıq olmamalıdır.

Dağlıq zonalarda bitki örtüyünün sıxlığını artırmaq, torpağın ekoloji vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün dünyanın bəzi ölkələrində süni suvarma tətbiq edilmiş və yaxşı nəticələr əldə edilmişdir. Hələ keçmiş SSRİ dövründə Qırğızıstanın dəniz səviyyəsindən 2800-3200 metr yüksəklikdə yerləşən ərazilərində suvarma tətbiq edilmiş və yaxşı nəticələr əldə edilmişdir. Fikrimizcə, Naxçıvanın dağlıq zonasında kontinental iqlim şəraitində bu metodun tətbiqi məqsədəuyğundur. Muxtar respublikanın dağlıq zonasında yağış və qar suları ilə qidalanan çoxlu sayda yüksək debitə və keyfiyyətə malik bulaqlar vardır. Bundan əlavə, Batabat, Qanlıgöl, Göygöl və mənbəyini yüksək dağlıqdan götürən çayların suyundan da bu məqsədlə istifadə etmək olar.

Bir sıra tədqiqatçıların fikrincə, Naxçıvanın dağlıq zonası kimi mürəkkəb ekoloji torpaq xüsusiyyətlərinə malik bu ərazidə aqroiqlim şəraiti nəzərə alınaraq dağ çəmənliklərinin məhsuldarlığını artırmaq üçün gübrələmə tətbiq edilməlidir.

Mexaniki meliorativ tədbirlərdən olan yamacların terraslaşdırılması həyata keçirilməlidir. Terraslaşdırılmış yamaclarda meyillik aradan qalxmaqla yanaşı, səth axınının yaranması çətinləşir, səth axını yarandıqda isə onun sürəti aşağı olur. Bu isə eroziyanın qarşısını alır.

Torpaqların məhsuldarlığını artırmaq üçün mədəni-texniki tədbirlər həyata keçirərkən ilk növbədə örüşlər daşlardan təmizlənməli, kələ-kötür yerlər hamarlanmalıdır. Ümumiyyətlə, yaylaqlarda yaxşılaşdırma işləri görərkən hidrotexniki, fitomeliorativ, aqrotexniki tədbirlər kompleks şəkildə həyata keçirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Babayev Ş.Y. Naxçıvan MR-in fiziki coğrafiyası. Bakı: 1999
2. Behbudov N.A. Azərbaycanın çəmən-otlaq təsərrüfatı. Bakı: 1986
3. Məhərrəmov S., Məmmədli T., İbadullayeva S. Naxçıvan Muxtar Respublikasının dağlıq ərazilərinin yem bitkiləri (müxtəlif otlar). Bakı: 2015
4. İsmayılov T. Azərbaycanda təbiətdən istifadə və ekoloji problemlər. Bakı: 2009
5. Novruzova L.M. Naxçıvan MR-in yüksək dağlığında insanın təsərrüfat fəaliyyəti və onların mühitə təsir formaları. Elmi-tədqiqat işi. 2014-cü il
6. Zeynallı Ə. Azərbaycanın kənd təsərrüfatı coğrafiyasının müasir problemləri. Bakı: 2005
7. Naxçıvan MR Statistika komitəsinin məlumatı. 2021-ci il

SUMMARY

Latifah Novruzova

ECOLOGICAL PROBLEMS OF SOILS AND THEIR SOLUTIONS WHICHED USED MOWING AND PASTURES IN NAKHCHIVAN AUTONOMOUS RESPUBLIC

The article describes the changes in the land cover, which are the main components of the landscape, as a result of human economic activity in the areas used as mowing and pasture.

It is shown that in these areas used as pastures, the soil is subjected to trampling and drying, in the areas where grazing is carried out, the integrity of the grass layer is disturbed, the mineral content of the soil becomes poor, the groundwater regime changes, and in the areas used as winter pastures, even soil salinization begins. In the end, in order to eliminate the ecological problems arising in the land under mowing and pastures, proposals such as reducing soil erosion by terracing, sowing mixed plant seeds, observing the next grazing, applying irrigation in arid areas, and applying fertilization using the experience of some countries of the world were put forward.

Key words: *Mowing, summer pasture, winter pasture, suitable for agriculture, animal husbandry, subalpine and alpine meadows*

РЕЗЮМЕ

Латифа Новрузова

ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ПОКОСОВ И ПАСТБИЩ В НАХЧЫВАНСКОЙ АР И ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ

В статье рассматриваются изменения растительного покрова, которые являются основными компонентами ландшафта, в результате хозяйственной деятельности человека на территориях, используемых под покосы и пастбища.

Показано, что на этих участках, используемых в качестве пастбищ, почва подвергается вытаптыванию и пересыханию, на участках, где осуществляется выпас скота, нарушается целостность поверхностного почвенного слоя, ухудшается минеральный состав почвы, ухудшается режим грунтовых вод. изменения, и даже начинается засоление почв на участках, используемых в качестве зимних пастбищ. В конечном итоге, для устранения экологических проблем, возникающих на покосах и пастбищах, были предложены такие предложения, как снижение эрозии почвы за счет террасирования, посева смешанных семян растений, наблюдения за следующим посевом, применения орошения в засушливых районах и внесения удобрений с использованием был представлен опыт некоторых стран мира.

Ключевые слова: *Покос, летние пастбища, зимние пастбища, пригодные для с/х, животноводство, субальпийские и альпийские луга*

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASININ BİTKİ ÖRTÜYÜNDƏ QAYMAQÇIÇƏKKİMİLƏR (RANUNCULACEAE JUSS, NOM. CONS.) FƏSİLƏSİNİN TAKSONOMİK İCMALI

Məqalədə Naxçıvan Muxtar Respublikasının bitki örtüyündə *Ranunculaceae* Juss. fəsiləsinə daxil olan növlərin taksonomik icmalı araşdırılmışdır. *Ranunculaceae* Juss. fəsiləsinə daxil olan, birillik və çoxillik ot bitkiləri araşdırılmış və məlum olmuşdur ki, fəsilənin dünya florasında olan 2000-ə qədər növiindən, 103 növü Azərbaycanda yayılıb.

Tərəfimizdən aparılan tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, Naxçıvan MR florasında isə *Ranunculaceae* Juss. fəsiləsinin 14 cinsinə daxil olan 55 növü müəyyən edilmişdir. Fəsilənin *Ranunculus* L.- Qaymaqçıçək cinsindən 15 növə, *Delphinium* L.- Mahmızçıçək cinsindən 10 növə, *Consolida* (DC.) S.F.Gray- Əsbəçiçəyi (Üsgükotu), *Nigella* L.-Qara çörəkotu, *Thalictrum* L.- Qaraqaytaran cinslərindən isə 4 növə, digər növlərdən isə 2, 3 və 1 növə rast gəlinir. Aparılan tədqiqatlardan məlum olmuşdur ki, bunlardan 11 cinsin 49 növiində zəhərli birləşmələr mövcuddur.

2014-cü ildə tərəfimizdən aparılan araşdırmalar nəticəsində 1 növ *Delphinium lomakinii* Kem.- Nath. - Lomakin mahmızçıçəyi yeni növ kimi verilərək 10 növ olmuşdur. Bu növ, eyni zamanda Azərbaycan florasına da daxil edilmişdir. Şahbuz rayonunun Biçənək kəndi ərazisindən tapılmış *Delphinium lomakinii* Kem.- Nath. - Lomakin mahmızçıçəyi növünün yeganə yayılma mərkəzi Naxçıvan MR olduğundan endemikdir. Qaymaqçıçək növləri otlaq və biçənəklərdə geniş yayılmışdı, kənd təsərrüfatı heyvanlarına ziyan vurur. Lakin buna baxmayaraq *Ranunculaceae* Juss., nom. Cons. – Qaymaqçıçəkkimilər fəsiləsi bitkiləri özünün elmi, estetik, sənaye və tibbi əhəmiyyətinə görə ali bitkilər icərisində önəmli mövqe tutur.

Açar sözlər: *Ranunculaceae* Juss, *Delphinium* L, taksonomik spektr, zəhərli növlər, alkaloid

Giriş.

Təbii sərvətlər icərisində bitkilər aləmi özünün ekosistemdə tutduğu mövqeyə və qida zəncirinin başlanğıcı olduğuna görə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məlumdur ki, hər bir ölkənin sosial-iqtisadi məsələlərinin həllində bitkilər aləmindən səmərəli istifadə, onların mühafizəsi üzərində dövlət nəzarəti, nadir növlərin müəyyən edilməsi və qorunması kimi bir sıra kompleks vəzifələrin yerinə yetirilməsi durur. Müasir dövrdə tətbiqi ekologiya və botanikanın inkişafı bir sıra kompleks vəzifələrin yerinə yetirilməsini tələb edir. Bu cəhətdən biosferdə baş verən antropogen dəyişilmələrin qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılması ekoloji monitorinqin əsas problemlərindən olmaqla, təbii mühit komponentləri, xüsusən bitkilər aləmi üzərində qlobal və regional miqyasda uzun müddətli daimi nəzarətin təşkili və proqnozlaşdırılması problemi xüsusi yer tutur.

Qədim Azərbaycan torpağı olan Naxçıvan diyarının iqlim və relyefi kimi özünəməxsus zəngin bitki örtüyü də vardır, belə ki, bitkilərin növ tərkibi respublikanın digər rayonlarına nisbətən xeyli zəngindir. Aparılan tədqiqatlara əsasən, Naxçıvan Muxtar Respublikasında 8 sinif, 104 sıra, 176 fəsilə və 908 cinsə daxil olan 3021 növ ali sporlu, çılpaqtoxumlu və örtülütoxumlu bitki növü vardır.

Bu məqalədə Naxçıvan Muxtar Respublikasının bitki örtüyündə *Ranunculaceae* Juss., nom. cons. - Qaymaqçıçəkkimilər fəsiləsinə daxil olan, birillik və çoxillik ot bitkiləri araşdırılmış və məlum olmuşdur ki, fəsilənin dünya florasında olan 2000-ə qədər növünün, 103-ü Azərbaycanda yayılıb, bir çox növü isə zəhərlidir. N.M.İsmayılovun “Alkaliodonosnie rasteniya Azerbaydjanskoy SSR” [İsmayılov. 1975; s.67-71] əsərində Naxçıvan MR-də bu fəsiləyə 47 növün daxil olduğu göstərilir. Tərəfimizdən aparılan son araşdırmalara əsasən, Qaymaqçıçəkkimilər fəsiləsinin 14 cinsinə daxil olan 55 növü müəyyən edilmişdir ki, bunlardan 11 cinsə aid 49 növiində zəhərli birləşmələr aşkarlanmışdır [Talıbov., Səfərova. 2017; s.87-95]. Lakin buna baxmayaraq, Qaymaqçıçəkkimilər fəsiləsi bitkiləri özünün elmi, estetik, sənaye və tibbi əhəmiyyətinə görə ali bitkilər icərisində önəmli mövqe tutur. Fəsilə hərtərəfli tədqiq olunmadığından

mövzu aktualdır. Mövzunun aktuallığı nəzərə alınaraq, bu istiqamətdə tədqiqatların aparılması vacib hesab edilir. Bütün bunlar nəzərə alınaraq *Ranunculaceae* Juss., nom. cons. – Qaymaqçıçəkkimilər fəsiləsinin taksonomik icmalının öyrənilməsinə aktual hesab edirik.

Tədqiqatın material və metodikası.

Tədqiqatın materialı olaraq *Ranunculaceae* Juss., nom. Cons. – Qaymaqçıçəkkimilər fəsiləsinə aid bitki növləri öyrənilmişdir. Naxçıvan MR ərazisində olan Culfa rayonunda Xəzinəderə, Dəmirli dağ və Aracıq dağ, Ordubad rayonunda Gəmiqaya və Qapıcıq dağ ərazilərinin subalp qurşağından alp qurşağına qədər olan məsafə, Şahbuz rayonunda Batabat meşəsinin meşə kolluq massivləri əsas müşahidə və təcrübə əraziləri kimi götürülmüşdür.

Ranunculaceae Juss., nom. Cons. – Qaymaqçıçəkkimilər fəsiləsinin Naxçıvan MR florasında yayılma zonalarının xəritələrinin işlənilməsində Naxçıvan Dövlət Universitetinin, Azərbaycan Milli EA Botanika İnstitutunun, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Naxçıvan bölməsinin Bioresurslar İnstitutunun herbari fondlarında saxlanılan və şəxsən toplanan herbari nümunələrindən istifadə edilmiş və İ.N.Beydemanın [Beydeman, 1954: 128 s.; Beydeman, 1979: 155 s.] metodlarına əsaslanmışdır.

Sistematik taksonlardan növ, cins, seksiya və yarımfəsillərin adlarının dəqiqləşdirilməsi Konspekt flora Kavkaza. [2003, 202 s.; 2006, 467 s.; 2008, 467 s.; 2012, 624 s.] və S.K.Çerepanovla [Çerepanov, 1981: 509 s.; Çerepanov, 1995: 992 s.] aparılmışdır. Bundan başqa, Talıbov T.H., İbrahimov Ə.Ş. Naxçıvan Muxtar Respublikası florasının taksonomik spektri [Talıbov., İbrahimov. 2021: s.115-116], Talıbov T.H., İbrahimov Ə.Ş. Naxçıvan Muxtar Respublikası florasının Qırmızı Kitabı [Talıbov., İbrahimov, 2010: s.238-253], Əsgərov A.M. Azərbaycan florasının konspekti [Əsgərov, 2010; 184 s.] və həmmüəllifi olduğum Azərbaycan Respublikasının Qırmızı Kitabı [I cild. 2023, s.135-139] da buraya daxildir.

Səfərova F.A. Naxçıvan MR florasında yayılan *Ranunculaceae* Adans. - Qaymaqçıçəkkimilər fəsiləsinin zəhərli növləri [Səfərova, 2010: s.49-53], Səfərova F.A. Naxçıvan MR florasında Akonitum L.- Akonit cinsinin növləri [Səfərova, 2010: s.78-81], Səfərova F.A. Naxçıvan MR-in Qırmızı Kitabına daxil olan *Ranunculaceae* Adans. - Qaymaqçıçəkkimilər fəsiləsinin zəhərli növləri [Səfərova, 2012: s.42-48] Səfərova F.A. Hidayətzadə F.Z. Naxçıvan Muxtar Respublikası florasında yayılan *Delphinium* L. – Mahmızçıçəyinin zəhərli növləri [Səfərova, Hidayətzadə, 2020: s.199-204] adlı məqalələrindən, Naxçıvan Muxtar Respublikasının zəhərli bitkiləri [Talıbov., Səfərova. 2017: s.87-95). Ali bitkilərin sistematikası (Qurbanov. 2009; s.160-165) kitabından istifadə olunmuşdur.

Nəticə.

Respublikanın təbii otlaq və biçənəklərində, vahə və əkin sahələrində yayılmış *Ranunculaceae* Juss., nom. cons. - Qaymaqçıçəkkimilər fəsiləsi, onların yayıldığı zonalar, bioloji xüsusiyyətləri və aparılan ətraflı tədqiqat nəticələrini nəzərə alaraq fəsilənin cinslər üzrə təbiətdə rast gəlinən növlərin taksonomik icmalı hazırlanmışdır.

Naxçıvan MR-in kserofit tipli zəngin florası tarixi baxımdan Aralıq dənizi, Ön Asiya və İran floraları ilə sıx genetik əlaqədə inkişaf edib formalaşmışdır. Aparılan ədəbiyyat araşdırmaları və tədqiqat işinə əsasən, Naxçıvan MR florasında *Ranunculaceae* Juss., nom. cons. - Qaymaqçıçəkkimilər fəsiləsinin aşağıda qeyd edilən növləri mövcuddur:

Fam.: *Ranunculaceae* Juss., nom. Cons. – Qaymaqçıçəkkimilər

1. Genus: *Aconitum* L. - Akonit, Kəpənəkçiçək

1(1) *A. confertiflorum* (DC.) Gayer - Sıxçiçək akonit

2(2) *A. nasutum* Fisch. ex Reichenb. - Burunlu a.

2. Genus: *Adonis* L. - Xoruzgülü

3(1) *A. aestivalis* L. - Yay xoruzgülü

4(3) *A. flammea* Jacq. - Alovlu x.

5(4) *A. parviflora* Fisch. ex DC. - Xırdaçiçək x.

3. Genus: *Buschia* Ovcz. - Buşia

6(1) *B. lateriflora* (DC.) Ovcz. - Yançiçək buşia

4. Genus: *Caltha* L. - Kalta

7(1) *C. palustris* L. - Bataqlıq kaltası

8(2) *C. polypetala* Hochst. - Çoxləçəkli k.

- 5. Genus: *Ceratocephala* Moench - Buynuzbaş**
 9(1) *C. falcata* (L.) Pers. - Ayparaşəkili buynuzbaş
 10(2) *C. testiculata* (Crantz) Bess. - Düzbuynuz b.
- 6. Genus: *Clematis* L. - Ağəsmə**
 11(1) *C. orientalis* L. - Şərq ağəsməsi
 12(2) *C. vitalba* L. - Üzümyarpaq a.
- 7. Genus: *Consolida* (DC.) S.F.Gray - Əsbəçiçəyi (Üsgükotu)**
 13(1) *C. divaricata* (Ledeb.) Schröding. - Kotul əsbəçiçəyi
 14(2) *C. orientalis* (J.Gay) Schröding. - Şərq ə.
 15(3) *C. persica* (Boiss.) Schröding. - İran ə.
 16(4) *C. rugulosa* (Boiss.) Schröding. - Qırıxıq ə.
- 8. Genus: *Delphinium* L. - Mahmızçiçək**
 17(1) *D. araraticum* (N.Busch) Grossh. - Ararat mahmızçiçəyi
 18(2) *D. buschianum* Grossh. - Buş m.
 19(3) *D. caucasicum* C.A.Mey. - Qafqaz m.
 20(4) *D. cyphoplectrum* Boiss. - Qozbel m.
 21(5) *D. flexuosum* Bieb. - Qıvrım m.
 22(6) *D. foetidum* Lomak. - Ağırıyli m.
 23(7) *D. freynii* Conrath - Frein m.
 24(8) *D. nachiczewanicum* Tzvel. (*D. quercetorum* Boiss. & Hausskn.) - Naxçıvan m
 25(9) *D. lomakinii* Kem.- Nath. - Lomakin mahmızçiçəyi
 26(10) *D. szowitsianum* Boiss. - Soviç m.
- 9. Genus: *Ficaria* Guett. - Fikariya**
 27(1) *F. fascicularis* C.Koch - Dəstə fikariya
 28(2) *F. ficarioides* (Bory & Chaub.) Halacsy - Həqiqi f.
- 10. Genus: *Myosurus* L. - Siçanquyruq**
 29(1) *M. minimus* L. - Kiçik siçanquyruq
- 11. Genus: *Nigella* L. - Qara çörəkotu**
 30(1) *N. orientalis* L. - Şərq qara çörəkotu
 31(2) *N. oxypetala* Boiss. - İtilçək q.
 32(3) *N. sativa* L. - Əkin q.
 33(4) *N. segetalis* Bieb. - Şum q.
- 12. Genus: *Pulsatilla* Hill - Güləbətini**
 34(1) *P. albana* (Stev.) Bercht. & J.Presl. - Alban güləbətini
 35(2) *P. armena* (Boiss.) Rupr. - Erməni g.
 36(3) *P. violacea* Rupr. - Bənövşəyi g.
- 13. Genus: *Ranunculus* L. - Qaymaqçiçək**
 37(1) *R. arvensis* L. - Çöl qaymaqçiçəyi
 38(2) *R. strigillosus* Boiss. & Huet - Qıllı q.,
 39(3) *R. brachylobus* Boiss. & Hohen. - Qısadilim q.
 40(4) *R. caucasicus* Bieb. - Qafqaz q.,
 41(5) *R. grandiflorus* L. (*R. kotschyi* auct. non Boiss.) - İriçiçək q.,
 42(6) *R. illyricus* L. (*R. meridionalis* Grossh.) - İlliri q.
 43(7) *R. aucheri* Boiss. (*R. elbrusensis* Boiss.) - Oşe q.,
 44(8) *R. meyerianus* Rupr. - Meyer q.
 45(9) *R. dissectus* Bieb. (*R. szowitsianus* Boiss., *R. napellifolius* auct. non DC.) - Soviç q.,
 46(10) *R. oxyspermus* Willd. - Sivrimeyvə q
 47(11) *R. oreophilus* Bieb. - Dağ q.
 48(12) *R. repens* L. - Sürünən q.
 49(13) *R. strigillosus* Boiss. & Huet - Qıllı q.
 50(14) *R. sceleratus* L. - Zəhərli q.
 51(15) *R. trichophyllum* Chaix _Tükyarpaq qaymaqçiçək

14. Genus: *Thalictrum* L. - Qaraqaytaran
 52(1) *T. foetidum* L. - İyli qaraqaytaran
 53(2) *T. isopyroides* C.A.Mey. - İzopironlu q.
 54(3) *T. minus* L. - Kiçik q.
 55(4) *T. sultanabadense* Stapf - Sultanabad q

*Naxçıvan Muxtar Respublikasının bitki örtüyündə Ranunculaceae – Qaymaqçıçəkkimilər
 fəsiləsinə daxil olan cinslərin və növlərin sayı*

<i>Nö</i>	<i>Cinslər</i>	<i>Növlərin sayı</i>
1	<i>Aconitum</i> L. - Akonit, Kəpənəkçiçək	2
2	<i>Adonis</i> L. – Xoruzgülü	3
3	<i>Buschia</i> Ovcz. – Buşia	1
4	<i>Caltha</i> L. – Kalta	2
5	<i>Ceratocephala</i> Moench – Buynuzbaş	2
6	<i>Clematis</i> L. - Ağəsmə	2
7	<i>Consolida</i> (DC.) S.F.Gray - Əsbəçiçəyi (Üsgükotu)	4
8	<i>Delphinium</i> L. - Mahmızçiçək	10
9	<i>Ficaria</i> Guett. - Fikariya	2
10	<i>Myosurus</i> L. – Siçanquyruq	1
11	<i>Nigella</i> L. - Qara çörəkotu	4
12	<i>Pulsatilla</i> Hill - Güləbətın	3
13	<i>Ranunculus</i> L. - Qaymaqçıçək	15
14	<i>Thalictrum</i> L. – Qaraqaytaran	4
	Cəmi: 14	55

Təkliflər.

Cədvəldən göründüyü kimi fəsilənin 15 növünü özündə cəmləşdirən *Ranunculus* L. - Qaymaqçıçək cinsidir. *Ranunculus* L.- Qaymaqçıçək cinsi Azərbaycanda 33, Naxçıvan MR-də isə 15 növlə təmsil olunur. *Batrachium* (DC.) S.F.Gray - Suincilosu cinsinə aid *Batrachium trichophyllum* (Chaix) Bosch. sərbəst bir növ kimi qeyd edilirdi, lakin son nomenklatur dəyişiklikdən sonra o *Ranunculus* L. cinsinə birləşdirilərək *Ranunculus trichophyllum* Chaix. -Tükyarpaq qaymaqçıçək adlandırılmışdır [Talıbov., İbrahimov, 2021: 426 s.]. *Ranunculus sceleratus* L. - Zəhərli qaymaqçıçəyi, *Ranunculus dissectus* Bieb. (*R. szowitsianus* Boiss., *R. napellifolius* auct. non DC) - Soviç q., *R. repens* L. - Sürünən q., *R. meyerianus* Rupr. - Meyer q., *R. caucasicus* Bieb. - Qafqaz q., *R. oreophilus* Bieb. - Dağ q., *R. grandiflorus* L. (*R. kotschy* auct. non Boiss.) - İriçiçək q., *R. brachylobus* Boiss. & Hohen. - Qısdilim q., *R. strigillosus* Boiss. & Huet - Qıllı q., *R. aucheri* Boiss. (*R. elbrusensis* Boiss.) - Oşe q., *R. illyricus* L. (*R. meridionalis* Grossh.) - İlliri q., *R. oxyspermus* Willd. - Sivrimeyvə q., *R. arvensis* L. - Çöl qaymaqçıçək növləri otlaq və biçənəklərdə geniş yayılmışdı, kənd təsərrüfatı heyvanlarına ziyan vurur.

Delphinium L. - Mahmızçiçəyi cinsi *Ranunculaceae* Juss., nom. Cons. – Qaymaqçıçəkkimilər fəsiləsinə aid olub, 150 növü Şimal yarımkürəsinin mülayim qurşağında yayılmışdır. Cinsinin Qafqazda 23, Azərbaycanda 13 və Naxçıvan MR ərazisində isə 10 növü var [Səfərova., Hidayətzadə. 2020: s.199-204].

Müəllifləri Talıbov T.H., İbrahimov Ə.Ş. olan “Naxçıvan Muxtar Respublikası florasının taksonomik spektri” [Talıbov., İbrahimov. 2008; s.87-89] kitabında 9 növlə təmsil olunub, lakin 2014-cü ildə aparılan araşdırmalar nəticəsində tərəfimizdən 1 növ *Delphinium lomakinii* Kem.- Nath. - Lomakin mahmızçiçəyi yeni növ kimi verilərək 10 növ olmuşdur. Bu növ, eyni zamanda Azərbaycan florasına da daxil edilmişdir. Şahbuz rayonunun Biçənək kəndi ərazisindən tapılmış *Delphinium lomakinii* Kem.- Nath. - Lomakin mahmızçiçəyi növünün yeganə yayılma mərkəzi Naxçıvan MR olduğundan endemikdir. Qaymaqçıçək növləri otlaq və biçənəklərdə geniş yayılmışdı, kənd təsərrüfatı heyvanlarına ziyan vurur.

Fəsilənin *Consolida* (DC.) S.F.Gray - Əsbəçiçəyi (Üsgükotu), *Nigella* L. - Qara çörəkotu, *Thalictrum* L. – Qaraqaytaran cinsləri isə 4 növlə təmsil olunur. Digər növlər isə 2, 3 və 1 növlə təmsil

olunurlar. Beləliklə, aparılan araşdırmalara əsasən, *Ranunculaceae* Juss., nom. Cons. – Qaymaqçıçəkkimilər fəsiləsi Naxçıvan Muxtar Respublikasında 14 cinsinə daxil olan 55 növü müəyyən edilmişdir. Məlum olmuşdur ki, bunlardan 11 cinsin 49 növündə zəhərli birləşmələr mövcuddur. Lakin buna baxmayaraq, Qaymaqçıçəkkimilər fəsiləsi bitkiləri özünün elmi, estetik, sənaye və tibbi əhəmiyyətinə görə ali bitkilər içərisində önəmli mövqe tutur.

ƏDƏBİYYAT

1. Исмаилов Н.М. Алкалоидоносные растения Азербайджанской ССР. Баку: 1975, “ЭЛМ”, 199 с.
2. Talıbov T.H., Səfərova F.A. Naxçıvan Muxtar Respublikasının zəhərli bitkiləri. Naxçıvan: 2017. “Əcəmi” nəşriyyatı, s.232
3. Бейдеман И.Н. Методика фенологический наблюдений при геоботанических исследованиях. М.: 1954, Л.: АН СССР, с.128
4. Бейдеман И.Н. Методика изучения фенологии растений и растительных сообществ. Новосибирск: “Наука”. 1979, 155 с.
5. Конспект флоры Кавказа. Из-во С.- Петербургского университета, 2003, Т.1, 202 с.; 2006, Т. 2, 467 с.; Т. 3(1) 467 с.; 2008, Т 3(1), 470с.; 2012, Т 3(2), 624
6. Черепанов С.К. Сосудистые растения СССР.Л. Наука: 1981, 509 с.
7. Черепанов С.К. Сосудистые растения России и сопредельных государств (в пределах бывшего СССР). С.- Петербург: 1995, Мир и семья - 95, 992 с.
8. Talıbov T.H., İbrahimov Ə.Ş., İbrahimov Ə.M. Naxçıvan Muxtar Respublikası florasının taksonomik spektri. Naxçıvan: 2021. “Əcəmi”. NPB, 426 s.
9. Talıbov T.H., İbrahimov Ə.Ş. Naxçıvan Muxtar Respublikası florasının Qırmızı Kitabı. c. II, Naxçıvan: 2010. “Əcəmi”, 677 s.
10. Əsgərov A.M. Azərbaycan florasının konspekti (Əlavələr və dəyişikliklərlə, 1961-2009). Bakı: 2010. “Elm”, 184 s.
11. Azərbaycan Respublikasının Qırmızı Kitabı. I cild. Bakı: 2023, 505 s.
12. Səfərova F.A. Naxçıvan MR florasında yayılan *Ranunculaceae* Adans. - Qaymaqçıçəkkimilər fəsiləsinin zəhərli növləri // Naxçıvan Dövlət Universitetinin elmi əsərləri. Naxçıvan: 2010. “Qeyrət” nəşriyyatı. № 2, s.49-53
13. Səfərova F.A. Naxçıvan MR florasında Akonitum L.-Akonit cinsinin növləri / Aspirantların və gənc tədqiqatçıların XVI respublika elmi konfransının materialları. Bakı: 2010, s.78-81
14. Səfərova F.A. Naxçıvan MR-in Qırmızı Kitabına daxil olan *Ranunculaceae* Adans. - Qaymaqçıçəkkimilər fəsiləsinin zəhərli növləri // Naxçıvan Dövlət Universitetinin elmi əsərləri. Naxçıvan: 2012. “Qeyrət” nəşriyyatı, №1, s.42- 48
15. Səfərova F.A., Hidayətzadə F.Z. Naxçıvan Muxtar Respublikası florasında yayılan *Delphinium* l. – Mahmızçıçəyinin zəhərli Naxçıvan Universitetinin elmi əsərləri, № 3 (18). Naxçıvan: 2020. “NUH”, s.199-204
16. Qurbanov E.M. Ali bitkilərin sistematikası. Bakı: 2009, 430 s.
17. Talıbov Təriyel., İbrahimov Əliyar. Naxçıvan Muxtar Respublikası florasının taksonomik spektri (Ali sporlu, çıpaqtoxumlu və örtülütoxumlu bitkilər). Naxçıvan: 2008. “Əcəmi” nəşriyyatı, 310 s.

SUMMARY

Farida Safarova, Raifa Salmanova

TAXONOMIC OVERVIEW OF THE FAMILY (RANUNCULACEAE JUSS, NOM.CONS.) IN THE VEGETATION OF NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC

In the article the taxonomic overview of the species included in the family Ranunculaceae Juss in vegetation of Nakhchivan Autonomous Republic was investigated. Ranunculaceae Juss. annual and perennial herbaceous plants included in the family were investigated and it was found that out of 2000 species of the family in the world flora, 103 of them are spread in Azerbaijan.

As a result of our research, it was known that in the flora of Nakhchivan MR, Ranunculaceae Juss. 55 species included in 14 genera of the family have been identified. There are 15 species of the genus *Ranunculus* L., 10 species of the genus *Delphinium* L., 4 species of the genus *Consolida* (DC.) S.F.Gray, *Nigella* L., *Thalictrum* L., and 2, 3 and 1 species of other species. From the conducted studies, it was found that there are toxic compounds in 49 species of 11 genera. But despite this Ranunculaceae Juss.

As a result of research conducted by us in 2014, 1 type of *Delphinium lomakinii* Kem.- Nath. there were 10 species given as new species. This species is also included in the flora of Azerbaijan. *Delphinium lomakinii* found in Bichenak village of Shahbuz region Kem.- Nath. It is endemic since the only distribution center of the species is Nakhchivan MR. Buttercup species were widespread in pastures and hayfields, causing damage to farm animals. Due to its scientific, aesthetic, industrial and medical importance, the plants of the family occupy an important position among higher plants.

Key words: *Ranunculaceae Juss, Delphinium L, poisonous species, alkaloid, taxonomic spectrum*

РЕЗЮМЕ

Фарида Сафарова, Раифа Салманова

ТАКСАНОМИЧЕСКИЙ ОБЗОР RANUNCULACEAE JUSS, NOM.CONS., РАСТИТЕЛЬНОГО ПОКРОВА НАХЧЫВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКИ

В статье исследован таксономический обзор видов семейства Ranunculaceae Juss (Лютиковые Juss.) в растительности Нахчыванской Автономной Республики. Ranunculaceae Juss (Лютиковые Juss.) были исследованы однолетние и многолетние травянистые растения, входящие в это семейство, и установлено, что в Азербайджане распространены 103 из 2000 видов семейства в мировой флоре. В результате наших исследований стало известно, что во флоре Нахчыванской МР Ranunculaceae Juss.

Выявлено 55 видов, входящих в 14 родов семейства. Насчитывается 15 видов рода *Ranunculus* L., 10 видов рода *Delphinium* L., 4 вида рода *Consolida* (DC.) S.F.Gray, *Nigella* L., *Thalictrum* L. и 2, 3 и 1 вид других видов. разновидность. В результате проведенных исследований установлено, что токсичные соединения имеются у 49 видов 11 родов.

В результате наших исследований выявлен 1 вид *Delphinium lomakinii* Kem.- Nath. - Василек Ломакина выделен как новый вид и их было 10 видов. Этот вид также включен во флору Азербайджана. Единственный центр распространения вида *Delphinium lomakinii* Kem.- Nath. - Гвоздики Ломакина, обнаруженный в селе Биченак Шахбузского района, является эндемичным, поскольку единственным центром распространения является Нахчыванская АР. Виды лютика были широко распространены на пастбищах и сенокосах, нанося вред сельскохозяйственным животным. Но несмотря на это семейства Лютиковых - Ranunculaceae Juss. по своему научному, эстетическому, промышленному и медицинскому значению занимают важное положение среди высших растений.

Ключевые слова: *Ranunculaceae Juss, Delphinium L, таксономический спектр, ядовитые виды, алкалоид*

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA ÜZÜM SORTLARININ ZƏRƏRVERİCİLƏRİ VƏ ONLARA QARŞI MÜBARİZƏ TƏDBİRLƏRİ

Üzüm bitkisi də digər bitkilər kimi müxtəlif xəstəliklərin və zərərvericilərin abiotik təsirinə məruz qalır. Tənəklərin qorunması, inkişafının təmin olunması məhsuldarlığın artmasına, məhsulun keyfiyyətinin yüksəlməsinə, bütövlükdə ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinə böyük töhfə verir. Məqalədə Naxçıvan Muxtar Respublikasında becərilən üzüm sortlarında görülən zərərvericilərin bəzilərinin təsnifatı və mübarizə üsullarından bəhs edilir.

Məqalədə 20 aborigen üzüm sortuna bu zərərvericilərin mənfi təsiri, sirayətlənmə dərəcəsi və zamanları, herbisidlərin çilənmə aralıqları və sortların müqavimət dərəcəsinin ballarla qiymətləndirilməsi verilmişdir. Nəticədə, bu zərərvericilərə davamlı üzüm sortları seçilmişdir.

Açar sözlər: Xəstəlik, zərərvericilər, salxım yarpaqbükəni, tor gənəciyi, gilə qurdu, pestisid, salxım, gilə

Giriş.

Üzüm bağlarında 800-ə yaxın zərərverici qeydə alınmışdır ki, onlardan ən təhlükəliləri filloksera, üzüm salxım yarpaqbükəni, tor gənəciyi, may böcəyi, trips, tor gənəciyi, yarpaq biçənlər, oduncaq cücüləri və sairədir [1,4,5,6,7]. Ümumiyyətlə, xəstəlik və zərərvericilərə qarşı mübarizə aparılmadıqda nəinki məhsuldarlıq azalır və məhsulun keyfiyyəti aşağı düşür, bütövlükdə tənəyin və üzüm bağının məhvolma təhlükəsi yaranır (şəkil 1.). Naxçıvan MR ərazisində üzümün, əsasən, üzüm salxım yarpaqbükəni, tor gənəciyi, gilə qurdu zərərvericiləri yayılmışdır [2, s.3].

Şəkil 1. Üzümün müxtəlif zərərvericilərlə zədələnməsi

Material və metodika.

Tədqiqat işinin gedişində üzüm zərərvericilərinə yoluxmalarda becərilən 20 aborigen üzüm sortlarından istifadə olunmuşdur. Naxçıvan MR şəraitində üzüm bitkisinin ən çox müşahidə edilən

xəstəlik və zərərvericiləri prof. P.N.Naydenovun (1985) “Üzümçülükdə yeni fitopatoloji və immunoloji tədqiq metodları”-na müvafiq olaraq öyrənilmiş və 5 ballıq şkala ilə qiymətləndirilmişdir. Mütərəqqi üsullardan və onların mahiyyətindən də yararlanaraq təcrübi işlər aparılmışdır [M.L.Lazarevski, 1995].

Eksperimental hissə.

Üzüm bağlarında 3 növ - salxım, üzüm və ikiillik yarpaq bükəni var. Salxım yarpaq bükəni (*Lobesia botrana* Den. u Schiff.) qönçələrə, çiçəklərə, yaşıl və yetişməkdə olan gilələrə zərər verir ki, nəticədə onlar quruyur və ya çürüyür. Məhsul itkiləri 25-30% təşkil edir və bəzi hallarda zərərverici bütün məhsulu məhv edə bilər.

Həyat dövrü. Kəpənəyin ölçüsü 8-13 mm, ön qanadlar açıq qəhvəyi mürəkkəb naxışlı və mavi-bənövşəyi ləkə ilə qırmızı-qəhvəyi, arxa qanadlar boz, əsasda açıqdır. Yumurtalar 0,5x0,6 mm ölçüdə, yastı, şəffafdır. Tırtıl 10-13 mm-ə qədər, açıq qəhvəyi başlı zeytun rəngində yaşıldır. Süfrə 5-6 mm, yaşılımtıl rəngli, qəhvəyi-sarı rəngdədir.

Yarpaq bükəni, bir qayda olaraq 3 nəsilə inkişaf edir. Qabıq altında və ya üzüm kollarının oduncağındakı çatlarda süfrə mərhələsində qışlayır. Aprelin sonu, mayın əvvəlində sabit orta gündəlik hava temperaturunun 10°C-dən yuxarı qalxması ilə kəpənəklərin ilk nəslə başlayır və 20-25 gün davam edir. Çıxdıqdan sonra, 2-3 gün ərzində dişilər 40-50 yumurta qoyur, onlardan 8-10 gün sonra tırtıllar çıxır, onların qidalanması 18-25 gün davam edir. Eyni zamanda nəzərə cərpacaq yuvalar meydana gətirərək bir neçə çiçəyi tor vasitəsi ilə sarıyaraq bir şəbəkə ilə birləşdirir. Üzüm yarpaq bükəninin ikinci nəslə iyunun sonu, iyulda inkişaf edir. Tırtıllar yaşıl gilələrə (qoralara) zərər verir. Avqust ayında üçüncü nəsil inkişaf edir və sentyabr ayında aktiv temperaturun artması ilə illərdə dördüncü nəsil inkişaf edir. Zərərvericinin son nəslinin tırtılları puplaşır və qışlamaya qalır. Üzüm yarpaqbükənin birinci və ikinci nəslinin tırtılları üzüm yığımında ən böyük itkilərə səbəb olur.

Mübarizə tədbirləri. Məhsulu qorumaq üçün əkinlərə üç dəfə fozalon (2-2,5 kq/ha), xlorofos (3 kq/ha) səpilir. Yeni insektisidlər decis, sumisidin və başqaları zərərvericiyə qarşı təsirlidir. Bioloji preparatlar insektisidlərdən bir qədər zəifdir: entobakterin (5-7 kq/ha), dendrobacillin (3-4 kq/ha), bitoksibasillin (6-8 kq/ha), lepidosid (2-3 kq/ha).

Üzüm bağlarının inə qarşı ilk çiləmə üsulu zərərvericinin birinci nəslinin tırtıllarının çıxmasının əvvəlində, ikincisi birincidən 8-10 gün sonra, üçüncüsü isə tırtılların çıxmasının əvvəlində aparılır. Çiləmə üçün təqvim tarixləri siqnal nöqtələrini və süni cinsi feromonlu tələlərdə kəpənəklərin, yarpaq bükəninin yay vaxtı üçün proqnozlarını müəyyənləşdirir. Üzüm bağlarının insektisidlərlə səpilməsi 3-4 gün əvvəl aparılmalıdır, çünki müalicənin gecikməsi məhsul itkisini gündəlik 2,5-6% artırır.

Tumurcuq gənəcikləri. Üzüm bağlarında 50-yə yaxın gənə növü parazitlik edir. Bitkinin şirəsi ilə qidalanaraq, yarpaqların vaxtından əvvəl məhvə səbəb olur, bu da məhsulun və onun keyfiyyətinin azalmasına, tumurcuqların zəif yetişməsinə səbəb olur. Tumurcuq gənəciklərinin birinci nəsil keşən ilki gözləri məhv edir və mayın axırında yeni gözcüklərə keçirlər və ən təhlükəlidirlər.

Üzüm tumurcuğu gənəsi (*Eriophies vitigineusgemma* Maltsh.) yazdan bitkilərə zərər verir. Gözlərin içərisində qidalanma, onların ölümünə və ya tumurcuqların və yarpaqların deformasiyasına səbəb olur. Salxımlar kiçik qalır, tez quruyur, bu da məhsulun qismən, bəzən isə tam itkisinə səbəb olur. Yetkinlərin bədəni 0,14 mm-ə qədər, uzanmış, yay dişilərində ağımtıl-sarı, qışlayan dişilərdə isə çəlləkşəkilli açıq narıncı olur. Dişilər tumurcuqlarda qışlayır. Yazda 7-8°C temperaturda qidalanmağa və yumurta qoymağa başlayırlar. Vegetasiya dövründə 6-9 nəsil verir.

Üzüm bağlarında tor gənələri (*Tetranychidae*) oxşar zərər verən bir çox növlə təmsil olunur. Onlar yarpaqların alt tərəfində əsas və budaqlanan damarlar boyunca yerləşərək toxumaların səth hüceyrələrini deşərək onların tərkibini sorurlar. Zədələnmiş yarpaqlar qəhvəyi, qırmızı giləli sortlarda isə qırmızıya çevrilir. Gələcəkdə yarpaqlar tütün rənginə çevrilir, vaxtından əvvəl quruyur və düşür. Çox sayda gənə ilə tumurcuqların böyüməsi dayanır, məhsul çox vaxt 25-30% azalır. Tor gənələri məhsulun keyfiyyətini kəskin şəkildə pisləşdirir: gilələrdə şəkərin miqdarı 3-6% azalır və onların turşuluğu artır.

Tor gənələrindən üzüm bağları çox vaxt adi (*Tetranychus tellarius* L.), bağ (*Schizotetranychus pruni* Oudms.), Türküstan (*Tetranychus turkestanicus* ud. et. Nik.) və başqa növlərdən zərər görür.

Bunlar təxminən 0,5 mm uzunluğunda, sarımtıldan tünd qırmızıya qədər olan kiçik gənələrdir. Yetkinlərin 8 cüt ayağı var. Yarpaqlarda hörümçək torları əmələ gəlir.

Adi tor gənəsində, mayalanmış dişilər, çox vaxt 50 və ya daha çox fərddən ibarət koloniyalarda, qolların və çiliklərin ölü qabıqları altında qışlayır. Yazda qışlama yerlərini tərk edərək yarpaqlara yerləşirlər. Tezliklə, yumurtalar aşağı tərəfə qoyulur, 5-7 gündən sonra sürfələr çıxır. Bəzi tor gənələri qışı alaq otlarında keçirir və yayda üzüm bağlarına köçür. Yaz aylarında 6-10 nəsil inkişaf edir.

Mübarizə tədbirləri. Payızda və ya yazda, tumurcuqların açılmasından əvvəl, gənə ocaqları qışlama mərhələlərinə qarşı 2% DNOK və ya 3% nitrafenlə çilənir. Yarpaqlarda gənə görünəndə üzüm bağlarına 0,2-0,3%-li fosfamid (1,2-3 kq/ha), fozalon (1-2,8 kq/ha), pliktran (0,6-0,9 l/ha) məhlulları və s. (hər yarpaqda 5-dən çox fərd varsa). Gənələrin sayını müəyyən etmək üçün hər sortdan 30 ədəd yarpaqdan nümunə götürülür və binokulyarla zərərvericilər sayılır.

Gilə qurdu (*Sparganothis pilleriana* Den. i Schiff.) tumurcuqları, gözləri, sonra isə yarpaqları və çiçəkləri zədələyir. Qanadları 18-25 mm olan kəpənəklərin uzunsov ağız hissələri vardır. Ön qanadlar sarımtıl-boz, açıq qəhvəyi, üç eninə qırmızı-qəhvəyi zolaqlı, arxa qanadlar açıq boz rəngdədir. Yumurtalar ovaldır 0,8-0,9x1-1,2 mm. Tırtıl qara parlaq başı olan boz və ya çirkli yaşıl rəngdədir. Yetkin bir tırtılın uzunluğu 15-18 mm-dir. Süfrə 12-14 mm uzunluğunda, yaşılımtıl, inkişafın sonuna qədər qəhvəyi olur. Gilə qurdu bir nəsilə inkişaf edir.

Birinci yaş tırtılları geridə qalan qabığın altındakı çubuqda qışlayır. Tumurcuqların açılması zamanı tırtıllar onları dişləyir, sonra yarpaqlar və çiçəklərlə qidalanaraq yuvalar əmələ gətirir. Tırtıllar hörümçək torları ilə birləşərək yarpaqlarda puplaşır. İyunun sonu, iyulun əvvəlində kəpənəklər uçar. 5-8 gündən sonra yumurta qoymağa başlayır. 8-10 gündən sonra yumurtalardan tırtıllar çıxır, onlar qidalanmadan qışlamaya çıxırlar.

Mübarizə tədbirləri. Gilə qurduna qarşı eyni insektisidlərlə iki çiləmə (hər kolda 5-dən çox tırtıl varsa) aparılır: birinci dəfə - tumurcuqların açılmağa başlanmasında, ikincisi – birinci çiləmədən 15 gün sonra təkrar emal aparılır.

AMEA Naxçıvan Bölməsi Bioresurslar İnstitutunun Nəbatat təcrübə sahəsindəki aborijen üzüm sortlarından ibarət tarla-kolleksiya bağında tərəfimizdən insektisidlərlə üzümlükləri emal etməklə konkret sortların hansı zərərvericiyə nə dərəcədə müqavimətli olması da nəzərə alınaraq seçilmişdir (cədvəl).

Nəticə və təkliflər.

Salxımın ən çox Ağ kələmpur və Naxçıvan Xatınısı (3 ball), Ağ aldərə, Duzalı, Xanımi, Naxçıvan Qızıl üzümü, Tula gözü, Tülkü quyuğu, Qara Xəlili, Qara Kürdəşi, Xətmi, Sahibi və Sarı aldərə sortları (2 ball), ən az Bəndi, Xəzani, Nəxşəbi, Şahangiri, Cəlali, Daş qara, Şahtaxtı, Talibi və Zalxa sortları (1 ball), tor gənəciyinə ən çox Ağ aldərə, Ağ kələmpur, Naxçıvan Xatınısı, Xətmi, Sarı aldərə, Tula gözü və Tülkü quyuğu sortları (2 ball), ən az Bəndi, Duzalı, Xəzani, Şahangiri, Qara Xəlili, Qara Kürdəşi, Naxçıvan Qızıl üzümü, Nəxşəbi, Sahibi, Cəlali, Daş qara, Talibi və Zalxa sortları (1 ball) yoluxmuşdur. Gilə qurdu zərərvericisinə ən çox Ağ aldərə, Ağ kələmpur (3 ball), qalan sortlar orta dərəcədə, Xəzani, Qara Xəlili, Qara Kürdəşi, Talibi və Tülkü quyuğu sortlarına ən az sirayətlənmə müşahidə olunmuşdur.

Göründüyü kimi Muxtar Respublikanın ərazisində üzümün zərərvericiləri iri miqyasda və yüksək dərəcədə olmasa da, yüksək keyfiyyətli və bol məhsul yetişdirilməsi üçün hər bir təsərrüfatda üzümün xəstəlik və zərərvericilərinə qarşı mütəmadi olaraq, həm də kompleks halda mübarizə aparılmalıdır. Eyni zamanda zərərvericilərə qarşı müqaviməti yüksək sortlar becərilməlidir.

Naxçıvan MR şəraitində öyrənilən üzüm sortlarının
Zərərvericilərə qarşı davamlılığı, (5 ball sistemi ilə)

№	Üzüm sortları	Zərərvericilər		
		salxım i	tor gənəciyi	gilə qurdu
1	Bəndi (st.sort)	1	1	1
2	Duzalı	2	1	2
3	Xanımı	2	0	1
4	Xəzani	1	1	0
5	Qara Kürdəşi	2	1	0
6	Qara Xəlili	2	1	0
7	Naxçıvan Qızıl üzümü	2	1	1
8	Nəxşəbi	1	1	2
9	Sahibi	2	1	1
10	Sarı Aldərə	2	2	1
11	Şahangiri	1	1	1
1	Ağ aldərə (st.sort)	2	2	3
2	Ağ kələnpur	3	2	3
3	Cəlali	1	1	2
4	Daş qara	1	1	1
5	Xatını (Nax)	3	2	2
6	Xətmi	2	2	1
7	Şahtaxtı	1	0	1
8	Talibi	1	1	0
9	Tula gözü	2	2	1
10	Tülkü quyuğu	2	2	0
11	Zalxa	1	1	1

Qeyd etmək yerinə düşər ki, təcrübə sahələrində xəstəlik-zərərvericilərə qarşı mübarizə aparılarkən, ekosistemlərin qorunması və ekoloji təmiz məhsul yetişdirmək üçün təcridcən kimyəvi mühafizə üsullarından imtina edərək mütərəqqi təhlükəsiz üsullardan istifadəyə keçilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Şıxlinski Hacı. Üzümün xəstəlikləri, zərərvericiləri və onlarla mübarizə üsulları. Bakı: 2004, Azərnəşr, 134 s.
2. Qurbanov M.R., Nəcəfov.C.S. Naxçıvan Muxtar Respublikasının az yayılan üzüm sortlarının ziyanvericilərə qarşı davamlılığı / Azərbaycan Zooloqlar Cəmiyyətinin əsərləri, I cild. Bakı: 2008. Elm, s.788-790
3. Quliyev Varis., Nəcəfov Cabbar. Naxçıvan MR-in üzüm sortlarının əsas göbələk xəstəlikləri, biologiyası və mübarizə qaydaları // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri. Təbiət və texniki elmlər seriyası. Naxçıvan: 2021. «Tusi», № 4, s.72-79
4. Раджабов Г.Р., Алиева Б.А. (1996). Интегрированная защита насаждений интенсивного типа от вредителей и болезни // Виноград и вино России, 1996, специальный выпуск, с.25-27
5. (2022). <https://az.wikibooks.org/>
6. (2023). <http://wine-grape.gov.az/>
7. (2021). <http://vinograd.info/>

SUMMARY

Jabbar Najafov, Mirmahmud Seyidli

PESTS OF GRAPE VARIETIES IN THE NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC AND MEASURES TO CONTROL THEM

The grape plant, like other plants, is subject to the abiotic effects of various diseases and pests. Ensuring the protection and development of livestock farming makes a great contribution to increasing productivity, improving the quality of products, and food security of the country as a whole. The article discusses the classification and methods of controlling some pests found in grape varieties grown in the Nakhchivan Autonomous Republic.

The article presents the adverse effects of these pests on 20 native grape varieties, the degree and timing of infection, herbicide spraying intervals, and a point assessment of the level of resistance of varieties. As a result, grape varieties resistant to these pests were identified.

Key words: *Disease, pests, leafhopper, spider mite, berry worm, pesticide, bunch, berry*

РЕЗЮМЕ

Джаббар Наджафов, Мирмахмуд Сеидли

ВРЕДИТЕЛИ СОРТОВ ВИНОГРАДА В НАХЧИВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКЕ И МЕРЫ БОРЬБЫ С НИМИ

Растение винограда, как и другие растения, подвержено абиотическому воздействию различных болезней и вредителей. Обеспечение охраны и развития животноводства вносит большой вклад в повышение продуктивности, улучшение качества продукции, продовольственную безопасность страны в целом. В статье рассмотрены классификация и методы борьбы с некоторыми вредителями, встречающимися в сортах винограда, выращиваемых в Нахчыванской Автономной Республике.

В статье приведены неблагоприятное воздействие этих вредителей на 20 аборигенных сортов винограда, степень и сроки заражения, интервалы опрыскивания гербицидами, а также балльная оценка уровня устойчивости сортов. В результате были выделены сорта винограда, устойчивые к этим вредителям.

Ключевые слова: *Болезнь, вредители, цикадка, паутинный клещ, ягодный червь, пестицид, гроздь, ягода*